

کورداستان

مندی اقرأ الثقافوي

www.iqra.ahlamontada.com

نووسینی

ئارشاك سافراستیان

وهرگیرانی: ئەمین شوان

منتدى اقرأ الثقافي

=====

www.iqra.ahlamontada.com

كورد و كوردستان

دهزگای چاپ و بلاوکردنهوهی

زنجیره‌ی روشنییری

*

خاوه‌نی نیمتیاز: شهوکه‌ت شیخ یه‌زه‌دین

سه‌رنووسه‌ن: به‌دران شه‌همه‌د هه‌بیب

ناوونیشان: دهزگای چاپ و بلاوکردنهوهی ناراس، گه‌په‌کی خانزاد، هه‌ولتیر

نارشاکی ساڤراستیان

کورد و کوردستان

نهمین شوان

له ئینگلیزییه وه وه ریگتراهه ته سه ر کوردی

ناوی کتیب: کورد و کوردستان
نووسینی: نارشاک سافراستیان
وهرگیترا نی له نینگلیزییهوه: نه مین شوان
بلاو کراوهی ناراس- ژماره: ۳۴۱
دهرهیتانی هونهریی ناوهوه و بهرگ: ناراس نه کرهه
پیت لیدان: تریسکه نه حمهه
ههلهگری: هه ندرین شیززاد
سه ره رشتیی کاری چاپخانه: ناو ره حمانی حاجی مه حمروه
چاپی دووهه، هه ولتیر - ۲۰۰۵
له کتیبخانه ی بهرپوهه رایه تیی گشتیی روشنبهری و هونه ره هه ولتیر ژماره
(۴۰۶) ی سالی ۲۰۰۴ ی دراوه تی.

پیشه‌گی:

که‌مال مه‌زهر

ده‌می‌ساله «کورد و کوردستان» ه‌که‌ی زانای ن‌رمه‌نی دوکتور نارشاک سافراستیان، که‌سالی ۱۹۴۸ له‌لنده‌ن چاپی کردووه، سه‌رنجی کوردناس و پوژه‌ه‌لاتناسانی راکیشاوه و بوته‌یه‌کتیک له‌و به‌ره‌مه‌ میتروویبیانه‌ی نووسه‌ران له‌ نووسینه‌کانیاندا ده‌باره‌ی کورد وه‌ک سه‌رچاوه‌یه‌کی باوه‌رپیتکراو په‌نای ده‌به‌نه‌ به‌ر، کوردناسیتیکی وه‌ک پرؤفیسور لازه‌ریتف جاره‌های جار له‌ نووسینه‌کانی خویدا نه‌و کتیبه‌ی به‌کاره‌یتاوه. ده‌میکه‌ کتیبه‌که‌ی سافراستیان سه‌رنجی رووناکبیره‌ ئینگلیزی زانه‌کانی کوردیشی راکیشاوه، سالی ۱۹۶۰ خوالیخوشبوو ماموستا عه‌بدوللا شالی به‌شیتیکی که‌می له‌ نامیلکه‌یه‌کی شه‌ست لاپه‌ره‌بییدا به‌کوردی لی‌ بلاو کرده‌وه^(۱).

«کورد و کوردستان» ه‌که‌ی سافراستیان هه‌رچه‌نده به‌قه‌واره‌ بچوکه‌ (۱۰۶) لاپه‌ره‌ی مام‌ناوه‌ندییه‌) به‌لام به‌ناوه‌رۆک زۆر گه‌وره‌یه، نه‌و گه‌وره‌بییه‌ی له‌ گه‌لیک رووه‌وه‌ خو‌ده‌نویتی، له‌ سه‌روو هه‌مووشیا‌نه‌وه‌ ده‌وله‌مه‌ندی ناوه‌رۆکی و بابه‌ته‌کیی خاوه‌نییه‌. زۆر که‌م له‌ گه‌ریده‌ و میتروونوسه‌ بیانییه‌کان وا به‌ئینسافه‌وه‌ باسی میترووی کورد و ژبانی کۆمه‌لایه‌تییان کردووه.

کورد له‌م به‌ره‌مه‌دا هه‌میشه‌یه‌کتیکه‌ له‌ نه‌ته‌وه‌ هه‌ره‌ دیرینه‌کانی پوژه‌ه‌لات و سه‌ر زه‌مین، ته‌نانه‌ت کاتیک نووسه‌ری ده‌گاته‌ سه‌ر باسی میترووی نوئی و هاوچه‌رخیش دیسان جاروبار نه‌وه‌ دینیتسه‌وه‌ یادی خوتنه‌ر که‌ کورد نه‌ته‌وه‌یه‌کی ره‌سه‌نه، له‌ دیر زه‌مانه‌وه‌ له‌سه‌ر خاکی خوئی ده‌ژی و

(۱) وه‌رگیتیر ناوی کتیبه‌که‌ی کردۆته «میترووی کورد و کوردستان» و له‌ سلیمانی چاپی کردووه. شایانی باسه‌ ماموستا عه‌بدوللا شالی له‌ ولاته‌یه‌که‌گرتوه‌کانی نه‌مه‌ریکا خوتنبدووی، ماوه‌یه‌کی زۆر له‌ سلیمانی ماموستای ئینگلیزی بوو، له‌ حه‌فتا‌کاندا بووه‌ کارگیتیری گشتی خوتندنی کوردی له‌ وه‌زاره‌تی په‌روه‌ده.

میژووی زنجیره‌یه‌کی نه‌پساوه‌ی لیتک دانه‌پراوه، بۆبه‌کا نه‌و نه‌توه‌یه هه‌ر ماوه و هه‌ر ده‌شمیته‌ی.

دوکتۆر تارشاک سافراستیان جاری وا هه‌یه شتی نه‌وتۆ ده‌لتی که نه‌گه‌ر میژوونوو‌سیکی کورد بیلتی له‌وانه‌یه به‌لایه‌نگیری بۆی لیتک بدریتته‌وه. نه‌و ته‌نانه‌ت هه‌ولتی داوه پاکانه بۆ ره‌فتاره ناپه‌سه‌نده‌کانی گۆتۆکانیش بکات که یه‌کیتکن له سه‌رچاوه‌کانی نه‌وه‌ی کوردی ئیمپرو، هه‌رچه‌نده نه‌و جوړه ره‌فتاران‌ه‌ی نه‌وان بۆ ره‌ژگاری نه‌وسا کاریتکی ناسایی و باو بوون، پاشایانی سوّمه‌ر و نه‌که‌د و بابل و ناشوور، هیچ کامیتکیان بۆی لوا بی و توانیبیتی، له‌وان که‌متری نه‌کردوه، نا به‌لگو هی وایان هه‌یه (نه‌بوخوزنه‌سر و ناشوور ناسر پالی دووم) هه‌زار به‌ردی داوه به‌پشتی پاشایانی گۆتۆ و لۆلۆدا. هه‌ست ده‌که‌یت سافراستیان ناماده‌یه ده‌ره‌ژگه‌ری بکات تا پتر ده‌وری ژیا‌ری و شارستانه‌تی کورد له ره‌ژه‌هلانی دیریندا بپازنیتته‌وه.

له‌گه‌ل نه‌وه‌شدا دانه‌ری «کورد و کوردستان» چاری له ده‌رده کوشنده‌کانی کۆمه‌لگای کورد نه‌پۆشیوه، به‌وردی بۆیان چووه و لیتکی داونه‌ته‌وه، تایبه‌ت نه‌و لاپه‌ره شه‌رمه‌زارانه‌ی میژووی نوێ و هاوچه‌رخ‌ی گه‌له‌که‌مان که به‌ناکوکی و دووبه‌ره‌کی و من‌منیتی و شه‌ری براكوژی نیتوان هۆز و تیره کورده‌کان له‌سه‌ر هۆی پرپوچ ته‌نراون، نه‌وه‌ی له دیر زه‌مانه‌وه بوته ته‌وقی نه‌گه‌ته‌ی له گه‌ردنی کوردا و قامچی ره‌شه و کوه‌کی ده‌ستی دوژمانی.

سافراستیانی میژوونوو‌س بۆ دوا‌ره‌ژی کورد ته‌واو گه‌شبینه، نه‌و له‌وه دلنیا‌یه که کورد «له‌که‌س که‌متر نین» نه‌وان «له‌ دوا‌ره‌ژدا، به‌دلنیا‌یی‌یه‌وه ده‌لیم، له‌ به‌کاره‌یتانی فرۆکه و زانستی کیمیادا هه‌رگیز له‌ گه‌لانی تر دواناکه‌ون و کورت ناهیتن» (ل ۹۴ - ۹۵).

ده‌بوو سافراستیان باسی پیتوه‌ندی کورد و نه‌رمه‌ن بیتیتته‌ پیتشه‌وه. له‌م بواره‌شدا ورده‌کاری زۆره، زۆر شتی ده‌گه‌منی بۆ تو‌مار کردووین که بۆ خۆی

یا بینیونی، یا له ناو خودی کوردستاندا بیستوونی. راستی بۆ چووه که دهلتی عوسمانییه کان به هه موو جۆر تۆوی دووبه رەکی و ناکوکیان له نیوان ئەو دوو نەتە وە پەدا دەوێشاندا چونکه دەیانزانی له گەل ئەو هه موو دیارده سەر زاره کییانه ی به هۆی جیساوازی نایینه وه، یا به رژه وه ندی ته سکی نابوو ریه وه هه ردووکیان به وێهت لیتک ده ترازیتن، به لام له راستیدا به رژه وه ندی بالایان له یهک سهنگه ردا کوێان ده کاته وه. بۆیه سافراستیان هیچ به لایه وه سه یر نییه که رۆله کانی هۆزی شکاک و حه یده ران به نه یینی چه کیان ده گه یانده شوێشگێرانی ئه رمه ن و چۆن شایه رانی کورد به قه د و بالایاندا هه لده دان (ل ٦٦). ئەوه یش ده لته هه ر که سه ی پیتی وا بێ ده رد و مه ینه تی و قاتوقپی کورد له سه له کانی شه پی یه که می جیهاندا له هی ئه رمه ن که متر بوون ئەو که سه «گه لیتک له راستیه وه دووره» (ل ٧٤).

چارووبار دوکتۆر نارشاک سافراستیانیش، وهک هه ر میژوونووستیکی تر، گشت نیشانه کانی به دروستی نه پتکاوه، «کورد و کوردستان» هکه ی ئه ویش بێ هه له و که موکورتی نییه. له باکور و باکوری رۆژهه لاتی کوردستاندا ورده گزیی له کورد کردووه (بروانه ل ٧٢ بۆ نمونه)، به لام، له گه ل ئەوه ش، به ر له وه ی کو تایی به کتیه که ی به یینی دانی به وه دا ناوه که دیاره کر ده که ویته ناوه راستی کوردستانه وه و حه ق ده داته «خۆبیوون» که ئەو شاره ی کردووه ته ناو جه رگه ی کوردستان (ل ٩٥). له باسی میدیه کانی شدا سه ری کردووه، سه رنجه کانی ده رباره ی ئەو گه له دێرینه ی کوردستان زۆر جیاوازن له گه ل سه رنجی زۆریه ی میژوونووسه شاره زاگانی تردا (ل ١٠١ - ١٠٢). «کتیشه ی کورد له تورکیا» (ل ٨٩) جیتگه و بایه خی یه که می هه یه لای سافراستیان، بۆیه ئەو زۆر ده گمه ن توخنی میژووی پارچه کانی تری کوردستان که وتووه، پتیم سه یره، به وینه، شیخ مه حموود و سمکو و قازی محمه د ناویان له «کورد و کوردستان» هکه ی ئەودا نه هاتووه. به لام هه رچۆن بێ هه موو ئەوانه ی گوتمن و ئەوانه شی که نه مگوتوون له ناستی گه وره یی کاره که ی دوکتۆر نارشاک سافراستیاندا زۆر ناوین.

دهمینیتهوه سهه وهرگیتیرانهکهی بهریتز کاک نهمین شوان که بهراستی
شایستهی ههسهنگاندنی بهرزه، بهوردی و بی دهسکاری، دتیر بهدتیر و
وشه بهوشه شاکارهکهی سافراستیانی خستوته بهرگیتیکی رهوان و
قهشهنگهوه و بهو جوّره توانیوییه دیارییهکی زۆر بهنرخ پیشکەش
بهکتیبخانهی کوردی بکات. هیوادارم پرووناکبیرانی کورد بهوردی «کورد و
کوردستان»هکهی میژوونووسی پایه بلند دوکتۆر ئارشاک سافراستیان
بخوتینهوه و کهلک له دهرسه بایهخدارهکانی وهرگرن.

گهلیکی به گمار دیرین له میژوووه!

«ته ماشای شۆزه سواره کاغان که، کونیاں له جگه ردا نییه و نه ترس ده زانن نه گه رانه وه، سهیری خیرایی و چاپوکی و ملنانی بتی په روای و لاخه کانیاں بکه. رۆله کاغان به سهه پشته و لاخه کانیانه وه، له گه رمه ی غاردا، نیشان له دوژمنه کانیاں نه گرن و ده یان پیتکن. ته نانهت ده توانن خو شۆرکه نه وه ژیر تنگه ی چارویکانیاں و له نیوان چوار په لیانه وه شه په تفهنگ بکه ن...»

بهم قسانه، مستۆی نه حمه د ناغای سه رۆکی به کیتک له لقه کانی هۆزی باتوان، که له بناری چپای جودی نیشته جین، له گه لندا دهستی به گه توگۆ کرد. جودی چپایه کی هه میسه پۆه لاک به به فر پۆشراوی کوردستانه و ده که ویتته باکوری شاری موسلی عیراقه وه. مستۆ ناغا، که له بهر خو شه ویستی له لایه ن دوسته دلسۆزه کانیه وه بهم ناوه بانگ ده کرا، نابی سالی (۱۹۱۰) به و په ری ریز و قه در زانیه وه له ره شماله که ی خویدا پیتشوازی لی کردم. که ویستم دوعاخوازی لی بکه م، زۆری کرد رۆژیکی تریش لای بپینمه وه بۆ نه وه ی نه و شه ره تیره گه ربه بپینم که له گه ل هۆزی شه رنه خی دراوستی باتوانیه کاندای ته قینه وه دابوو، کۆنه قینتیکی چه ند ساله ده بوو له و چه ند رۆژه دایه کلا بکری و نه و خوینه ی له رابردوودا رۆژینرا بوو، ده بوو به خوینی تازه بسپرتنه وه، نه گینا نه وه ی به زیبوو هه تا هه تابه حه یا و حه بیسه تی له ناوچه که دایه ده چوو و شه ره فی ده شکا و به چاو به ره ژیری ده مایه وه.

سالی ۱۹۱۰، هه موو عیراق به چپای جوو دیشه وه، هیتشتا هه ر به شیتک بوو له ئیمپراتۆریه تی عوسمانی. ته نه ا دوو سال بوو «تورکه لاهه کان» چنگیاں له ده سه لات گیر کردبوو و سولتان عه بدولحه میدی دووه می خاوه ن ناو و ده بده به یان له سهه ر ته خت لادابوو. له ماوه ی سی ساله ده سه لاتی خویناوییدا، نه م سولتانه به رواله ت ده ستی لوتفی به سهه ر سه رداره هه ره

گهوره کانی خیتله کورده کانداههیتنا و پایه و پلهی تایبهتی سه رهازی پی دهه خشین، تا له سالی ۱۹۰۲ دا ئەم باوکەیان تهختی وه رگهرا و گه لیتکیان له لایهن حکومهتی «تورکه لاهه کانهوه» که وتنه بهر وشار و لئ گه بوونهوه. مستو ناغا که به بناری ئەو چیا سهخته وه خۆی قایم کردبوو و، کۆمه لیتک تیره و عه شیره تی دۆست ده وره یان دابوو، له وه نه ده چوو زۆری حیساب بو «تورکه لاهه کان» کردبێ ئەو ههر به خوانه ناس و دزتوو دهست و داوین پیس ناوی ده بردن... و به لای نه وه وه ته نها شوومی و به ده به ختیان به پتی خۆیا نه وه بو ولاته که ده هیتنا. کارمان بهم قسانه نییه، نیستا هه موو خه م و ئاواتی مستو ناغا نه وه بوو ئەم شه ره له گه ل تیره ی نه یاری شه رنه خدا بته قیتیتته وه و ببه اته وه. له گه ل به ره به یانی رۆژی دواییدا، شان به شانی مستو ناغا به سواری به ره و یالیتک که وتینه ری که له دووره وه به سه ر ئەو ده شته یدا ده روانی که بریار بوو بیه ته جیگه شه ری هه ردوو لا. به م جو ره له مه یدانی شه ر دوور و سه لامهت بووین. شان به شانی مستو ناغا، جگه له برایه کی له خۆی بچوو کتری، ده سواری پر چه کی ناماده ش که پاسه وانی تایبه تی ناغا بوون، له گه لماندا بوون. کوره گه و ره که ی، که لاویتی که به دیه م و تفه نگچییه کی زه به رده ست بوو و به ته مه ن خۆی ده دا له چل ساڵ، سه رکرده یی له شکره که ی ئەمانی ده کرد. له شکره که ی ناغا که بریتی بوو له چوار سه د سواری چاپوک و پر چه ک و چالاک، خۆیان گه یانده بووه مه یدان و خه ریکی رهبازی و جه ولان بوون و به لاوکی کوردیی ناگری تامه زرۆیی جه نگیان له دلدا جۆش ده دا. نزیکه ی دوو سه عات چاوه ریمان کرد، که چی دوژمن ده رنه که وت. ئەم دواکه وتنه ش به س بوو بو نه وه ی ده می هه مه مانه ی تووپه یی مستو ناغا و براکه ی به جنیوو و نه فرین و تاوانی «ژنانه یی» و «ترسنۆکی» خسته پال دوژمن بکه نه وه.

مستو ناغا خه ریک بوو باسی ره وایی هه لویتستی خۆی به رامبه ر به دوژمه کانی بو ده کردم، که گویمان له ده سه ریژی دووری تفه نگ بوو له وه به رمانه وه. له نزیکه ی شه ش میله وه به دووربین ده مانبینی سواره کانی

شهرنخ به‌گرده‌کاندا شوږ ده‌بوونه‌وه و به‌ره‌و ئیمه ده‌هاتن. له‌بهر تیشکی روژدا شیره‌کانیان به‌هله‌کتیشراوی ده‌بریسکانه‌وه و به‌نیشانه‌ی هاتن ته‌قیان به‌ناسماندا ده‌کرد، چونکه له یاسای نه‌نوسراوی تیره‌گه‌ریدا، قه‌ده‌غیه له شهری تۆله‌سه‌ندنه‌وه‌ی شهره‌فدا دوژمن غافلگیر بکړی. مستو ناغا براگه‌ی بو پيشه‌وه نارد و به‌دهم ناموژگاری نزا‌کردنه‌وه بو کوره‌که‌ی هندی دوعا و نایه‌تی به‌عه‌ره‌بی بو‌ی هه‌واله‌کرد. شهر ده‌ستی پی‌کرد، به‌لام نه‌و تۆز و دوکه‌له‌ی ده‌شته‌که‌ی داپۆشی نه‌یه‌تشت له شتیکی که‌می رووداوه‌که به‌ولاوله، چیتربینین. گوتم له ته‌قی تفه‌نگ و ریمه‌ی پتی نه‌سپه‌کان بو، جگه له زه‌له و ده‌ی ده‌ی کردنی شهرکه‌ران. نزیکه‌ی سه‌عاتیک ته‌قه به‌رده‌وام بو، دوا‌یی بی‌ده‌نگی به‌ره به‌ره بالی به‌سه‌ر مه‌یدانه‌که‌دا کیشا. له گه‌رانه‌وه‌ماندا بینیم سواره‌کانی مستو ناغا که هه‌موو له تۆزدا سه‌ر تا دامین داپۆشرا‌بوون، له ته‌ختاییه‌کی نزیکه‌ی هقه‌که‌وه ریزیان به‌ستب‌سو و ناماده‌ی هه‌وه‌ل راپۆرت بوون بیده‌ن به‌سه‌رکرده. چ پیا‌وه‌کان چ نه‌سپه‌کانیان له ناره‌قدا ره‌ش و شین هه‌لگه‌را‌بوون. چاوه‌کانیان تووره‌یی و ناره‌زووی تۆله‌سه‌ندنه‌وه‌یان لی‌ده‌باری. به‌راستی نه‌م شهرکه‌ره کوردانه ترسناک و زنده‌قبر بوون. مستو ناغا زور به‌شانازی و پرواوه ده‌پروانیه‌یه رۆله‌کانی تیره‌که‌ی بو‌یه خوی به‌راست ده‌هاته به‌رچاو که وتی «پشت به‌خوا و بازووی نه‌م رۆلانه، ده‌توانین هه‌موو دوژمنان بشکیتینه‌وه دواوه گه‌ر هیرشان بو‌بیتی».

رۆمییەکان دەبێت مل بشکێنن و برۆن

تا چل ساڵ لەمەوبەر ناتۆرە ی رۆمی بەهەر داگیرکەر، دەستدریژکەر یان کەسێک دەوترا کە لە ناوچەکانی بسفور و ئاسیای بچووکەوه هاتبێت. سنووری رۆمی بەگشتی لە رۆژەهلای خەتی سامسۆن - سیواس - کیلیکیاوه دەستی پێ دەکرد. چ رۆمەکان چ بیزەنتییەکان چ تورکەکان هەموو بێ سەروبەر و جیاوازی رۆمی بوون. بێت گومان وشەکە، لە دوو تۆتی خۆیدا، پر بوو لە سووکی و خوانەناسی و هەرچی سیفەت و خووی خراب هەیە دەکەوتە سەر ئەو کەسە ی بەرۆمی ناو دەبرا. تا ئیستاش ئەم وشەیه و ماناکە ی هەروا باوه لە ناو ئەو تیرە کوردانەدا کە دوور دەستن و بای بزووتنەوه هاوچاخەکانیان بەرنەکەوتوو، هەرەها - ئەگەرچی بەرادیەیهکی کەمتر - لە ناو عەرەبی باکور و ئەرمن و فارسەکانی رۆژئاوا. گەلیک رووداو هەن کە رەنگدانەوه ی ئەم راستییەن لە نێوان تیرە کورده دێرینهکاندا و پیاو بو نمونە دەتوانی باسی بەکتیکیان بکا:

بشاری چەتۆ ناغا جەنگاوه رێکی بەراستی شێردلی چیاپی، سەرکرده ی بەسەرکرده ناسراو و پر ریزی کۆمەلە ی پینج تیرە ی کورد بوو، کە لە هەموو لیقە ومانێکدا دەتوانی سێ هەزار سواری تە یاری پر چەک و تفاق سوارکا. قەلاکە ی بشاری چەتۆ بە پال لوتکە یەکی بلندی چیا ی تۆرۆسەوه دەتووت هیلانە ی سیمرخه قوت بو تەوه. لەوی دەستی هیچ نە یاریکی پێ نە دەگە یشت. چ لە سەرتاسەری کوردستان و چ لە ناو تیرە کوردهکانی عێراق و ئێراندا، بە جەنگاوه رێکی نە ترس و شەرکە رێکی بە جەرگ و رەشید و بێ هاوتا ناویانگی بلاو بووبوو هەوه. لە هەمان کاتدا، میتگە له ناژەلی نەک هەر دەشت و دۆل، بە لکو بناری چیاگانیشی گرتبووه وه. هەموو سالتیک هەر لە سەرەتای هاوینەوه، چەرچی عەرەب لە حەلەب و شامەوه، بو زۆزان و شیوو و دۆلە فینکەکانی کوردستان و ئەرمنستان دەهاتن تا بە میتگەل و گاگەل و رەوه مەر و بز و ئەسپ و گا و گوتال

بکرن. بهم جوړه خوږجی پارهی هم سرداره همیشه دارمال بوو له لیره ی زېر. له گه له نه مه شدا بشاری چه تو، قوروشیک پییه باجی به رومی، واته ده ولته تی تورک نه ده دا، چونکه به گوتیره ی بوجونی نهو، هم مو نهو پال و پی دشتانه ی که ناژوله کانی تیدا به خیتو ده کران و دژله کانی دهوروبه ری که رژله کانی تیره که ی گشتوکالیان لی ده کرد، پشتاو پشت مولکی باو و باپی رانی نهو بوون نه ک هی خه لکی تر. نهو جگه له یاسای تیره که ی هیچ یاسایه کی تری نه ده ناسی، بویه خوی به پابه ند نه ده زانی، زهویانه، یان مه رانه به رومییه خوانه ناسه کان بدا یان سهریازیان بو له شکره که یان بداتی. بشاری چه تو، به راستی پالنه وانی که ساسان و هه ژاران بوو به رامبه ر سته مکار و تالانکه ران، نه گهرچی ده بی دان به وه شدا بنیین که رژله کانی تهره که ی، جار به جار له چیاکانه وه شوژر ده بونه وه و له پیچ و په نای گرده کان و دوو تویی شیو و گه رووی دهره کاندای خویان مه لاس ده دا و هه ر کاروانیک به ویتدا، له نیوان سوریا و عیراق، کوردستان و نهرمه نستاندا، تیپه ر بووایه هه لمه تیان دهرده سهری و پروتیان ده کرده وه.

پاش شوژر شه که ی (۱۹۰۸) ی تورکه لاهه کان، وه کو له سهره وه باسما ن کرد، ده ولته دهستی کرد به هیرشیک یه کین و ریک، به تایبه تی بو سهر نهو تیره کوردانه ی که بهر له وه سهر به سولتانی له سهر تهخت لادراو بوون، یان له بیست سالی رابردودا ناو و ناوبانگی سهر پیچی کردنیان دهر کردبوو. له چاوی میزه کانی دادگای دیاربه کریان بتلیسدا ده یان پسووله ی گرتن بو بشاری چه تو یان چوار کوره که ی خه وتبوون، که فه رمانبه ر و زه فتیکانی ده ولته نه یان نتوانی بو پیانی بگه یه نن، چونکه هه ر نهفسه ر یان زه فتیه یه ک پرکیشی نریک که وتنه وه ی له هیلانه ی هم هه لئو تیژ باله بکر دایه، جارتیکی تر به زیندووی چاوی به خانه و ناشیانه ی خوی نه ده که وتنه وه.

نازانم بهج فیل و تله یه ک بوو، له نه یلولی (۱۹۰۸) دا ده ولته توانی یه کیتک له کوره کان و کوره زایه کی له دژلیکدا له نریکی دیاربه کریان بخاته

داوهوه. بشاری چه تو که نهو حمله له تمهه نی شهست سالییدا بوو، بهلام ههه چوست و چالاک و هیشتا به توانا و ههه کهت بوو، ههه که ههه الوی گرتنی کوو و کوو زاکه ی پی گهیشت، وهکو هه لو به هه بهت و پرچنگه کانی چیسای توووس راپه ری و نامه یه کی نهینی بو دوسته دلسوزه کانی له دیاربه کر و موسل و بتلیس نووسی (چونکه ناوچه که ی سهه به بتلیس بوو نه گهه چی لهو دوو شاره ی پتیشووتره وه نزیکتر بوو) و تییدا «ههه شه ی توندی سه ندنی تو له ی چه ند قاتی له رو مییه نامه رده کان کرد». نهه وه شی خسته وه بیریان، چون له شهه کانی چه رخ ی رابردووی نیوان کوو و توو رکدا نهو سوپا توو که ی نهو کاته تازه دامه زرا بوو، مالی باپیریان توو پاران و ویران کرد و باپیریان کوشت و دهست و گوئی خه لکی بی تاوانیان بهی.

له سوو ریاهه یه یک ریگیای کاروان بو دوو لی ناوهه راستی روو باری دیجله دیت. ریگیایه کی تریش له شاری دیاربه کره وه بو سهه رچاوه کانی روو باره که دیت و دهه چیتته ههه دوو شاری سیرت و بتلیسه وه. بشاری چه تو و پیاهه کانی بهه ناسانی دهه توانن نهه دوو رییه له نیوان بتلیس و دیاربه کردا بگرن و نهه یلتن بالدار یان نالداریان پییدا رهت بی. نهه وان له رابردووا چه ند جار نهه رییه یان گرتبوو، لهه ریوژگاره دا که کهس نهه یده زانی دنیا چی به سهه ری و شوویش دهه گاته کوئی، حکوومه تی توو که له نهه سهه مبولو ژور بهو ریایی و وردییه وه فهه مانبه ره گهوره کانی خوئی هه لدهه بووژارد. په یتا په یتا والیه کانی دهه گوتی تا نهه وه که به لای کوئه پهه رستاندا لاکه نهه وه، بهه تاییه تی لهو ناوچانه دا که دووردهست بوون و له پایته خته وه بهه ناسانی دهه ستیان نهه دهه گهیشتی. له بهه نهه مه ههه له سهه ره تای سالی (۱۹۰۹) دا «تورکیتی لاو» که چه ند سالی له پاریس بهه خویندن به سهه ر برده بوو بهه الوییه تی و فهه مانده یی گشتی نیرا بو بتلیس.

کابرا هیشتا جیگا که ی گهه رم نهه کردبووه وه بهه دوای ژنه که ییدا نارد و رایسپارد تهخت و مو یله ی ماله که ی له نهه سهه مبوله وه بو بهیتن. ژنه که له دهه ریای ناوهه راسته وه و بهه سوو ریادا کهه وه تی. بهلام، له بهه نهه بوونی

ئىمنايەتى پىڭاوبان، چەند ھەفتە لە دياربەكر دواكەوت. ھىچ گومان لەو ھەدا نىيە كە بشارى لەمەر خۆمان دەستىكى لەم نەبوونى ئىمنايەتییە و ھىرشى بەردەوامى سەر كاروانەكاندا ھەبوو. ديارە بشارى چەتۆبۆنى ئەو ھى کردوو ھە ئەم خانە كەوتۆتە چ تەنگنايەكەو ھە بپارى داو ھەتۆلەى خۆى ھەو ھەستىتەو ھە كە تا دەتوانى سەرشۆرى بەسەر مى پىرە رۆمىيدا بىسەپىتى. بۆ ئەم مەبەستە نازاتىنى سوارەكانى ھەلبژارد و لە پىچ و پەناى قامى دەورەبەرى پىڭاكەدا ھەبشارى دان، تا كاروانى خانم دىت. والى خۆى كە ناگادارى ئەو مەترسى و خەتەرە بوو، نزیكەى پانزە زەفتیە (پۆلىسى سوارەى چەكدارى) ى نارد تا بکەونە تەك كاروانى ژنەكەى لە دياربەكرەو ھەوتلىس. لە يەكەم ھەفتەى ئەیلوولى ئەو سالەدا لە ناوچە رۆژھەلاتیەكانى تورکیادا ھەوال و بلاو ھەو ھەو كە رىڭرى كورد خانمىكى ئەستەمبولىيان رىفاندوو ھە (واتە ژنى والى و فەرماندەى گشتى بتلىس) و لەگەل خۆياندا بۆ قولىاى چىاكان بردوویانە. دواى ناشكرا بوو كە نزیكەى چل مىل لە باكورى رۆژھەلاتى دياربەكر و لەسەر رۆوبارەكە پىاوەكانى بشارى چەتۆبەپۆزى نىوەرۆ ھەلمەتیان بردۆتە سەر كاروانەكە و پۆلىسەكانیان چەك كەردوو ھە، بى ئەو ھە ئەمان تەقەيەك بکەن و دواى بەرەلاكردنیان، ھەموو كاروانەكەیان بەژنى والى و كەنیزەك و ولاخە بار بەرەكان و زەلامەكانەو بەرەو بئنداىییە سەرکەشەكان پىچاوەتەو.

رۆژىك لە رۆژانى دواى ئەم رۆوداوە، والىم بىنى، لەبەر خەم و پەژارە و ھەستى شەرم و شوورەى بارە گۆتەرت لى بنايە خەرەى نەدەھات. واقى و رىمابوو، بەوپەرى داخو ھە باسى بارى «دەندانە» ىى ولاتەكە و رەفتارى دژ بەبەشەرانیە مىللەتەكەى دەكرد. دەپىرسى «دواى شەپىك دژى ئەلبانىيەكان و يەكىكى تر دژى عەرەبەكان، تورکیای شۆرەشگىتر چۆن تواناى يەكىكى تری دژ بەتیرە كوردەكان ھەيە؟ تەنھا سوپایەكى گەورە دەتوانى كوردستان بىزىنى و سەرى پى دانەوتىنى»، ... دلم زۆرتەر بۆيە پىتى دەسووتا، كە ئەو ھەندەى بۆ تەخت و مۆبیلە لە ھەننا دروستكراو ھەكانى كە

به تاییه تی رایسپارد بوو له بازاری لاقانتینی نهسته مبول بوی بکرن، به خمهوه بوو، نهونده بۆ ژنه کوی و که نیزه کانی به خمهوه نه بوو. له وانیه به نم تورکه رۆشنبیره له دلی خۆیدا ناواته خوازی نهوه بووین «نم ناوچه درنده یه بهو بیروباوه ره شارستانی بکا که له نهوروپاوه له گه ل خۆیدا هیتابوی».

دوای نهوه، تنها به که وتنه بهینی شیختیکی گه وره ی ناوچه که، واته پیاویتیکی نایینی به کجار پله و پایه بهرز له دلی سه رکرده دا، ژنی والی بهرله کرا و گه رایه وه لای میترده که ی بی نه وه ی که س په نجه یه کی بۆ بهر ی یان به هیج جۆرتیک دل نازار بکری، نه وانیش له جیاتی نه مه کوپ و کورپه زا که ی نه میان له زیندانی دیاره کر نازاد کرد. نه مه په یه وه ی نه و یاسا نه نووسراوه یه که بۆ ریتزگرتن له په نابهر و بی دهسلات له رۆژهلالاتی دیرینی پر له شارستانییه تدا حوکمه رمایه - نه و که سه ی په نات ده باته بهر چ پیاو چ ژن، یان بی دهسلات دیته به رده ست، نه مانه تیکی پیروزی خودایه له نه ستوتدا. بشاری چه توش که پاریزگار و پایه ندیکی گه وره ی یاسای باو و باپیران بوو، نه یده توانی له م رتیه به ولوه هلبژیری، با دوژمن رۆمیش بی. بهلام موبیله له قیه ننا دروستکراوه کانی فرمانده ی گشتی که بۆ چند سال پاش نه وه له هه موو نه و ده وره بهر دا بوون به مایه ی نوکته و پیکه نین، نه ونده به پیچ و په نا و هه وراز و نشیوی بناری چیاکاندا داگیران و بارکرانه وه تا هه پروون بوون. داخه که م بۆ خاونه رۆشنبیره که یان!

بشاری چه توی سه رکرده ی رۆمانسی، له باره گای سه خته چیا بییه که یدا مایه وه. له شه ره کانی نیوان کورد و تورکی ساله کانی (۱۹۳۰ - ۱۹۳۱) دا، به هه موو هیزه که یه وه چوه مه یدانی جه نکه وه و بۆ سه ره خۆبی کوردستان چند مانگی ره به ق هیزه نیزامییه کانی تورکی له گرد و ته پۆلکه کانی ده وره بهر ی دیاره کر راونا و شکاند. سالی (۱۹۳۱) له بارود خیتکدا که تا نیستا ساخ نه کراوه ته وه، له لایهن تورکه کانه وه کیشرایه داو تیکه وه و له گه ل سی کوپیدا کوژان.

ژيان و کارنامه‌ی نهم که له پیاوه که جیهانی دهره‌وه هیچی له باره‌وه نازانتی وی ده‌چن چهره‌کتیک بی پر له شتی مه‌زن و گرانبه‌ها. له ژیانی لاوتیتیدا، تا بلتی گه‌رایه‌کی تاکره‌و، ناغایه‌کی بی سهردار و ژوور ده‌ستی ناوچه‌ی خوئی، بی ناگا و گوئی ناخراو له هه‌ر بانگیتی راپه‌رین و سه‌رلندکردنه‌وه‌ی کوردان، که‌چی له پیرییدا، بۆیه‌کتیتی میلله‌ته‌که‌ی وریا بووه‌وه و خوئی به‌دل و به‌گیان خسته‌ ناو گیزه‌نگی خه‌بات و تیکۆشانه‌وه بۆ سه‌ریه‌خوئی گه‌له‌که‌ی تا له ده‌وروبه‌ری هه‌شتا سالییدا بوو به‌قوریانی مه‌سه‌له‌که.

فەلسەفە

هەندى بىروراي ھەلە دەربارەى رەگەزى كوردان

لەوانەىە لە ھەموو جىھانى كۆندا، ھىچ نەتەوہىەكى تر ھەندەى كورد نەكەوتبىتە بەر پلارى شىواندن و بۆچوونى ھەلە و ناراست. بگرە ھەر لە بەرەبەيانى مېژوہوہ، لەوانەىە ھىچ گەلىكى ترى نىشتەجىي ناوچەىەكى جوگرافىيائى ناسراو و ناشكرا نەوہندەى كورد بەر گەردەلوولى رەشى شارندنوہ و چەواشەكارى و لە بەرچاو رەشكردن نەكەوتىي. ئەم راستىيە دەبى ھەر لە سەرەتاوہ دووپات بكرتەوہ تا كىشە مېژوووييەكە چاك بخرتتە بەرچاو و مەسەلەى كورد بەو جۆرە تاووتوى بكرى كە ئەمروۆ خوى دەردەخا و دىتە پىشەوہ.

ھەندى لە پادشا ھەرە دىزىنە سۆمەرى و نەكەدى ھەروہا بابلىيەكان تا دەگاتە زىنۆفۆنى سەركردەى ھىترشى دە ھەزار جەنگاوہر بۆرۆژھەلات بەسادەىي و پر لە راستى ھەلسوكەوت و لووت بەلووتدا تەقىنى خۆيان لەگەل ئەم گەلە چىايىيە سەر شۆرنەكەرەدا باس كر دووہ... ئەو رەفتار و بەرەبركارىەى كە ئەم كوردانە چ لەگەل پادشانىنە كۆنەكانى ناوچەكە يان لەگەل بۆنانىيە بەرەو دوا ھەلاتوہكاندا نواندوويانە لەوانەىە لە ھى خەلكى تر زبتر و تىتر بووى، بەلام ھەرگىز رەوا نىيە ئەم تۆمارە كۆنىنانەى دەربارەى رەفتارى ئەم گەلە بەگشتى دانراون بكرىن بەبەلگە و بناغە بۆ ئەو ناو و ناتۆرەىە كە لە مېژوووى ھاوچەرخدا بوونەتە پىنەى ناوشان بۆيان... ھەر لە پادشا بەسام و ھىزەكانى ئاشورورەوہ بگرە تا دەگاتە مەغۆلەكان، ئىنجا تورك و فارسەكان، ھەموو مۆزىكيان بەم گەلەوہ ناوہ كە تا ئىستا ئاسەوارى نەسراوہتەوہ. بەداخوہ ئەو گەپىدە و نىرراوہ بىگانانەش كە لەم سۆ سەدەىەى دواىيدا سەريان لە كوردستان داوہ، مەگەر بەدەگمەن ئەگىنا جگە لە جوینەوہى بىرورا و بۆچوونى شەخسى و رووداوى ناخۆش كە لە سەفەرەكان بەرەنگارىان بووہ و باسكردنەوہى ھەلە

و چه وتییه کانی پیشوو شتیکی نه وتو به بایه خ و تامداریان نه خستوته سهر
 میژووی ئەم گه له که پرشنگداریی و پر ره ونه قیی له میژووی خه لکی تر
 هه رگیز که متر نییه... وه کو ده رده که وئ گه وره ترین گوناھی ئەم گه له نه وه یه
 ناتوانی به ژیرده سته یی بژی جا ئەم ژیرده سته یییه بو داگیر که ره بی یان بو
 هیتزیکی سهر به خۆی حوکمران یان بو ئیمپراتۆریه تیکی دراوسی. به لام
 خیله کورده ره سه نه کان که فیری ساله ها حوکمی خۆ به خۆیی و سهر به خۆ
 بوونه له سهر سه رزه مینی خۆیان به هه له یان گوناھی نازانن تا ده توان
 به توندی به ره له سستی هه ر بیتگان به ک بکه ن که بیته ناویانه وه و بیه وئ
 خۆی به سهر یاندا سه بیته. تا نه و ده مه ی چه کی جهنگ رم و تیروکه وان و
 قۆچه قانیی بووه دژی گه وره ترین ئیمپراتۆر و داگیر که ره و بوغرای میژوو
 نازایانه وه ستاون نه گه رچی له و کاته وه که بارووت په یدا بووه و تفهنگی
 تیژ و خیرا ته قین دروست کراوه، تای ته رازوویان به رانه ر به ئیمپراتۆریه ته
 دراوسیکان واته تورک و ئیران، تا ده گاته سه ره تای ئەم سه ده یه له نگ
 بووه و، مه سه له کان هه میسه هه ر به زبانی ئەمان ته واو بوون (أ)...

به ر له وه ی بیته سهر باسی شته سه ره کییه کانی جوگرافیای کوردستان،
 وای به باش ده زانین باسیکی سه ره تای میژووی گه لی کورد بکه ین، واته
 یه که م جار ناویان که ی و له کوئی میژووی کوئی رۆژه لاتنی دیرینی پر
 شارستان په یدا هه لیداره. که وا بی با له پیتشدا به دوای وشه ی کوردا
 بکه رین... تا نه وه نده ی نه و به لگه نووسراوانه ی که له به رده ستن ده رفه ت
 ده دن، ئەم ناوه یه که م جار له کتیی کدا که به زمانی په هله وی نووسراوه
 به شه ره ی «کورد، کوردان» ده رده که وئ. نه رده شیری بابه کانی دانهر و
 واهه زرنه ری بنه ماله ی ساسانی له سالی (۲۲۶)ی پیتش زاینیدا، که
 باسی دوژمنه کان ده کا، دیته سهر (مادیگ) ناویک که «پادشای کوردان»
 به ره (۱).

(1) Darb Peshotan Sanjana: Karnamkh: Artakhshiri Papakan 1896

- Page 22 (= Kurdan Shahi Madrig).

سۆمەرییە باسی سەرکەوتنی خۆی بەسەر ئەو ولاتانەدا دەکا که ناوی بردوون و له پال شانازی کردن بەو سەرکەوتنەوه خۆی بە «سەرگه‌وره‌ی هەر چوارگۆشە‌ی زه‌وی» داده‌نی^(۱).

ناتوانری تۆماریکی ریکوینیکی کات و ساتی رووداوه‌کانی ئەو سەرده‌مه دابنری چونکه سه‌رچاوه‌ی ئەوتۆی دوا بەدوای یه‌ک و ورد و راست بەده‌سته‌وه نییه که ماوه‌ی حوکمرانی ئەم پادشا سۆمەرییە‌ی ئادابی پی دهرخری که وای پی ده‌چی یه‌کتیک بی له پادشاکانی هه‌شتم پشته‌ی پاش لافاوه‌که‌ی نوح و نزیکه‌ی نه‌وه‌د سال حوکمه‌رمایی کردی^(۲)... به‌گۆیره‌ی ئەو تۆماره‌ کورته‌ی که سیدنی سمیث^(۳) دایناوه و تا راده‌یه‌ک باوه‌ر کرده‌نییه له‌وانه‌یه ئەم پادشا سۆمەرییە له‌ ده‌وروبه‌ری (۲۳۵۰) ی پ. زدا له‌سەر ته‌خت بووی.

ئەو ده‌قه تاک و ته‌رایانه‌ی که تا ئیستا هاتوونه‌ته ده‌ست هەر ئەوه ده‌سه‌لمین که له‌ ده‌وروبه‌ری سه‌ده‌ی بیست و چواره‌می پیش هاتنه‌ دنیای مه‌سیحه‌وه سه‌رزه‌مینی شانسی گۆتۆ، که کوردستانی ئەم سەرده‌مه‌ی ئیستامان ده‌گرتیه‌وه هه‌بووه و هه‌موو پادشا سۆمەرییە‌کان به‌ولاتیکی سه‌ره‌خۆ ناسیوانه، شان به‌شانی ولاته‌کانی ئیلام و سوپارتو، نه‌گه‌رچی ئەم دوو ولاته له‌ ولاتی گۆتۆ گه‌وره‌تر و ناسراوتر بوون. له‌وه‌دوا ناوی سه‌رزه‌مینی گۆتۆ له‌ ده‌یه‌ها به‌لگه‌ی وه‌کو نووسراوه ئایینییه‌کان، سالنامه‌کان، ده‌قه گه‌ردوون شوناسییه‌کان و شتی تر دا هینراوه. له‌ هه‌موو ئەو به‌لگانه‌دا ئەم گه‌له‌ به‌دورژمن و نه‌یاری ئەم ده‌وله‌ته - شارانه‌ دانراوه که لیره و له‌وتی ده‌شته‌کانی خوارووی عیراقددا قوت بوویونه‌وه...

هه‌ندی جار به‌هیزی تایبه‌تی خۆیان، هه‌ندی جاری تر پال به‌پالی نیلامییه‌کان، یان دانیشتوانی ولاتی توروکویان سوپارتویان ولاته

(1) A. Urgnad. Subartu... (1936) pp. 36 ets 99.

(2) S. H. Lanqdon: The Third Dynasty of kish: In Tbe Cambridge Ancient History Vol. (1932) pp. 369 Sqq. 390.

(3) Sidney Smith: Alalakh and Chronology: 1940 - p. 29.

دراوسیتکانی تر، پادشاکانی گۆتۆ که ولاتی بابل ئینجا سهرزه مینی ناشورییه کانی دواى نهویان داگیر و هوکمرانی کردوو، ههمیشه بو هیرش بردنه سهر دانیشته تازه نیشته جیتکانی رۆژئاوای چیاکانی زاگروس ناماده و تهیار بوونه (ب)...

تیتکسته نایینییه کان، که له بهر نهوهی نایینین، به باسترین به لگهی چاک پارتیزاوی پادشا نشینه کۆنه کانی رۆژهه لات دهرمیرین، له زور جیگادا باسی به سهردادانی له ناکاوای شاره کانی سۆمه رییه کان یان نه که دییه کان ده کهن له لایهن دانیشتوانی گۆتۆوه، نه م به لگانه وا نیشان ده ده ن که خه لکی نه م سهرزه مینی گۆتۆیه ههمیشه له ناو چیاکانی خویاندا به سهرهستی و بی سهرداری بیتگانه ژیاون...

له سالتنامه یه کی نایینیدا سهرگوزه شته یه ک گیتراوه ته وه، له سهرگوزه شته که دا وا باس کراوه که وا شارگالیشاری (۱۹۰۰ پ. ز) که یه کیتک بووه له پادشاکانی نه که د و دوا به دواى نارامسین هاتۆته سهر تهخت، چهند شه ری له گه ل سهرزه مینی گۆتۆدا بووه و به وهه شانازی ده کا که گوايه شارلاکی پادشای ولاتی گۆتۆی به دیل گرتوو. هیچ هۆیه ک نییه که له باره ی وردی و راستی نه م سهرگوزه شته یه وه گومانمان هه بێ. با نه م سهرکه وتنه تاکه که سیانه ش بخه یینه لاه، به لام گهر تیشکی باش بخه یینه سهر راستییه کانی نه و سهرده مه به پروونی نه وه مان بو دهرده که وئ که وا چ سۆمه رییه کان، چ نه که دییه کان ههروه ها ناشوورییه به هیز و تواناکانی سه ده کانی دواتر، هه موو نه م شه روشۆر و دوژمنایه تییه دوورودرێه یان له گه ل ولاتی گۆتۆدا ههر بو نه و مه به سته بووه نه هیلن نه مان له چیاکانیا نه وه به ره و پیده شته به پیت و به ره که ته کانی میزۆپۆتامیا بیتنه خواره وه.

ئینجا با بزاین سهرزه مینی گۆتۆ کوئ و کوئ ده گریتته وه. نه مه له لایهن زۆریه ی زۆری لیکۆله ره وه لیزانه میژووییه کانه وه، له بهر تیشکی نه و رۆشنا یییه که مه ی به لگه پچر پچر و جیا جیا کان ده یده نه ده سته وه، باس

کراوه، کورته‌ی هم‌موو بیروراکان له لایهن آر، کامپبیل تۆمسنه‌وه^(۱) و
دارپتزاوه که‌وا ولاتی گۆتۆ‌ئو و سهرزه‌مینه چوارگۆشه‌یه ده‌گریته‌وه که
ده‌که‌ویته نیوان زتی بچووک و رووباری دیجله و هه‌له‌ته‌کانی سلیمانی و
زتی دیاله‌وه. (سیروان - وه‌رگێر).

پایته‌خته‌که‌یان له شویتیک بووه که ناو یان ده‌وروبه‌ری شاری که‌رکوکی
ئه‌م‌رۆ ده‌گریته‌وه و ئه‌و سهرده‌مه به‌ئه‌راپخا به‌ناویانگ بووه و ئیستا هه‌شتا
میل له باکوری به‌غداوه دووره و له‌م سهرده‌مه‌دا مه‌له‌به‌ندیکی گه‌وره‌ی
نه‌وت ده‌ره‌ینانه...

هه‌ره‌سه‌ینانی ئیمپراتۆریه‌تی ناشوری (۶۱۲ - ۶۰۶) پ. ز، که وه‌کو
ده‌رده‌که‌وی تا ئه‌و سهرده‌مه هه‌رچه‌نده شلیش بووبه‌ به‌رانبه‌ریان، به‌لام زۆر
و که‌م گۆتۆکانی له هه‌له‌ته‌کانی رۆژه‌لاتی رووباری دیجله‌دا راگیر
کردوه، بوو به‌مایه‌ی لاجوونی کۆسپ و به‌ر به‌ره‌لاو بوونی ئه‌م گه‌له و پرته
و بلاوه‌کردنی به‌هه‌ر چوار لادا... که کۆرشی پادشای فارس بابلی گرت
سواره‌کۆرده گۆتۆیییه‌کان پیشپه‌وی له‌شکره‌که‌ی بوون (۵۳۸ پ. ز) و که
زینۆفۆن به‌خۆی و ده‌هه‌زار زه‌لامه‌که‌یه‌وه گه‌یشته تۆرۆس سه‌یری کرد هه‌ر
له شاری موسڵه‌وه بگه‌هه‌تا ده‌گه‌یته رووباری که‌نتریتیس - واته‌ ناوی
بوه‌تانی ئیستا که - و به‌شی رۆژه‌لاتی دیجله که سنوره له نیوان
ئه‌رمه‌نستان و کاردۆخدا، هۆزه‌کۆرده کاردۆخییه‌کان له شیو و دۆل و
به‌نده‌نه‌کانی چپای تۆرۆسدا بۆیان دانوساون...

به‌لگه‌ی ئه‌وها نوێ، ئه‌ویش له لایهن به‌کیتکه‌وه وه‌ک زینۆفۆن که
به‌چاوی خۆی رووداوه‌کانی بینیموه‌ وای ده‌رده‌خا که تا ئه‌و سهرده‌مه‌ی
ئیمپراتۆریه‌تی ناشوری له‌ به‌ه‌ودا بوو، هه‌یج نا‌لوگۆرکی نه‌وتۆ گرنگ له
دابه‌شکاری نه‌ته‌وه‌یی و له‌ چوارچێوه‌ی رۆژه‌لاتی کۆندا نه‌هاتۆته‌ دی.

(1) The Cambridge Ancient History: Vol. 111. pp. 218, 223 et Pas-
sim: of. Sidney Smith: Early History of Assyria up to 1000 B. C.
(1928) the Word Gutium. Index.

نیمپراتۆریەتی ئاشووری بارو دۆخی سیاسی و نەتەوویی پۆژھەلاتی کۆنی بەدرێژایی نزیکەی ھەوت سەدە (۱۳۰۰ - ۶۰۰ پ. ز) وەکو خۆی راگرت و نەبھیشت بگۆڕی...

راستە زۆر جار پادشا ئاشورییەکان دانیشتوانی شارێکیان بەتەواوەتی لە پۆژھەلاتەو بە پۆرۆژناوا دەگواستەوہ یان بەپیتچەوانەوہ، بەلام ئەو خیتلانەیی فیری ژیانی ناو چیاکانی دەورووبەر بوون، زۆر بەگرانی ملیان بو بەزۆر نیشتەجێکردنی پێدەشتە تەختەکان دەدا. کۆچکردنی گەلیک لە کیشوهرێکەوہ بو کیشوهرێکی تر ئەو باوهر و تێوهری کہ تا ئیستا ھەندی لە مێژووناسەکان وەکو راستییەکی نەگۆڕ لەسەری سوورن، وا دەردەکەوی بنەمایەکی راست و سفتی ئەوتۆی نەبی، بەتایبەتی ئەگەر مەسەلەکہ یەگەزە یەسەنەکانی پۆژھەلاتی کۆن بگرتەوہ. ئەوہ تا کوردەکان، عەرەبەکان، ئەرمەنییەکان، ئاشوورییەکان و گەلی نەتەوہی تر کہ ھەموو یەگەزی یەسەن و سەرەخۆن، لەسەر زەمینێ نەتەوہیی خۆیاندا ماون و ھەر لە سەردەمەکانی پێش مێژووەوہ بگرە تا ئەم سەردەمانەیی ئیستامان ھەر تێیاندا چەسپوون (ج).

یه‌گه‌م پادشایه‌تی گۆتۆ - کوره‌گه‌ هوکمرانی بابلی گره‌وووه

(ده‌ورویه‌ری ۲۳۰۰ - ۲۱۷۵) پ. ز

بنه‌ماله‌ی نه‌که‌دییه‌کان له‌ ماوه‌ی سێ سهد سالّ حوکمرانییدا ته‌نها دوو که‌له‌پیاویان لێ هه‌لکه‌وتوو، که‌ یه‌کیکیان شاروکیینی له‌شکرشکینه. له‌وه‌ به‌ولاره‌ واده‌ده‌که‌وی ناژاوه‌ و شه‌ری ناوخۆ باو بووبێ ته‌بایه‌تی له‌ نیوه‌ی دووه‌می سهرده‌می ئەم بنه‌ماله‌ سامییه‌ به‌ناوبانگه‌دا... خشتیک که‌ نووسراوه‌که‌ی سه‌ری هی ئەو سهرده‌مه‌یه‌ بارودۆخی گشتی ئەوسا و باس ده‌کا که‌ «که‌س نه‌یده‌زانی کتێ پادشایه‌ و کتێ پادشا نییه‌». به‌راستی ده‌بوو به‌شتیکی یه‌کجار سه‌رسوپنه‌ر، گه‌ر چیا یییه‌کانی ولاتی گۆتۆ که‌ به‌چاوی خویان ئەم بارودۆخه‌ی پێده‌شته‌کانی به‌رده‌میان ده‌بینی، نه‌هاتنایه‌ته‌ خواره‌وه‌ و هه‌وساری کاریان له‌ ده‌شت و شاره‌کاندا نه‌گرتایه‌ته‌ ده‌سته‌وه‌، سه‌ره‌نجام کاره‌که‌ هه‌ر به‌م جوهره‌ش شکایه‌وه‌، ئەوه‌ بوو پادشایه‌کی گۆتۆکان که‌ پێده‌چێ ناوی ئیمبیا بووبێ، ده‌ستی به‌سه‌ر بابلدا گرت و حوکمرانیی شه‌رعی خۆی تێیدا داگوتا و بنه‌ماله‌ی نه‌که‌دیانی لێ وه‌ده‌ر نا، به‌هه‌مان شتیه‌ که‌ نزیکه‌ی دوو هه‌زار سالّ له‌وه‌ودوا کۆرشی پادشای فارس له‌ بلندا یییه‌کانی نه‌زانه‌وه‌ (سووسه‌!؟) داگشا و به‌یارمه‌تی و هاوکاری سواره‌کانی گۆتۆ - کورد بێ شه‌روشۆر بابلی گرت «۵۳۸ه‌ پ. ز».

ئەم بنه‌ماله‌ گۆتۆیییه‌ سه‌د و بیست و چوار سالّ^(۱) و چل رۆژ له‌ ولاتی نه‌که‌د و بابل حوکمرانی کرد (له‌ ده‌ورویه‌ری ۲۲۶۴ - ۲۱۷۳ پ. زدا) بیست و یه‌ک پادشای گۆتۆ له‌وه‌ سه‌ده‌ و چاره‌که‌دا دوا به‌دوای یه‌ک هاتن (د).

ئه‌ریدا پیتزێ، که‌ یه‌کیکه‌ له‌ پادشاکانی ئەو زنجیره‌یه‌ بانگی «پادشای چوارگۆشه‌ی جیهان» ی بۆ خۆی دا. که‌چی سه‌ره‌رای ئەم هه‌موو مه‌زنی و

(۱) ده‌بێ (۱۲۷) سالّ بێ - وه‌رگێر - .

ده‌ده‌به‌یه بنه‌ماله‌که له لایمن تۆتۆ حیگالی پادشا و دامه‌زرتنه‌ری چواره‌م پشتی نۆرۆکه‌وه (وره‌کای نیستا) - که نه‌ویش ده‌وله‌ته شاریکی به‌ناوبانگی تری سۆمه‌ریه‌که‌انه - رووختنرا.

له‌و باس و هه‌واله‌دا که له نووسراوه‌کانی سه‌رده‌می سۆمه‌ریه‌که‌انه‌وه وه‌رگیراون، شیه‌وی حوکمرانی ئه‌م پادشایه‌تییه‌ی گۆتۆ - کورده‌کان زۆر به‌خراب ناو براوه. وه‌کو له‌و نووسراوانه‌دا ده‌رده‌که‌وی پادشاکانی گۆتۆ، له پیتناوی چه‌سپاندنی حوکمرانیی خۆیاندا، شاره‌ تازه بووژاوه‌کانی سۆمه‌ر و نه‌که‌دیان داوه‌ته به‌ر شالۆی تالان کردن و سوتاندن و ویران کردن. هه‌رچی که‌نجینه‌ی ناو په‌رستگه‌کانیان هه‌یه تالان کراون، په‌یکه‌ری خوداوه‌ند و قه‌شه ژنه‌کانیان بردووه بۆ ئه‌رابخا، بۆیه ئه‌مان هه‌موو لاوانه‌وه و نزاکردن و پارانه‌وه‌ی ناو په‌رستگه‌کانیان بۆ ئه‌وه ته‌رخان کردووه که له ده‌ستی ئه‌م هۆکمرانه دل‌ه‌قانه رزگاریان بێ. چه‌ند شاری گه‌وره چۆل کراون، ژن به‌زۆر له مه‌ترده‌کانیان زوت کراون. «شیوه‌ن و گریان و لاوانه‌وه هه‌موو سه‌رزه‌مینه‌که‌ی داگیر کرد، درنده‌ی چیاکان، دوژمنی خوداوه‌نده‌کان، شاره‌کانیان ویران کرد و ترس و له‌رز و تۆقاندنیان به‌هه‌ر چوار لادا سوار کرد» هتد... هه‌موو مه‌یژووناسه‌ هاوچه‌رخه‌کان له‌سه‌ر ئه‌وه یه‌کن که سه‌رده‌می حوکمرانی گۆتۆکان له سه‌رزه‌مینی سۆمه‌ر و نه‌که‌ددا په‌شترین و به‌دترین و درندانه‌ترین سه‌رده‌می خۆی بووه^(۱) «ئه‌گه‌ر بمانه‌وی له‌م باره‌یه‌وه داوه‌رییه‌کی باه‌ته‌کی بکه‌ین، ده‌بی بی‌رسین نایا ئه‌و داوه‌رییه‌ی له‌م دواییه‌دا له باره‌ی حوکمرانییه‌کی نه‌وتۆ کۆنی وه‌کو هی گۆتۆکه‌انه‌وه کراوه، دوور بووه له ته‌نسیری ئه‌و بیروپرایه‌ی که گه‌پرده‌کان له‌م سێ سه‌ده‌یه‌ی دواییدا له باره‌ی ئه‌م مه‌سه‌له‌یه‌وه بۆ خۆیان دایان‌په‌شته‌؟»

با خۆمان زۆر به‌م مه‌قۆ مه‌قۆیه‌وه خه‌ریک نه‌که‌ین، هه‌رچۆنیک بووی

(۱) لیره‌دا ته‌نها باسی یه‌ک سه‌رچاوه بکه‌ین به‌سه. نه‌ویش بۆ نمونه:

G. Contenau: Manuel d'Archéologie orientale. Vol. 1 (1928) P. 133, dem: Vol. 11 (1931) P. 701 et passim.

گهلی گۆتۆ به تایبه تی سەردار و سەرگه و ره کانیان به ره و چیاکان کسانه وه، واته به ره و نه و شوینه ی لیه وه هاتبوون تا له وی سەرله نوی بکه ونه وه خۆیان و چاره و رانی هه ل بن. هه یچ سەرچاوه ی نه وتۆ به زنجیر و به ک له دوا ی یه کمان به ده سه ته وه نییه که رووداوه میژوو بییه کان به شیوه یه کی ریکویپتک به خه نه روو و سه رگوزه شته ی ولاتی گۆتۆمان پی نیشان ده ن. بی جیه گه ر بلتین گۆتۆکان نیتر دوا ی نه وه کربوون و له هه ترش که وتن بو سه ر شار و پیده شته کان چ له سه رده می سو مه رییه کان چ له سه رده می یه که م بنه ماله ی بابلییه کاند...

راستییه که ی چه ندین خشتی نه ستیره ناسی، یان ده قی ئایینی پاشماوه ی نه و سه رده مه له زۆر جیگادا باسی نه و مه ترسییه ده که ن که به رده وه ام به ره نگاری نه که د و بابل بوه، له پیشینییه کدا که به داخه وه میژوو ه که ی نادیاره، نوو سراوه که وا «چه کی گۆتۆکان ولاتی بابل و یران ده کا»^(۱) له کاتی کدا له گه لی خشتی نه ستیره ناسیدا چاره نووسی ولاتی گۆتۆ به م جو ره ی خواره وه پیشینی کراوه: «رووخانی ولاتی گۆتۆ به چه ک دینه دی، سه رزه مینی نه که د سه س سال سه رزه مینه دو ژمنه کانی گۆتۆ و ئیلام ده خاته ژیر پی خۆیه وه»...

نه م ده قانه به روونی باسی په یوه ندییه کانی نیوان پادشانیی بابلییه کان له ده شته کاند و ه ی گۆتۆکان له چیاکاندا ده که ن و دوور ده که وی،

(۱) ۱. اونگناد. سویرتول ۸۷: وشه ی (کاکو) له زمانی بابلییدا به رانه بر وشه ی «چه ک» دی له زمانی هاوچه رخی کوردییدا. له زمانی نه رمه نی کۆن و تازه دا «زه نک» به کاره یتراره. به باشی دیاره هه رسه وشه که له یه ک سه رچاوه وه هاتوون، چ له باری میژوو بییه وه چ له باری په گه زییه وه گران دینه نه قله وه که زمانی کوردی یان نه رمه نی وشه یه کی ناوا پتویست و زۆر به کاره یتراره له بابلی یان نه که دییه وه وه ریگرن. نه بن په چه له کی نه م وشه یه له زمانی «خوری» دا که کۆنترین زمانی به کاره یتراره ی دانیشتوانی نه رمه نستان و کوردستان و نه و ده وره به ره په یجووری بکری.

کاشییه‌کان بابل راه‌همالان

که‌میتک دوای مردنی حامورابی و له سالی هه‌شته‌می حوکمرانی شامشور نیللونای کوریدا، کاشییه‌کان هیرشیان برده سهر سه‌رزه‌مینى بابل و شاره ده‌ولمه‌نده‌کانى ناو پیده‌شته‌کانیان تالان کرد و گه‌رانه‌وه بو هه‌له‌ته‌کانى خوڤان، نه‌وه‌ی که سه‌رنج راکیشه، نه‌وه‌یه تالانکهرى نه‌م جاره دانیشتونانى ولاتى گۆتۆ نه‌بوون، به‌لکو گه‌لیکی تازه بوون که به‌کاشى ناو ده‌بران نه‌م کاشییه‌کانى خیل‌تیک یان کۆمه‌له خیل‌تیک بوون که له بلنداىیه‌کانى زاگرو‌سدا، واته رۆژه‌لاتى ولاتى بابل، له‌وانه‌شه له ژووروى ولاتى ئیلام، ده‌ژیان، له باره‌ی نه‌وه‌وه که کین و کوینه‌دیرین، زانایان و میترو‌ناسان له‌سه‌ر یه‌ک بیرو‌را نین. وای پت ده‌چت، هه‌مان خیل‌ته کورده‌کانى لورستان بن که له زنجیره چى‌ای زاگرو‌سى رۆژناوای خواروى ئیراندا نیشه‌جین.

ناوه‌گه‌یان، کاشوو له‌وانه‌یه بچیتته‌وه سه‌ر ناوچه‌ی خوزستان (ئیران). نه‌مان میلله‌تیکى هیندۆ نه‌ورویى بوون و چ له بارى ره‌گه‌زه‌وه چ له بارى جوگرافیاوه له گۆتۆکان نزیک بوون (ه). حوکمه‌رمایى پادشا کاشییه‌کان له سه‌رزه‌مینى بابلا نزیکه‌ی چوار سه‌ده‌ی خایاند. نه‌م بنه‌ماله‌ بیتگانه‌یه به‌سییه‌م پشتى بنه‌ماله‌ی پادشایى ولاتى بابل ده‌ژمیرى. تا نزیکه‌ی سبى سال له‌مه‌ویه‌ر نه‌و زانیارییه‌ی ده‌باره‌ی نه‌م بنه‌ماله‌یه هه‌بوو، که‌م و پچر پچر بوو و حوکمرانى کاشییه‌کان له بابلا به‌دینه‌تر و بچ به‌زه‌بیانه‌تر له هى گۆتۆکان له سه‌رزه‌مینى نه‌که‌ددا داده‌نرا. به‌لام نه‌و به‌لگانه‌ی که پاش پشکنین و په‌یجوریه‌کانى نه‌م دواییه‌ که‌وتنه‌ ده‌ست و نه‌و نامرازه مه‌عه‌ده‌نییانه‌ی له شوینه‌واره‌کاندا دۆزانه‌وه نه‌م بو‌چوونه‌یان له باره‌ی کاشییه‌کانه‌وه له بنه‌ره‌ته‌وه هه‌لوه‌شانه‌وه. ئیستا ده‌رده‌که‌وى که‌وا خاوه‌نى خوداوه‌ندى تایبه‌تیبى خوڤان بوونه. خوداوه‌نده گه‌وره‌کانیان هه‌ریه‌که‌یان ناوى تایبه‌تیبى خوڤى هه‌بووه وه‌کو کاشوو، خاربه، سوریاش، شیباک،

خود^(۱)، شیمالیا - که خاتوونی که ژه ناله کان بووه و به لوتکه کانی نم که ژانه وه ژبانی بردۆته سهر و گه لیتیکی تره.

ژماره یه کی زۆری که رهسته و تفاقى جوانى له توج دروستکراو، که بریتین له په یکه ری خوداوه نده کان، شه خسیه ته ئه فسانه یییه کان، هه ندی زینده وهر و ئه سپ به سه رکه له و هه وساره وه، که له لورستان دۆزراونه ته وه به هی سه رده می کاشییه کان داده نرتین.

پادشاکانی کاشییه کان داب و نه ریت و ههستی نایینی خه لکی سه رزه مینی بابلیان نه خستبووه پشتگوئی. «گانداش» ی یه کم پادشایان که سه رزه مینی بابلی له شه ردا به زاند (ده وروبه ری ۱۶۰۰ ی پ. ز)، ناوی «پادشای هه ر چوار چمکی زه وی و پادشای بابلی» له خوئی نا. یه کیتک له و نووسینانه ی که به زمانی بابلی نووسیویانییه تی بو یادکردنه وه ی وه رگرته وه ی په رستگای ئه نلیلی خوداوه ندی بابلییه کان ته رخان کراوه... وه کو ده رده که وئی ئه و زۆر به ته نگه وه بووه باج و خه راجی په رستگا بابلییه کان به رتیکویتیکی و وردی کوئکرته وه. پادشایه کی تری کاشییه کان، واته ناگومی دووه م، ناوی پادشای سه رزه مینی گۆتۆ و گه لئی ولاتی تری بو خوئی جار دا... ئه مه له وانیه نه وه بگه یه نی که وا بنه ماله ی کاشییه کان سه ریان به پادشایه تی دیرینه ی گۆتۆ دانه وانده تی. به درتۆیه میژووی دوورودرتۆی گه لی کورد، چهند جار روویداوه خیتلیکی گه وره و ده سه لاتدار - هه رکه هه لی بو ره خسا بی هه لساوه خیتلیکی تری له خوئی ژوووتری به زاندووه و ده سه لاتئی لئ زه وت کردووه و بالئی سه رگه وره بی به سه ر هه موو ولاته که دا به زۆر کیتشاوه.

که ده سه لاتئی کاشییه کان به سه ر سه رزه مینی بابلدا (یان کاردۆنیاش - وه کو له به لنگه و دۆکوئیمینته کانی نم سه رده مه دا پیتی ده وتری خه ریک بوو

(۱) (خود) یان (خودا) له زمانی فارسیدا (God) ی ئینگلیزی ده گرتیه وه، ناشکرایه که فارسی له زمانیکی تره وه وه ریگرتوه. تا ئیستا نه زانراوه نایا (خود) یش یه کیتک بووه له خوداوه نده کانی ئیلام و سه رزه مینی گۆتۆ یان نا.

بیته کوتایی، پادشاکانی نهم دوایییهی کهوتنه درستکردنی په یوه نندی چاک و پته و له گه ل هتزه دست رویشتووه کانی میسر و همیشه کان و سه رزه مینی تازه پیته گه یشتووی ناشوورییه کاندا (سه دهه کانی ۱۵ و ۱۴ پ. ز). ژن و ژنخوازی کهوته نیتوان بنه ماله پادشایییه کانی کاردونیاش و میسر هوه و کاداشمان - نه نلیلی پادشای کاشی همیشه داوای دیاری و خه لاتی زتری له پادشای میسر ده کرد... نهم سه رده می ژتیر دهسته یییهی سه رزه مینی بابل له لایه ن کاشییه کانه وه، که متر ژیانی گه لی کورد ده گرتیه وه چونکه له و کاته دا کاشییه کان له کاشییه تی ده رچو بوون و بوو بوون به بابلی...

کوردستان و سهرزه‌مینی ناشووریان

(ده‌وروبه‌ری ۱۳۶۰ - ۶-۶ پ. ز)

تا ئهم سهرده‌مه سهرزه‌مینی گۆتۆ و کاشییه‌کان په‌یوه‌ندی و سهروساختیان ههر له‌گه‌ل ئهو ده‌وله‌ت و گه‌لانه‌دا هه‌بوو که نه‌ختیک له خۆیان به‌ده‌سه‌لات و هه‌یزتر بوون بۆیه ههر جار ناچاره ده‌یان‌توانی بانگی سهربه‌خۆیی ته‌واوی خۆیان به‌بلندی بده‌ن و ههر که هه‌ل به‌هه‌سه‌ی هه‌لمه‌تیا‌ن ده‌برد بۆ پنده‌شته‌کانی لای رۆژئاوا و ده‌ستیا‌ن به‌سهردا ده‌گرت. به‌لام که ده‌وله‌تی ناشووری سهری هه‌ل‌دا، بارودۆخی گشتی نه‌ک ته‌نها ده‌وروبه‌ری دیجله و فورات به‌ته‌نها، به‌لکو هی هه‌مسو رۆژه‌ه‌لاتی کۆن که‌وته هه‌ژان و گۆرانی بنه‌ره‌تی به‌جۆریک که له سهره‌نجامدا به‌زیانی هه‌مسو ولاته دراوسه‌تیا‌ن ته‌واو بوو. ئه‌مه نه‌ک ههر له‌به‌ر ئه‌وه‌ی سهرزه‌مینی ناشوور چ له له‌شکر یا‌ن دارایی و ئابووریدا، چ له ته‌کنیک و توانای تر‌دا له‌خه‌لکی تر‌ژوور ده‌ستتر بوو، به‌لکو له‌به‌ر ئه‌وه‌ش که وه‌کو «هه‌یزیکی گه‌وره هاته مه‌یدانه‌وه» به‌توانایه‌که‌وه که له‌گه‌ل شان و بالییدا به‌راورد نه‌ده‌کرا. به‌توانایی ده‌وله‌تی ناشوورییه‌کان هی ئه‌وه بوو که که‌وتبووه سهر ئه‌و سیکۆچکه به‌جووکه‌ی که له کۆنه شاری ناشوور و نه‌ینه‌وا و هه‌ولتیر پیکه‌هاتبوو و له‌سهر رۆخه‌کانی دیجله‌وه ده‌ستی پێ ده‌کرد تا ده‌چووه ناو ده‌شته کاکێ به‌کاکییه‌کانی ده‌وروبه‌رییه‌وه. بێ ده‌سه‌لاتی توند و قایمی ناو ده‌ستی پادشا و میره زه‌به‌رده‌ست و مشت تونده‌کانی، ولاتی ناشوور هه‌رگیز نه‌یده‌توانی بگاته ئه‌و ده‌سه‌لات و توانا سهریازییه‌ی که له ماوه‌ی جهوت سه‌ده‌ی حوکمرانییدا، جار جار بۆ ماوه‌ی کورت و جاری تر بۆ ماوه‌ی دوورودرێژ، له کاردا بوو.

ناشوور ئۆبالیته‌ی به‌که‌م (۱۳۶۲ - ۱۳۲۷ پ. ز) که به‌دامه‌زێنه‌ر و پێگه‌یه‌نه‌ری هه‌یه‌ت و شکۆی ده‌وله‌تی ناشووری داده‌نری، سه‌روودی جه‌نگی خۆی له‌و نووسراوه‌دا دا‌رشته‌وه که له‌م دوا‌یییه‌دا تا‌میتکی پشکنین

و منه‌کاری سهر به‌مؤزه‌خانه‌ی به‌ریستانها^(۱) دژبویه‌ته‌وه. به‌پیتی‌ئو نووسراوه‌ئو له هیرشه‌که‌یدا بۆ سهر ولاتی کاشی و کورده‌کان داوا له سه‌ریازه‌کانی ده‌کا که ئهم سه‌رووده‌ی خواره‌وه له‌به‌رکه‌ن و له مه‌یدانی کارزاردا به‌ده‌نگی به‌رز بیلتین:

کورینه، شیرانه هه‌لمه‌ت به‌رنه سهر پادشای کاشی
چاوه‌پیتی‌ئو مه‌که‌ن حوکمه‌که‌ی خۆی هه‌ره‌س بیئنی
به‌ر له کاتی خۆی کۆتایی پتی بیئن...

ئو هیزانه تارومار که‌ن، که ناوی خۆیان ناوه قاره‌مان!
هۆ‌بابه... له‌م ته‌نگانه‌یه ده‌رمان که! ئو که‌سه‌ی به‌ته‌مای له‌ناوبرده‌ئمانه
په‌یتا په‌یتا خه‌ریکی کاری ئه‌هرمه‌نانه‌یه...

په‌یتا په‌یتا خه‌ریکی پیلانه تا سه‌رزه‌مینی گۆتۆ‌و‌تیران کا
په‌نجه‌ی هه‌ره‌شه‌ی درێژ کردووه و ده‌لتی: نه‌مینی!

دوا به‌دوای خوداوه‌نده‌کان و یارمه‌تیده‌ره‌کان
پادشا، له‌ پێشه‌نگی سوپاوه، هاواری کرد
منم ئاشوور - ئۆیالیت، قاره‌مانی ده‌ست وه‌شین خۆم،
سه‌رکرده‌کانیان هه‌پروون به‌هه‌پروون که‌ن.

به‌م قسه‌یه شه‌ره‌که‌ی ده‌ست پتی کرد جه‌نگاوه‌رانی ئاشوور، هه‌موو
تامه‌زرۆی جه‌نگ، رووبه‌رووی مه‌رگ وه‌ستا‌بوونه‌وه نه‌راندیان «ئیشتار -
تا که‌ی ئه‌مانه هه‌ر ده‌بنه‌ مایه‌ی سه‌ریه‌شه و خه‌م بۆ خاتمی خوداوه‌ندمان».

به‌درێژایی پتر له سه‌ده‌یه‌ک (۱۳۶۲ - ۱۲۴۲ پ. ز) پیتنج پادشای
مه‌زنی ئاشووریه‌کان ناچار بوون په‌یتا په‌یتا دژ به‌کاشیه‌کان هه‌ر له
جه‌نگدا بن، چونکه کاشیه‌کان هه‌میشه مایه‌ی مه‌ترسی به‌رده‌وام بوون

(1) Sir. Campbell Thompson and R. C. Hutchinson: In *Archaeologia*.
Vol. Lxxix (1929). P. 132. Lines 13 - 33.

نه‌مۆ، واته‌ دوای سی و سی سه‌ده، گه‌لی کورد هه‌مان سه‌روودی دژ به‌تورکه‌کانی
له‌سه‌ر زاوه.

له‌سه‌ر حوكمفه‌رمایی ئه‌وان به‌سه‌ر ئه‌مبه‌ر و ئه‌وبه‌ری رووباری دیجله‌دا تا گه‌یشته سه‌رده‌می پادشا ئۆكۆلتی نینۆرتای یه‌كه‌م (۱۲۴۲ - ۱۲۰۶ پ. ز) كه له سالی چوونه سه‌ر ته‌ختیدا، توانی گۆتۆكان و هه‌موو ولاتی بابل تا ده‌گاته نۆكه‌ندی عه‌ره‌ب^(۱) به‌زتنی. له جه‌نگیكی گراندا له‌سه‌ر رۆخی لای چه‌پی رووباری دیجله‌ روویدا، ئه‌م پادشا ئاشووریه‌ به‌ته‌واوی له‌شكره‌كاني كاشییه‌كاني ته‌فروتونا كرد و كاشتیلیا شووی دووه‌می پادشایانی به‌دیل گرت.

له نووسراوه‌كانیدا، ئۆكۆلتی - نینۆرتای یه‌كه‌م، ناوی چهند جیگایه‌کی سه‌ر به‌سه‌رزه‌مینی گۆتۆ و كاشوو ده‌با، كه به‌هۆیانه‌وه ده‌توانین، تا راده‌یه‌ك، سه‌رزه‌مینی راسته‌قینه‌ی گه‌لی كورد له چوارچیوه‌ی هه‌ردوو سه‌رزه‌مینی گۆتۆ و كاشوودا ده‌ستنیشان بكه‌ین. ئه‌م پادشایه‌ی ئاشووریان ده‌لتی به‌سه‌ر كرده‌یی له‌شكره‌كه‌ی به‌ره‌و «چیا سه‌ر كه‌شه‌كاني تول - سینای نیتوان شاره‌كاني ساسیلا و مه‌شخه‌تشاری ئه‌و لای زتی بچووك پیتش كه‌وتوو هه‌روه‌ها له سه‌رزه‌مینی زوكوشکی و لارلاره‌وه تا سنووره‌كاني سه‌رزه‌مینی پان و به‌رینی گۆتۆ» ملی ناوه (و).

ئه‌گه‌رچی كاشتیلیا شووی دووه‌م، تووشی شكستیکی یه‌كجار گه‌وره هات، به‌لام سه‌رزه‌مینی كاشی پتر له سه‌ده‌یه‌ك دواي ئه‌وه هه‌ر به‌سه‌ریه‌خۆیی مایه‌وه، سه‌رزه‌مینی بابل كه تا ئه‌و كاته ژێرده‌سته‌ی كاشییه‌كان بوو راپه‌ری و نازادی خۆی وه‌ده‌ست هیتایه‌وه. هه‌ر له ده‌وره‌به‌ری ئه‌و سه‌رده‌مه‌دا، پادشایه‌تی ئیلامیش وریا بووه‌وه و ده‌ستی به‌ژانیکی سه‌رله‌نوێ كرد. به‌م جوژه كوردستان (گۆتۆ و كاشو) له هه‌ر چوار لاره له لایهن ئاشووریه‌كان و بابلییه‌كان و ئیلامییه‌كانه‌وه ده‌وره‌گیر كرا و نه‌ستیره‌ی كه‌وته‌وه نه‌هامه‌ت و بیۆله‌تی (ز).

له سالی سیتییه‌می حوكمفه‌رماییدا (۸۸۱ پ. ز) ئاشوور ناسر پالی

(۱) له ده‌قه ئینگلیزییه‌كه‌دا «نۆكه‌ندی فارس»، ئه‌مه له چهند جیتی تری كتیبه‌كه‌دا

هه‌روا نووسراوه - وه‌رگێت - .

دووه م، که ده توانری به خوینرتیزترین پادشای ناشوورییه کان دابنری، هیرشیتیکی یه کجار سهختی برده سهر هه موو سهرزه مینی کوردستان. نور نه دادی شازاده ی قه لای داگارا به په یمانداری و هاوکاری زۆره ی خیتله کانی ولاتی زاموا (گوتۆ) له پیتشکه شکردنی باج و خه راجی سالانه سهر بیتچی کردبوو. گهر باج و خه راج له کات و ساتی خۆیدا نه گه یشتایه، پادشاکانی ناشوور «وه کو شیر ده یاننه راند» یان «وه کو یه کانه ی کیتی هه لمه تیان ده دا»، ناشوور ناسر پالی دووه م له شکری به ره و ده ربه ندی بابیت (ح) کیتشا. خیتله کان به سهر کرده یی نور نه داد گه رووی ده ربه نده که یان دیواره به ست کرد، تا به ره له پیتشکه وتنی پادشای ناشوور بگرن. که په ی به م ته گبیره برد و زانی ناتوانی له ویتوه تیتپه ر بی پادشای ناشوور ناچار به ره و رۆژتاوای باکور بای دایه وه و هیرشی برده سهر خیتله کانی چبای جوودی (کینبیا - نیسیر) و ههشت قه لایچه ی تالان کرد و ناگری تی به ردان، ئینجا په لاماری قه لای مه زنی لاریوسای دا، که تیتیدا کیرتیارای (کورده؟) فه رمانده ی قه لاکه ناو میتدانه به رگری ده کرد. له سهره نجامه که وا دیته دی که وا چ زاموا و چ لۆلۆم، هه ردوو سهر یان دانه وان دبی و باج و خه راجه که ی سهر یان دابی. چه ندین داگیرکاری تری سهرزه مینی ده ور به ری زنجیره چبای زاگروسی کوردان به م جوۆه له لایه ن پادشاکانی ناشوورییه کانه وه شه لمان نه سری سیتیهم (۸۵۸ - ۸۲۴ پ. ز)، شامشی نه دادی پینجه م (۸۲۱ - ۸۱۰ پ. ز) ئیگلات پیلاسه ری سیتیهم (۷۴۷ - ۷۲۸ پ. ز) سهرگونی سیتیهم (۷۲۲ - ۷۰۵ پ. ز) نه سهرحه دوون (۶۸۹ - ۶۶۸ پ. ز) و هی تره وه باس کراوه. له گه ل نه مه شدا گه لی کورد به دیر ژایی ژبانی هه رگیز سهری نه وی نه کرد و، سهرزه مینی گوتۆش، نه گه رچی نووسراوه کان به ناوی «گوتۆ» وه ناویان نه بر دووه به لکو به ناوی میدیاوه یادداشتیان کرده وه، رۆلتیکی گه وره ی بینی له هه ره س پی هینان و ته فروتونا کرده که ی سالی ۶۱۲ ی پ. زی ئیمپراتوری ناشووریدا (ط).

سەرھەڵدانی ولاتی فارس و سەرزه‌مینى گوتۆ - كورەستان

(٥٣٨ پ. ز - ٦٤٠ پ. ز)

له‌سەر خشته به‌ردینه‌یه‌ك كه له وێرانەكانى بابلدا دۆزراوه‌ته‌وه، نووسراوه كه‌وا كۆرشى دامه‌زرێنەر و یه‌كه‌م پادشای بنه‌مائه‌ى هه‌خامه‌نشى فارس (٥٣٨ - ٥٢٩ پ. ز) به‌شانا‌زیه‌وه ده‌لتى كه‌وا مه‌ردووخى خواوه‌ندى شارى بابل «خێله‌كانى سهرزه‌مینی گوتۆى ناچار كرد له‌بهر پیتی ئەودا كرنووش به‌رن». ئەم قسانه زۆر به‌گرانی ده‌چنه ئه‌قله‌وه، ئەمه‌ش له‌بهر هۆیه‌كى یه‌كجار ساكار: ده‌وله‌تى فارس كه‌ خۆى تازه له‌ ناوچه لماوییه‌كانى نۆكه‌ندى فارسه‌وه بوویوو به‌قه‌واره‌یه‌كى سیاسى، كه‌ى ئەو هیتز و توانایه‌ى هه‌بوو كه‌ گه‌لىكى به‌یده‌ستى وه‌كو گوتۆ بیتیته كرنووش. به‌پێچه‌وانه‌وه، هه‌ر به‌گوتیه‌ى ئەو نووسراوه‌ى كۆرش خۆى، ئەو كه‌سه‌ى كه‌ هه‌وه‌ل جار به‌خۆى و سواره كورده‌كانییه‌وه چوه‌ ناو شارى بابه‌له‌وه ئۆگبارۆی^(١) پادشای گوتۆ بوو و ته‌نها چهند رۆژێك دواى ئەوه ئینجا كۆرش چوه‌ شاره‌كه‌وه و بئى شه‌ر و پیتك‌دادان گرتى. ئەمه‌ش وه‌كو هه‌ر ئیستا له‌ سه‌روه‌ه باس‌مان كرد وه‌ نه‌بێ یه‌كه‌م جار بئى گوتۆ بابل بیه‌زینی؛ له‌ پاداشی ئەم خزمه‌تگوزاره‌دا كه‌ كردى، ئۆگبارۆ كرا به‌ «هوكمدارى شا» و دواى ئەوه به‌ «جیگرى پادشا به‌سه‌ر نه‌وبه‌رى رووباردا» واته ئه‌وبه‌رى فورات كه‌ سوریا و فه‌له‌ستین ده‌گرتیه‌وه. راستییه‌كه‌ى هه‌یج تۆماریكى ته‌واومان به‌ده‌سته‌وه نییه‌ باسى ته‌نانه‌ت یه‌كێك له‌ پادشاکانى گوتۆ بكا و، ئەو شاكار و كرداران‌ه‌ش كه‌ كردوویانن مه‌گه‌ر به‌ده‌گمه‌ن له‌ لایه‌ن خه‌لكى تره‌وه، ئەگینا هه‌رگیز باس نه‌كراون، خۆ دۆژمه‌ن‌كانیان هه‌ر هه‌ولێ له‌ نرخ شكاندنیان داوه. ئەگه‌ر له‌ ئۆگبارۆ (یان گوتۆ) ی پادشای گوتۆوه

(1) Sidney Smith: Babylonian Historical Texts (1924) and O. Ieuz: Die Satrapien - einteilung in Syrien und Meso Potamien.

هه‌رۆدۆتس هه‌ولێ داوه گوتۆ بكا به‌فارس. هه‌روه‌ها ئه‌سپاتینی ئه‌رمه‌نى و ماردۆنیاسی مانیش ده‌كا به‌كۆری گوتۆ، واته ئه‌وانیش فارسن!

نوسراویک بمایه توهه، بی هیج گومانیک پاس و خواسه که ی به پیچه وانه ی
ئوه ی کۆرشه بۆ ده گیتراینه وه. ئوگبارۆیه کی تر جا نایا هه مان پادشا خۆی
بی یان کوری، ده وریکی به کجار گه وری له سه رکه وتنی دارای مه زندا
بینی...

دیاره ئوگبارۆی پادشای گۆتۆ به باشی په ی به و زیانه مه زنه نه بردوه که
به یارمه تیدانی کۆرش له ته فروتونا کردنی پادشایه تی سه ره خۆی بابلدا
به رۆژه لاتنی پر له شارستانی گه یاندوهه. کۆتایی هیتان به و بنه ماله
بابلییه تازه له سه ر ته خت چه سپیوه (۵۸۸ پ. ز) وه چه رخانیتی گه وریه
بوو له میژوی جیهاندا ئه ویش له بهر ئه م دوو هۆیه ی خواره وه:

(۱) تا جلّه وی کاربه دهستی پادشایه تییه کۆنه پشت به دوا ی پشتدا
هاتوه کانی رۆژه لاتنی دیرین (ناشوورییه کان، ئۆراتو - ئه رمه نستان،
بابلییه کان به گۆتۆشه وه) بوو، هه میشه به رانبه ر به هه ر دزه کردنیکی یان
سنوور به زانندیکی که له ده م ده ریای سپی ناوه راسته وه و له رۆژئاوا ی
ئاسیای گچکه وه کرابتی له سه ر پتی بوون و به م جوړه پاکیزه یی و سایشتی
خۆباریزانه ی رۆژه لاتنی راسته قینه یان ده پاراست، به لام هه ر له و ساته وه که
ئه مان هاتنه مه دانه وه و له بهر دنیا نه دیته یی و که می تاقیکردنه وه و کزی
هه ستی نیشتمانیی و نه بوونی رۆشنبیری و شارستانییه ت و بوونی
نه ته وه یی، فارسه کان ده رگیان له سه ر پشت بۆ یونانییه کان و خه لکانی
هه مه چه یه ی تر کرده وه تا بیته ناوه و به راوێژکاری یان ریتنوما ییکاری له
کاروباری سیاسه تی ئیمپراتۆریه ته که دا کار بکه ن له کاتیکیدا ده بوو
رۆژه لاتنییه کان خۆیان ئه م ئه رکه بگرنه ئه ستۆ بۆ به پادشایه تی
هه خامه نشی به درێژی ماوه ی حوکمرانی هه ر لاواز و بی ده سه لات بوو،
ته نانه ت نه ییتوانی به رهنگارکارییه کی باش و کاریگه ر بۆ وه ده رنانی ئه و
چه ند هه زار سه ره رۆیه بکا که دوا ی ئه سکه نده ری گه وریه که وتبوون و گه ر
(شاهی شاهان) له سالی ۳۵۵ - ۳۲۵ ی پ. زدا ناشوورییه ک،
ئه رمه نییه ک یان گۆتۆیه ک بووا یه، له وانه بوو ئه سکه نده ر هه رگیز

نەیتوانیایە پێ بنیته ئەمبەری فورانەوه، تەنانەت گەر بۆ قسە بەزۆراندان
فەرز کەین بشیتوانیایە، ئەوا هەر زوو بەزوو تا دەریای ئیجە کەلەگا رفتین
راو دەنرایەوه...

ب) ناساندنی یۆنانییە «نازادی دۆست» و «بیسر بە کارهێنەر» هەکان
بەکۆمەلگا مێشک ساکار و گەوهەر پاک و رەسەن چاک و بێ خەوشەکانی
رۆژھەلاتی دیرین، بەرە بەرە ئالوگۆرکاری و پێشکەوتنی راستەقینە
میترووی هەریمەکە یەهژاند. لە ماوەی هەزار سالتیکدا دوا ی ئەوه،
داستان و ئەفسانە بەندی یۆنانی، رووی راستەقینە شارستانیەتی
دیرینە یۆنانی رۆژھەلاتی لیتل و لەکەدار کرد. رەگەزە هەرە کۆن و رەسەنەکانی
و هەکو عەرەب و ئاشووری و گۆتۆ و ئەرمەنییەکان، خۆیان زۆر نەشتیان.
بەلام میترووی کۆنیان بەتەواوی شیتوترا، گەلێ چیرۆکی سەیر سەیر، یان
رووداوی شەرماوەر لە لایەن هیرۆدۆتسەوه دەریای حشیهکان و مادەکان،
یان نەتەوهی نەناسراوی ترەوه گێراوەتەوه، بەلام هەرگیز شتیکی نەوتۆ کە
تەنھا تۆزقالتیک نرخی هەبێ دەریای رەگەزە خۆولاتییەکان نەوتراوه و
تەنانەت لە دووریشەوه شتیکی بۆ گۆتۆکان هەلنەبەستراوه (ی).

هیرۆدۆتس لە چەندین جێگا باسی سەرزمینی سیسیا دەکا کە
بەناوونیشان کاشووی دیرین دەگرتەوه، واتە سەرزمینی کاشییەکان و
ناماژەیه کیش بۆ پاکتییەکانی سەر سنووری هیندییهکان دەکا و دەری دەخا
کەوا لە ناو سویای سیریکیسدا، کە گوایه رۆژگاریک یونانستانی داگیر
کردووه. سەربازی سەر بەختلی بوختی هەبوونە و گوایه هەندێ پاکتیشیان
لە نیتواندا بووه کە کەولێ بزنیان لەبەرخۆ هەلکێشواوه و خەنجەر و
تیرۆکەوانی تاییهتی و خۆولاتی خۆیان هەبووه (۷ - ۶۷). گەر بشی
پشت بەم گێرانەوهیە بیهستری و بەراست دا بنری، دەبێ بلاوبوونەوهی خیتلە
کوردەکان تا سەر سنووری هیندستان لە سەر دەمی دارای مەزنەوه دەستی
پێ کردبێ. ئەم میترووناسە یۆنانییە هەندێ زانستی تر دەریای خیتلی
شکاک دەداتە دەستەوه: «دووه خیتلیکی کۆچەر هەیه کە بەساگارتیان ناو

دهبرين (ک) و بهزمانی فارسی دهئاخاون و جلوهبرگيتک له بهر دهگه که له نيتوان هی فارسهکان و هی پاکتسيهکاندايه. نه مان ههشت ههزار سواربان دابووه لهشکره که، بهلام هؤکاره کهی هه لگرتنی چهکی له تووچ دروستکراو یان له پؤلا دروستکراو نه بوون. جگه له خه نجهر، وه ستایانه جوړه که مه نديک به کار دین که لیسپهکانیان له مه چیر دروست کراوه و هه موو بهم چه که وه ناماده و ته یار ده چنه مهیدانی جهنگه وه شتیه شیه شیه یان بهم جوړه یه: که له دوژمنه که یان نزیک ده بنه وه، که مه نده که یانی بو هه لده دن ئیتر هه رچییه که تی که وی چ نه سپ چ زه لام، رووه و خو بان بکیتشی ده گهن. هه ر که سیتک که وته ناو که مه نده که وه ئیتر رزگار بوونی نییه چونکه یه کسه ر سه ر ده بری، یان به دوا ی له شکر ی فارسه کانه وه بکیتش ده کری (۷ - ۸۵). سه ده و نیوتیک دوا ی نه وه، ته نه ا ریکه و تیک ده بیته مایه ی ده رکه وتنی خیتله کورده کان له سه ر شانوی نیتو ده ولته تی. زینفون خو ی و ده هه زار پساوه که ی به کورده ستاندا به ره و ده ریای ره ش ده کشانه وه (۴۰۱ - ۴۰۰ پ. ز). له نیتوان ولاتی بابل و کارده خستان (کوردستان) دا. (۱)

زینفون باسی نه و میدیایییانه ده کا که له وه بهر دانیشتووی شار تکی که وه بوونه و دوا یی کوزچیان لیتی کردوه (۲).

به لام نه وه ی زورتر سه رنجی نه می کیتشاهه نه و کومه له خه لکه بوون که به «حیثی به ناوبانگ بوون و له و هه رگیز تیره که وانه کانیان له ده ست

(۱) وشه ی کوئی کارده خستان، کورده خی کوئی نه رمه نستان، واته هه ریمی روزه لاتنی باشوری نه رمه نستانی که وه ره که زور جار له کتیه کونه کانی یونانی و رومه کاندایان لیت کراوه. هه ریمی کورده خ یان کورده خ له ده ناوچه پیکهاتوه که تییاندا کورده خی ژور و ناوه راست و خواروو به زیاد و که م ناوچه ی «بوتهان» ی ئیستا ده گرنه وه، نه و سه رزه مینه ی له سه رده مه کانی دهریندا به «بابخی» ده ناسرا.

(2) Xenophon: Anabasis 111. 4. 10.

نده که وته خواره وه و په‌یتا په‌یتا خه‌ریکی تیر وه‌شان‌دن بوون». نهو، واته زینوفون، هه‌رچی ده‌لتی با بیلتی، به‌لام گومان لهو راستیه‌دا هه‌رگیز نییه که لهو سه‌رده‌مه‌دا نه حیثی له ناوچه‌که‌دا هه‌بووه و نه میدیایی هه‌ر لهو کاته‌شدا که ده هه‌زار که‌سه که به‌گرد و ته‌پۆلکه‌کانی به‌ر چپای هه‌مریندا ملیان نا، جگه له خیتله‌کانی گوتۆ که‌سی تر لهو ناوه هه‌ر نه‌بووه و نهم حیثی و میدیایی‌بانه که له نووسراوه‌کانی یۆنانییه‌کاندا باس کراون، له گوتۆکان به‌ولاره که‌سی تر نه‌بوون.

نهو باس و گیتراوه‌یه‌ی زینوفون له باره‌ی گه‌لی کاردۆخه‌وه پیتشکه‌شیان ده‌کا، چ له باره‌ی داب و نه‌ریتیا‌نه‌وه بیج یان شتیه و شتوازی شه‌رکردنیان یان ره‌فتاری گشتییان له‌گه‌ل بیگانه‌دا، ده‌قاوده‌ق راست و بیج سه‌ربارن و هه‌تا دووه‌م نیوه‌ی سه‌ده‌ی پیتشووه‌روا بوون، کاردۆخییه‌کان که بانگ ده‌کران نه هاوریان ده‌دایه‌وه نه هیچ هه‌ستیکی دۆستانه‌یان نیشان ده‌دا «هه‌ندتیکیان به‌کۆمه‌ل هه‌رشیان برده سه‌ر پاشه‌لی له‌شکری یۆنانییه‌کان و چند که‌سیان لێ به‌په‌له به‌رد و تیر کوشته و بریندار کرد. نهوان، تنه‌ها چند که‌ستیک بوون و یۆنانییه‌کان له‌ناکاوتکدا هاتبوون به‌سه‌ریاندا، گه‌ر به‌هاتایه و ژماره‌یان له‌وه پتر بایه، گومان له‌وه‌دا نه‌بوو که له‌شکری یۆنانییه‌کان ده‌که‌وته به‌ر مه‌ترسی ته‌فرۆتونا بوونی ته‌واو». «به‌شه‌وان کاردۆخییه‌کان له‌سه‌ر هه‌ر گرده و ناگرتیکیان ده‌کرده‌وه و چاره‌دیری سه‌پیره‌کانی یه‌کتریان ده‌کرد» «دوژمن به‌توندی ته‌نگی به‌یۆنانییه‌کان هه‌لچنی و له‌گه‌روو ته‌نگه‌به‌ره‌کاندا لیتیان هه‌لده‌به‌زینه‌وه و به‌ته‌هر و قۆچه‌کانی تیتیان به‌رده‌بوون... به‌ری خۆ بده‌نه نهم چپایانه‌ی کاردۆخییه‌کان و بزائن چند سه‌خت و سه‌رکه‌شن. نهو تاقه‌رتیه‌ی که ده‌ییئن تا بلتی هه‌راز و تووشه و به‌مه‌به‌ر و نه‌وبه‌ریه‌وه سه‌ده‌ها زه‌لام خۆیان مات داوه و چاره‌روانی نیچیرن»...

«دوای نهم سه‌رکه‌وتنه، کاردۆخییه‌کان له‌بلندایییه‌که‌وه که به‌ده‌ستی نه‌وبه‌ری سیتییه‌ ته‌پۆلکه‌وه بوو ده‌رکه‌وتن و زینوفون به‌هۆی دیلمانییه‌که‌وه

لهسه راپوهستاندنی شهر و دانهوهی لاشه‌ی گوزراوه‌کان له‌گه‌لیاندا که‌وته
گفتوگۆوه... نه‌وان له وه‌لامدا وتیان که‌وا ناماده‌ن کوژراوه‌کان بده‌نه‌وه،
به‌مه‌رحه‌ی نه‌مانیش ده‌ست له سووتاندنی نا‌وا‌ییه‌کانیان هه‌لگرن...
«کارده‌خیه‌کان وه‌کو‌میترووله له هه‌ر کون و که‌له‌به‌ر و شیو و دۆ‌لیکه‌وه
شهرته‌یان کرد و کردیان به‌زه‌له و هاتوهاوار و به‌رد گلێرکردنه‌وه تا پیتی
یه‌کیتیان له زه‌لامه‌کانمان شکاند» هتد... گومان له‌وه‌دا نییه‌ که‌وا
کورده‌کان درتغییان به‌یۆنانییه‌کان نه‌کردوه، چونکه‌ نه‌مان گوند و
نا‌وا‌ییه‌کانیان سووتاندوه و نازووقه و خواردنیان به‌زۆر بردوه و
پیاوه‌کانیان به‌دیل گرتوه.

وئ ده‌چه‌ی بلا‌وبونه‌وه‌ی خه‌یله‌ کورده‌کان یه‌که‌جاره‌کی له سه‌رده‌می
حوکه‌مرانیی بنه‌ماله‌ی سلووقیه‌کاندا له سو‌ریا په‌ره‌ی سه‌ندبه‌ی، چونکه
سلووقیه‌کانیش هه‌ر وه‌کو پادشا ساسانییه‌کانی نه‌م دوا‌ییه‌ی ئیتران، له
پشتیک یان دووان به‌ولاره‌وه‌وه‌ی حوکه‌مرانییان نه‌ده‌کرد گه‌ر به‌پشتگیری بی‌پول
و پاره‌ی گه‌لانی وه‌کو کورد نه‌بو‌وا‌یه‌ که‌ به‌نه‌ریت شه‌رکه‌ر و جوامیتر و
هه‌میشه‌ ناماده‌بوون بچه‌ریزی نه‌و سو‌پایانه‌وه‌ که‌ بو‌پاراستنی
سنوره‌کانی رۆژه‌لاتی باکور و باشووری سه‌رزه‌مینی فارس پیتک
ده‌هتیرا...

نهرمنستان و پارستان و خیتله کوردهگان

تۆمار یان نهده بیاتیکی نیشتمانیی پارثی نوتۆ به دهسته وه نین که باسیان بکری. سه چاوه میژووی پارثییه کان تا نیستا هر نووسراوه یونانی و رۆمانییه کانه^(۱)، به لام نهده بی کلاسیکی نهرمنستانی کۆن که له سه دهی چواره می پاش زاینه وه دهست پی نیکا، پره له که رهسته ی دهوله مند دهرباره ی نوتو سروشت پاکی و دراوسی چاکییه ی که نهرمنییه کان له گه ل سه رجه می خیتله کورده کاندایه کاریان هیناوه. نم دوو پادشانیینه رۆژه لاتیییه که هردوو لایان یه کجار دیرین، سه چاوه ی هیز و دهسه لاتیان له کۆمه لگای نیشتمانیی و خۆلاتی رهسه نه وه هاتۆته دی و بنه مای نم کۆمه لگایانه پشتی داوه به سه رزه مینیتیکی یه کجار دهوله مند وه له باری دهرامه دی سروشتیدا، بۆیه هردوولا شانازی بهو سامانی رهنج و رۆشنبیری و شارستانییه ته ی خۆیانه وه دهکن که که له که کردووی چند سه دهی دوا به دوا یه که. نهرمنستان به شتیوه یه کی تاییه تی، ریگا و شیوازی ههره واقیعی و ژیرانه ی له م بواره دا هه لپژارد و هات خیتله کورده کانی له شوین و جیگای چه سپاو نیشته جی کرد و بۆ کشتوکال و وهرزتری له شوین و جیگایانه دا پالی پتوه نان و هانی دان. نهو، واته نهرمنستان، وه کو هیزه به دهسه لاتیه کانی تری ناوچه که له پیناوی خزمه تکردنی ناوات و نامانجی خۆپاراستندا، خیتله کورده کانی پهرش و بلاو نه کرده وه به ملا و به ولادا. تیگران شای مه زن (۹۱ - ۵۵ پ. ز) نه ناندت بۆ خیتله عه ره به کانی ش ناوایی و دیهاتی له سه ر بلندییه کانی چپای نه مانتوس دروست کرد^(۲).

(۱) له بهر تیشکی نوتو نووسراوه بزمارییانه ی که دۆزاونه ته وه، سه چاوه و شوینی سه ره لاندانی (پارثیا) ده بی سه ره له نوبی چاری پیتدا بگتیریتته وه.

(2) Pliny: Naturalis Historique.

نیرانی ساسانی و کورده

(۲۲۶ - ۶۴۲ پ.ا. ز)

نورده‌شیری کوری ساسان نه‌یتوانی بناغهی بنه‌مالهی نوتی فارس داچه‌سپینی تا به‌پیلانیتیکی نامردانه نورت‌قانی پینجه‌می دوا پادشای پارثیای نه‌کوشت (۲۱۶ - ۲۲۶ پ. ز). دوی نه‌و مادیکی پادشای کورده‌کانی هه‌فیه‌نبوختی به‌همان دهر د برد، نینجا خوسرؤفی پادشای نهمه‌نستان که ده سال بوو به‌ری له سه‌ره‌لدانی فارسه‌کان گرتبوو و له سنووری هیندستان قایمی کردبوون. نهمه نو نوخشی حوکمفه‌رمایی ساسانییه‌کان بوو و دوا به‌دوی نه‌وه‌ش چند بنه‌مالهی پادشای تری گه‌له دراوستیکان به‌پیلان یان به‌شیه‌ی تر له‌ناوبران. دهریاره‌ی وه‌زعی خیتله کورده‌کان له ژیر سایه‌ی فارسه‌کاندا، تنها هندی تومار و پاشماوه‌ی لیل و شتواو به‌دهسته‌وه‌ن به‌لام میژووناسه عه‌ره‌به‌کانی نهم دوااییه وه‌کو (المسعودی) و (الاصطخری) به‌تایبته باسی بیست و سی خیتلی کورد ده‌که‌ن له باشوور هه‌روه‌ها ناوی چند خیتلی تر له خوراسان دین. پادشا ساسانییه‌کان هه‌ر جار ناجاره له لایه‌ن هه‌فتاله‌کانه‌وه (هه‌ونه سپیه‌کان) و خیتلی تری تورکه‌وه له سنووری باکووری رۆژه‌لاتی ولاته‌که‌یانه‌وه هیرشیان ده‌کرایه سه‌ر. بو‌خویاراستن لهم مه‌ترسییه، چ به‌زور چ به‌خوایشت، کوردیکی زوریان ده‌برده نه‌و مه‌رز و بوومه تا به‌ر له هیرشه‌کانیان بگرن، راستیه‌که‌ی بیزه‌نتیه‌کانیش هه‌مان سیاسه‌تییان به‌کار ده‌هینا تا نه‌و شکسته‌ی فارسه‌کان له سالانی (۶۳۲ - ۶۴۰) دا له به‌رده‌م عه‌ره‌به‌کاندا هینایان چه‌رخیکی تری هینایه ناوچه‌ی رۆژه‌لاتی کۆنه‌وه.

نه‌لی دووهم

نیلام و کوردهستان (۶۴۰ - ۱۵۱۰)

عهره‌به‌کان، به‌لای گه‌له دیرینه‌کانی ده‌وروبه‌ری باکوری هه‌ردوو پووباری دیجله و فسوراته‌وه نه‌ناس نه‌بوون. له چه‌ندین سه‌ده له‌وه‌به‌روه ته‌وان په‌یوه‌ندی هه‌مه‌جۆره‌ی بازرگانی، رۆشنییری و سیاسییان پتیکه‌وه هه‌بوو و له‌گه‌ل یه‌کدا ناسیاری و شاره‌زاییه‌کی ته‌واویان بنیات نابوو. به‌لام کاتیک که عهره‌به‌کان له‌شکرشکیتنا نه‌پرتاوی ئایینی تازه‌وه هاتن، کورده‌کان، ناشوورییه‌کان و هه‌موو گه‌له‌کانی ده‌وروبه‌ریان پالیان دایه پالی ده‌وله‌تی فارسه‌وه و له ژیر ئالای - شاهی شاهان - دا بۆ به‌ره‌نگاریونی لافاوی هیرشی عهره‌به‌کان که‌وتنه‌ خو. به‌لام ئەم لیشاوه به‌ته‌واوی له‌و لیشاوه جیا بوو که ده‌ه‌زار زه‌لامه‌که‌ی نه‌سکه‌نده‌ری مه‌زن هینابوویان، بۆیه فارسه‌کان خۆیان له‌به‌ری بۆ نه‌گیرا. نه‌و میژوونا‌سانه‌ش که به‌چاوی خۆیان رووداوه‌کانیان بینسووه چ نه‌رمه‌نی و چ عهره‌ب، چ سووریایی، چ رۆمی بیته‌نتی باسی گه‌لی جه‌نگی پالنه‌وانانه‌ی کورده‌کانیان دژ به‌هیرشبه‌ره‌کان کردووه. به‌گوتیه‌ی نه‌و سیاسه‌ته‌ی که هیرشبه‌ره‌کان له‌سه‌ری نه‌رۆشتن بچوونا‌یه‌ته هه‌ر ولاتیک له‌وتیه‌ به‌ناوی خه‌لیفه‌وه بانگه‌وازی خه‌لکی ولاته‌که و ده‌وروبه‌ریان ده‌کرد، که یان وه‌رنه سه‌ر ئەم ئایینه تازه‌یه، یان ده‌بی باج و خه‌راج به‌دن. ئەم باج و خه‌راج دانانه‌شیان بۆ نه‌وه نه‌بوو سه‌رشۆری و نزمی به‌و گه‌لانه بنوین که ده‌که‌وتنه ژیر رکیفیانه‌وه، به‌لکو وه‌کو سه‌رچاوه‌یه‌کی دارایی و ده‌رامه‌د بۆ خۆیان به‌کاریان ده‌هینا. عهره‌به‌کان ئیسلامیان به‌زۆر به‌سه‌ر سه‌رزه‌مینی ئیراندا داسه‌پاند، چونکه فارسه‌کان خوانه‌ناس بوون و سروشت په‌رست، به‌لام به‌رانبه‌ر به‌هه‌موو گه‌لانی تر، واته گه‌لانی خاوه‌ن کتیب و نامه‌ نه‌رم و سوکبار بوون... له‌ ماوه‌ی نزیکه‌ی چه‌فتا ساڵدا (۶۴۰ - ۷۱۰) چه‌ند رتیکه‌ه‌وتنامه‌ی ناشتی له‌گه‌ل گه‌له «خاوه‌ن کتیبه‌کانی» نیتوان پووباری دیاله و چیاکانی

قه‌ف‌قاسدا به‌سترا. جیتی سمرنج دانه که‌وا خه‌لپه‌فی عه‌باسی له به‌غدا هرگیز نه‌یتوانی تهنانه‌ت سهر به‌و خپله‌ کوردانه‌ش دانه‌وینتی که له پایته‌خته‌که‌یه‌وه نزیک بوون. به‌پیچه‌وانه‌وه نه‌و شه‌ره خۆبه‌خۆبییانه‌ی که له ناو ئیسلامه‌کان خۆبایندا پرووی دهدا، بوو به‌مایه‌ی خۆشکردنی ږیگا بۆ سهر بلندن‌کردنه‌وه‌ی «گهلانی خاوه‌ن کتیب» یش له ناوچه‌که‌دا بۆیه‌ خه‌لیفه‌ ناچار بوو ژماره‌یه‌کی زۆر کۆیله‌ی تورک له ناسیای ناوه‌نده‌وه‌ بیتنی و بیانکا به‌سهریاز تا له شه‌ره‌کانی دژ به‌بهره‌لستکه‌ره‌کاندا به‌کاریان بیتنی. له‌گه‌ل نه‌مه‌شدا پادشایه‌تیسه‌کانی کورد، نهرمه‌نی، گورجی و هی تر که هیتشتا به‌ناوه‌ ههر به‌برا گه‌وره‌یی ده‌وله‌تی خه‌لیفه‌ی ئیسلام رازی بوون، له سه‌ده‌ی نۆیه‌مدا دیسانه‌وه‌ سهریان قوت کرده‌وه و که‌وتنه‌وه‌ جموجوول. به‌گه‌ کورده‌کان (میری ده‌ره‌کان - ده‌ره‌به‌گی تورکی) دیسانه‌وه‌ ده‌سه‌لانی دیرینه‌ی خۆیان به‌سهر هه‌ندی شوتنی وه‌کو ږوژئاوای ئیراندا داسه‌پانده‌وه‌.

نه‌وه بوو نه‌بو عدلی بن مه‌روان بن دۆسته‌ک ئه‌لباخنی ئه‌لچاربوختی^(۱)، یه‌کی‌تک له سه‌رکرده‌ هه‌ره مه‌زنه‌کانی کۆمه‌له‌ خیتلی میژووبی بوختی - بابخی وه‌کو له ناوه‌که‌یه‌وه بۆمان ده‌رده‌که‌وی، ده‌وله‌تیکی بۆ خۆی له باکووری ږووباری دیجله دامه‌زاند و شاری (فارقین)ی که ږوژه‌ږیبه‌ک له ژوورووی دیاره‌که‌وه‌یه کرد به‌پایته‌خت. فارقین هه‌مان شاری دیرینه‌ی تیگرانۆگیترتایه که سه‌رده‌میتک پایته‌ختی باشووری پادشای به‌ناویانگی نهرمه‌ن تیگرانۆگیترت بووه، به‌لام مه‌روانی چاربوختی به‌ناوی بنه‌ماله‌ی خۆیه‌وه واته ناوی چاربوختی (چار خیتلی بوختی)؟ بانگی پادشایه‌تی خۆی هه‌لنه‌دا به‌لکوچ خۆی و چ نه‌وانه‌ی به‌دوایدا هاتن ناوی «مه‌روانیه» یان بۆ خۆیان هه‌لبژارد نه‌وه‌ش وه‌کو ده‌رده‌که‌وی ده‌بی له‌گه‌ل که‌ش و هه‌وای سیاسی گشتیی نه‌و سه‌رده‌مه‌ی ئیسلامدا گونجاوتر بووبی... ده‌وله‌تی مه‌روانی حوکمرانی فارقین و دیاره‌که‌ر و جزیره‌ی ئیبنی عومه‌ری له (۹۸۵)ه‌وه تا (۱۰۹۶) کرد. یه‌کی‌تک له پادشاکانی که به‌نه‌بو

(۱) ناوی خۆی (باد Badh) بوو و بنه‌ماله‌ی مه‌زنی به‌درخانی ئیتستا نه‌وه‌ی نه‌ون.

نەسری ئەحمەد بەناوبانگە، پەنجما و سێ ساڵ ھۆکمرانی کرد (١٠١٠ - ١٠٦٣) و شارەکانی ژێر دەستی بەبێنای چاک و کاروانسەرا و گەرماو و پرد رازاندنەوه. ئەوئەندە پێی نەچوو شەری ناوخۆ لە نێوان نەوہکانی خێزانی ھۆکمراندا لەسەر تەختی ھۆکمرانیی تەقیەوہ و ھەریەکە بۆ گران کردنی تاي تەرازووی خۆی لە زۆرانبازییەکەدا بەپەلە پروسکتی کەوتە دەست و دامینی رۆمە بیزەنتییەکان.

ئەمانیش ھەروەکو گەلێ دەولتەتی تری ھاوبەشی عەرەب و کورد، یان کورد و فارس کە لە نێوان کوردستان و دەریای خەزەردا ستوونی دەولتەتی خۆیان داکوتا بوو و بەناوہ سەر بەخەلیفەئە ئیسلام بوون لە بەغدا، ئەوئەندە پێی نەچوو کەوتنە بەر شالۆی سەلجوقییە برسییەکان. رۆمە بیزەنتییەکان ئەک ھەر نەھاتن بەھانای دۆستەکانیانەوہ، بەلکۆ لە ئەنجامی دەستپێوەردان و لووت ژەنیی ناپەوای ناو کاروباریانەوہ، بوون بەمایەئە لاوازکردنی گیانی بەرھەستکاری و خۆراگیریشیان لە رووی سەلجوقییەکاندا. خەلکە شار و دێھات نشینەکان بەرەنگاری گیرۆگرت و چەرمەسەرتی یەكجار سەخت بوون. بەلام زۆریی خێلە کوردەکان چونکە کۆچەر بوون، خێزان و مێگەلە مەر و رەوہ و لاخ و ھەر شتێکی تریان کە بۆ گواستەوہ ئەشا، لێک ناو خۆیان لە ناو بەرزایییە سەختەکانی دوو توتی چیاکاندا ھەشاردا چونکە لەوئە باشتر دەیانتوانی پارێزگاری خۆیان بکەن. سەلجوقییەکان کە لە بنەرەتدا بیابان نشین و بەچکەئە دەشتە لماوییەکانی ناسیای ناوہند بوون، زاتی ئەوہیان نەدەکرد بۆ ناو ھەزار بەھەزاری ئەم چیا سەرکەشانە مل بنیتن، بۆئە پۆلە کوللە ناسا خۆیان بەرەو ناسیای بچووک کوتا و جگە لە چەند وردە سولتانیک بەولاوہ کە بەئەتابەگ دەناسرتن و زۆرییان خۆلاتی بوون ھیچی تریان لە پاش خۆیان بەجئ نەھتشت. لەم سەردەمەدا دیاردەئەکی خەتەرناکتر و پڕ مەترسیتەر و مالت و پێرانکەرتەر لە ناسۆوہ رووی کردە دەزگای دێرینەئە کۆمەلایەتی ئەو سەرزەمینە...

لێشماوی شەپۆل بەدوای شەپۆلی ھەزارەھا ھەزار تورکمانی لەسەر

زەمینی خۆ تاربووی، پتی بەتی، برسی، زگ رووت، بەخاووختیزانەوه چ بەپت، چ بەعەرەبانەهی گا بەرەو شیوو دۆلە لەهتک و پر لەوەرەکانی نیتوان دەریای خەزەر و کوردستان بەپەله و پرتاو وەکو پۆله کولله، هیتشی هینا (۱۰۸۰ - ۱۱۰۰). میخائیلی پەترەکی سووریا که بەچاوی خۆی رووداوەکانی ئەو دەمەی بینسوه، هەرەها نیبنولتەئیری میژووناسی عەرەب، بەتەواوی و دووردریژی باسی چۆنیەتی ئەو بەرهەستکاری و بەرگرییە خۆتەنای و نەپچراوەیان کردووه که تیره کوردهکانی بوختی، هەمەهەند، شکاک و هی تردژ بەم غەوارە تورکمانانە بۆ پاراستنی لەوەرگە و ناوایییەکانیان کردوویانە. بێ یەکییتی ناوخۆ و کاری گشت لایەنە، ئەم تیرانە، یەکه یەکه و بەتەنهایی، قارەمانانە بۆ بەرگری کردن لە سەرزهەمین و مال و سامانی خۆیان جەنگیون. بەلام لە کۆتاییدا بەتەنیا بێ توانای بەرگرتنی لیشاووەکیان، نەبووه و ناچار ریتگیان بۆ چۆل کردووه تا تێپەر بووه...

سولتان سەلاھەدەین و ھاچدارەکان

(۱۱۳۷ - ۱۱۹۳)

وئ دەچت، ئەو مەترسییە گەورەییە کە بەنیشتەجی بوونی تیرە تورکمانە کۆچەرەکان لە دەشت و دۆلەکانی زاگروسدا ڕووبەرۆوی سەرزمینی کوردان بوو، وای لە سەرکردە کوردەکان کردی کە بکەونە پەنجووری کردنی چارەبەک بۆ خۆیان. یەکتیک لە ناو دارترین و مەزنتربینی ئەم سەرکردانە، یوسف سەلاحەدینە کە سالی (۵۳۲) ی هیجری رێکەوتی (۱۱۳۷ - ۱۱۳۸ ی. پ. ز) لە ناو قەلای تکریتی (باکووری عێراق) دا لە دایک بوو. ئەیبی باوکی کە کۆری شادیه، لەوئ حوکمدار دەبێ. ئەیبی خۆی لە (دوین) ی ئەرمەنستان لەسەر ڕووباری ئاراس ھاوتۆتە دنیاو. لە سەر دەمی لاوییدا، لای (زەنگی) ی ئەتابەگی موسڵ دیتە سەر کار و دوایی دەبیتە حوکمداری بەعلەبەک. سەلاحەدین لەم شارەدا پەرورده دەبێ و پیتەگا. دوایی خەلیفە فاتیمی لە قاهیرە دەنیری بەدوایدا و لە سوپاکە خۆیدا جیتیگیری دەکا. سالی (۱۱۷۱) سەلاحەدین دەولەتی خەلیفە فاتیمی بەتەواوی لەناو برد و لەجیاتی ئەو دەولەتی ئەیبی بەناوی باوکییەو دامەزراند. بەسوود وەرگرتن لە هەندی بارودۆخی لەبار و بەپیلانی ژیرانە، ئەم پالەوانە موسڵمانە مەزنە سوریا و عێراقی لە ژیر فرماندەیی خۆیدا یەکخست و بەرە بەرە سەری بە ئەتابەگی حەلب و موسڵ و دیارەکر و چەند مەیری تری سەلجوقی و کورد و عەرەبیش دانەواند. بەم جۆرە ئەمسەری دەولەتەکە لە دوورگی عەرەبەو دەستی پێ دەکرد و کۆتایی لە ڕووباری دیجلە دەگەرایەو، نەک هەر ئەمە، بەلکو سولتانی سەلجوقییەکان لە قۆنیەش ناچار بوو خۆی بکووتیتە ژیر بالی ئەمەو. هەرۆها زۆری ئەو مەملەکەتە لاتینیانە لە ناو برد کە لە قودس و لەسەر کەنار و ڕۆخەکانی سوریا قوت بوو بوونەو یان نینۆکی کردن. سەلاحەدین باش دەیزانی کە سەرکردەکانی ئەوروپا دانی لێ تیر

ده‌کهن و شیر و تیری لی نه‌سوون، بۆیه بانگه‌وازی بۆ هه‌موو گهلانی
 رۆژه‌هلات هه‌لدا که بۆ شه‌ری خاچداره‌کان خۆیان ناماده بکه‌ن و که قه‌وما
 له دردان و گه‌راندنه‌وه‌یان درتغی نه‌که‌ن. نه‌ره کورده‌کانی سه‌رزه‌مینی گۆتۆ
 و بوه‌تان، یه‌زیدییه‌کانی سنجار، ژماره‌یه‌کی زۆری عه‌ره‌ب و ئاشووری و
 نه‌رمه‌نی و گورجی به‌پیری ئه‌م بانگه‌وازه‌وه هاتن و چوونه ژتیر ئالایه‌وه.
 هه‌رچی ئیمپراتۆر و پادشاکانی نه‌ورویای رۆژئاواش بوون هه‌موو خۆیان
 پیتچایه‌وه و شالای سیتییه‌میان بۆ رزگارکردنی شوینه‌واره پیرۆزه‌کانی
 مه‌سیحییته له ده‌ستی سه‌لاحه‌دین سازدا. سوپایه‌کی یه‌کجار گه‌وره له
 فه‌ره‌نسییه‌کان، ئه‌لمانه‌کان، ئینگلیزه‌کان و گه‌له‌کانی نه‌ورویای رۆژه‌هلات
 سازدرا و هیترسی هیتنا، به‌لام سه‌ره‌رای ئه‌و هه‌موو ده‌به‌به و ناوی زل و
 هات و هه‌رایه که به‌ریا کرا سه‌رکه‌وتنیکی ئه‌وتۆیان وه‌ده‌ست نه‌هیتنا.
 جارێ نۆ نوخشی هیتشه‌که‌یان به‌تالانکردنی سه‌رزه‌مینی ئیمپراتۆریه‌تی
 رۆمانی کرده‌وه که برای نایینی خۆیان بوو. ئیمپراتۆر فه‌ردریک باریارۆسا
 که فه‌رمانده‌ی گشتی هیتشه‌که‌ بوو، له ناوی سقلیه له کاتی مه‌له‌کردندا
 خنکا و زۆریه‌ی ئه‌وانه‌ی به‌دوایه‌وه بوون بلاوه‌یان لی کرد. له لایه‌کی تره‌وه
 پادشایان ریچاردی شتیردل، فیلیپ و ئۆگۆست ئه‌وه‌نده دژ و دوژمن به‌یه‌ک
 بوون، که له ترسی یه‌کتر جووله‌یان بۆ نه‌ده‌کرا بۆیه دوا‌ی داگیرکردنی چند
 شاریکی که‌ناری ده‌ریا له سوریا ناچار مان بکشینه دواوه پاش ئه‌وه‌ی
 زۆریان له‌گه‌ل خۆیاندا برد به‌لام که‌م فیتربوون... له‌گه‌ل ئه‌وه‌شدا که
 سه‌لاحه‌دین سالی ۱۱۹۳ مرد و چواره‌م شالای بی تین و ناکامی
 خاچداران دوا به‌دوای ئه‌وه روویدا، به‌لام هه‌ر شه‌خسییه‌تی پالنه‌وانانه‌ی
 ئه‌و بوو که پیتشی له هیتزه‌ خاچداره‌کان گرت رۆژه‌هلاتی له چه‌نگ و
 چنگالیان پاراست، دیسانه‌وه له زمانی میژووناسه‌ عه‌ره‌به‌کانه‌وه پیمان
 ده‌گا که‌وا ئه‌و که‌سه‌ی پادشای فه‌ره‌نسییه‌کانی له‌م جه‌نگه‌دا ده‌زگیر کردوه
 ده‌ریاسی سه‌رۆک خیتلی کورد بووه و که‌وا یه‌زیدییه‌ میهرانییه‌کانی سنجار
 چند سه‌رکرده‌ی فه‌ره‌نگه‌کانیان له‌و شه‌رانه‌دا به‌دیل گرتوه. له سه‌رده‌می

حوکمرانیییدا، ئەم پادشا موسلمانە مەزەنە، برا و خزمەکانی خۆی لەسەر
تەختی پادشایەتی سوریا و موصل و ئەرمەنستان جێگیر کرد.

گەر بھاتایە و لەو کاتەدا کە لە ھەرپەتی دەسەلات و توانای دابوو دەستی
بکەردایە بەسازدانی شوێن و پتی پتویست بۆ چەسپاندنی دەسەلاتی کوردان
لە سەرزەمینێ زاکرۆس و ئەوێ بکەردایە بەبنکەیی سەرەکی بۆ خۆی و
ھەمان کاری لە نازربایجان و ئەرمەنستان و تۆرۆسیشدا بکەردایە ئەوا
چاکەبەکی ئەوتۆ بەردەوام و نەکوژاوەی دەکرد کە نەک تەنھا گەلەکەیی خۆی
بەلکو ھەموو ناوچەکەش لە ژێر سێبەریدا ھەتا ھەتا دەحەسایەوێ چونکە
ئەو سەردەمە ئێران پەرتیشان بوو، رۆمی بێزەنتە وەک ھەمیشە بێ ھێز و
ھەلۆشاو مەملەکەتی گورجستان ھەرۆھا شازادە ئەرمەنییەکانی خوارووی
رووباری ئاراس ھێشتا دەسەلاتیکە ئەوتۆیان نەکەوتبوو دەست و ھەموو
لاواز و بێ تین بوون. بەلام کە سەلاحەدین خەلیفەیییەتی میسری ھەلبژارد
و وەچەکانی لە دۆلی نیلدا جێگیر بوون ئیتر ھێزێکی کاریگەری ئەوتۆ
نەما کە سەرچەلەیی ھەموو کارەکانی رۆژھەلات بگرتتە دەست بۆیە ئەم
سەرزەمینە بێ پارێزەر و پاسکەر مایەوێ و خێلە کۆچەرەکانی ئاسیای
ناوەراست لووتیان تێ ژەنی و داگیریان کرد.

هتیرشی به نۆل و نه نه ره گان

(۱۲۱۰ - ۱۵۰۰)

پووداویک که له سه رده می نه م هپرشانه دا له ناسیای ناوه راست روویداوه هه ندیکمان له هه لوتستی کوردان له به رانه ر داگیر که راندا بو دهرده خا. هولاکو له شکرکی گه وره ی مه غولی ساز دابوو و خه ریک بوو به ره و رۆژئاوا ده که وته ری تا خیلافه تی عه ره بی له سه ر کار لادا و ناسیای رۆژئاوا داگیر کا. به ر له به ری خستنی، خان مانگۆی برا گه وره ی به ره و نه وی، نه م فه رمانانه ی بو ی دادا: «هه میشه بو نامۆگار بیه کانی دوکوز خاتوونی شازاده ی گا وره گان گو تپرایه ل به، ره فتارت له گه ل هه موو نه وانده دا که سه رت بو داده نه وی تن چاک بی! هه ر که سه ی سه ری پیچی کرد دایر پز تیه! هه موو قه لا و قه لا یچه کانی سه ر ریگات له گه ل خاکدا یه کسان که... هه ر له توورانه وه هه تا نیران مه وه سه ته. که نه مانه ت ته واو کرد، به ره و عیراق بکش... نه و لوپ و کوردانه هه موو له ریشه ده رکه و شوینه قایمه کانی گرده کو و له مه نه سه ریان ویران که که لیتیان هه وه هه میشه خه ربکی چه ته بیین و نۆقره له ریواران ده برن»^(۱).

هتیزی پیتشه وه ی له شکره که ی هولاکو که نه یان قیت بوغا سه ر کرده یی ده کرد، دای به سه ر چه شیشه خۆره کاندا که له کوهستان نیشته جی بوون و هه ر که سه یکی که وته به رده ست بی یه ک و دوو سه ری بری. ئینجا به شی سه ره کی له شکره که رووی کرده هه مه دان و له ویوه خۆی گه یانده چیاکانی کورده گان. له کرماشان، هولاکو فه رمانی دا سوپاکه به ره و به غدا بکش، له شکرکیشی خسته ژیر فه رمانده یی نه رقیبا - نۆبان هه وه تا روو بکاته هه ولتیر و نه و قه لایه ی که «وینه ی له سه ر رووی زه مین نییه»... و په لاماری نه و له شکره کورده بدا که شاره که ی ده پاراست. سالح هه ولتیری فه رمانده ی

(1) M. Quatremere. Histoire des Mongols de la Perse. 1830. vol. 1. part 11. p 114/315.

لهشكرى كورده كان دلى بۆ خۆ به دهسته و دهان لىتى ددها، بهلام هيزه كهى مىلى نهدا و كاتى ههولتى دا بۆ لای فه زماندهى مه غۆله كان بهجى، سه ربازه كانى خۆى رىيان لىتى گرت و كوشتيان و شه وىك له نىوه شه ودا لهشكرى كورده كان له قه لاکه ده ربه رى و له ناكا ودا له گه ل نابلو و قه ده ركاندا به به كا ته قى و نه وهى بهر ده ستیان كهوت سه ريان به رى و هه موو كه رهسته و تفاقى نابلو و قه دانه كه يانيان ته فروتونا كرد و به په له خۆيان كوتايه وه ناو قه لاکه وه. ئەم كاره ساته ئەژنۆى ئەرقيا نۆيانى هینا به له رزه و دلى له نابلو و قه كه سارد كرده وه، بۆ به كه هاوین داها ت وازى هینا. ئینجا كورده كان له سه ر نه رىتى هه میشه یى خۆيان قه لاکه يان چۆل كرده وه و مه رومالاتى خۆيان دا به پىش و به ره و كو تستانه كان كه و تنه رى، ته نها دواى ئەمه مه غۆله كان توانيان هه ولتير به گرن و قه لاکه ی وىران كه ن. له لایه كى تره وه خى لته كورده كان زۆر به توندى به ره نگارى هۆلا كو بوونه وه به تا به تى له بۆتان و ديار به كر به رگ ربه كى زۆريان له رو ویدا كرد به لام له كو تا ییدا ناچار بوون ده ستبه ردار بن و تووشى ره شه كوژى و بپۆله تى به كى زۆر بوون له دوو سه ده و نى سو دواى ئەوه دا (۱۲۶۰ - ۱۵۰۲) كو كم دارى مه غۆله ئیله خانى به كان و هى ته میوور له نگى ته ته ر (۱۳۸۷ - ۱۴۰۵) و نه وه و پاشما وه كانى هه میشه له لایه ن كورده كانه وه شان به شانى ئەرمه نى به كان، ته نانه ت تو ركمانه كانى (مه ره سپى - ئاق قۆبىلو) ش كه له دوو سه ده له وه و به ره وه له مه لبه نده كه جى گى ر بوو بوون به ره له ستى له گه لدا كرا وه. هه ركه گى ژه لو كه و زرىانى ئەم هى رشانه ده ها ته كۆتایى و ده نى شته وه، خه لكه خۆولا تى به كه ده كه و تنه وه سه ره له نوئى بنى اتنا نه وه ی وىرانه و كه لا وه كانى ان و نابوورى پى شه سازى یان مه ر و مالاتدارى خۆيان سه ره له نوئى له به ك دوو سالى كدا داده مه زرانده وه. بنى اتنا نه وه له سى سته مى ساكارى نابوورى سه ده كانى ناوه راستدا كار تى كى ئەوتۆ گران نه بوو.

فہمیلی سییہم

ہلمہتی ہیلمانگیریی عوسمانیہکان و خیلہ کوردہکان

(۱۵۱۴ - ۱۸۹۰)

لہگہل داہاتنی سہدہی شانزہیہمد، چہرخیکی نوی ہاتہ کایہوہ. نیران پاش نو سہدہ ژیردہستہیی و بی سہروہیری (۶۳۹ - ۱۵۰۲) سہرلہنوی سہری بلند کردہوہ و لہ ژیر سہر کردہیی شائیسماعیلی سہفہویدا یہکپارچہیی و سہرہخوی خوی ہینایہوہ دەست و پایتہختی لہ تہوریز (نازہریایجان) و پاش ئوہ لہ ئیسفہہان داکوتا. لہولاشہوہ ئیمپراتوریہتی نالی عوسمان کہ بہچاکی لہ ئہستہموول و ولاتہکانی بہلقان پیتی قایم کردبوو چاوی بریسوہ ئو سہرزہمینہ پان و ہرینہی دہکہوتہ نیتوان پرووباری فورات و ئیمپراتوریہتی سہرلہنوی دامہزراوہوی فارسہوہ، واتہ عہرہبستان و کوردستان و نہرمہنستان و گورجستان.

ہلوتیستی ئہم گہلہ خوولاتیانہ گرنگییہکی زوری ہہبوو، چ بو شا، چ بو سولتان. ئہوان نیرانیان باش دہناسی چونکہ ماویہکی دورودریژ بوو لہ پال یہکدا ژیاہوون بہلام تورکیا دورتر بوو و پہفتاری حوکمرانہکانی ہیتشتا لای ئہم گہلانہ روون و تاقیکراوہ نہبوو. سولتان سہلیمی یہکہم (۱۵۱۲ - ۱۵۲۰) کہ یہکیتک بوو لہ سولتانہ ہرہ بہہیتزہکانی عوسمانی، پاش ئوہی ہاوکی لہسہر تہخت لادا، ہاتہ سہر کار. ئہمیش وہکوزوریہی تورک و عہرہبہکان (سوئی)یہکی دلستوز بوو، لہ کاتیکدا فارسہکان (شیعہ) مہزب بوون. سولتان سہلیم سہرپینی نزیکہی چل ہزار شیعہی ناو ئیمپراتوریہتی عوسمانیی کرد بہنو نوخشہی سہردہمی حوکمی خوی و لہ ئہماسیای پایتہختی زستانہیہوہ داوای لہ شای سہرزہمینہی فارس کرد، کہ لہ ہلہ ٹایینیہکانی پاشگہز بیتہوہ و چیتہر تہتہلہ نہکا و ئو سہرزہمینانہی کہ «ہی تورکن» بداتہوہ دەستی خواہنیان. وہلامی شا تا بلیتی توند و پر لہ وشہی رہق بوو. ئو شہرہی

پاشان له سهرینى نهو هه‌ره‌شه و هه‌ره‌شه‌کار به‌وه بلیسه‌ی سه‌ند دوو سالی خایاند (۱۵۱۴ - ۱۵۱۶). له ده‌شتی چالدێرانی نزیکى شاری قارس، فارسه‌کان به‌ته‌واوته‌ی به‌زبن و شا پاش نه‌وه‌ی ته‌خت و گه‌نجینه‌که‌ی بۆ سولتان به‌جه‌یه‌شت، به‌په‌له‌ پروسکى خۆی رزگار کرد.

سه‌رکه‌وتنى عوسمانیه‌کان له چالدێران به‌سه‌ره‌تای میژووی هاوچه‌رخى تیره‌ کورده‌کان داده‌نرێ. دابه‌شبوونی جوگرافیا بیه‌یان، دابه‌شبوونیان به‌سه‌ر لق و په‌لى تیره‌یه‌دا، هه‌روه‌ها شوێن و مه‌له‌ندی تیره‌کان و سه‌ره‌که‌کانیان له سایه‌ی هه‌ول و ته‌قه‌لای مه‌لا ئیدریسی دانیشستووی شای بتلیسه‌وه زباتر روون و باشتر ده‌ستنیشان کرا. ئەم سیاسه‌تمه‌داره‌ کورده‌ وه‌زیری کاروباری ده‌ره‌وه‌ی یاقووب خان بوو^(۱) که یه‌کیک بوو له‌وانه‌ی به‌ته‌مای پادشایه‌تى ئێران بوون. مه‌لا ئیدریس، له چالدێران خزمه‌تێکی زۆری به‌سولتان سه‌لیم گه‌یانده‌بوو له‌ بواری رێنومایی و ئامۆژگاری کردنییدا ده‌رباره‌ی وه‌زع و بارودۆخى کوردستان و ئه‌رمه‌نستان. سالی (۱۵۱۵) سولتان ئەمى له‌ ئەماسیه‌وه نارد بۆ کوردستان و چه‌ند نامه‌ی پر له‌ به‌لێن و قسه‌ی خۆش و دیاریه‌کی زۆری پێدا بۆ سه‌رگه‌وره‌ ناوداره‌ کورده‌کانی ولاتی گۆتۆ و زاگرووس نارد تا له‌ هاوکاری و سه‌ر به‌پادشای فارس بوون وه‌ریانگێرێ و به‌لای عوسمانیه‌دا دایان گێرێ. له‌ وه‌لامی بانگه‌وازی سولتاندا نو‌ ده‌ره‌به‌گی کورد بوون به‌پالێشتی عوسمانیه‌کان (أ).

جگه‌ له‌مه، مه‌لا ئیدریس له‌گه‌ل چل تیره‌ی گه‌وره‌ی تری دانیشتووی چیا سه‌خته‌کانی زاگرووس و تو‌رووسدا به‌ناوی سولتان‌ه‌وه‌ جو‌ره‌ په‌یمانێکی به‌ست. سولتان بۆ هه‌ریه‌که‌ له‌مانه‌ فه‌رمانی سولتانیه‌ی نارد‌بوو و، به‌گۆیره‌ی نه‌و فه‌رمانانه‌ نه‌و سه‌ره‌ک خیتلانه‌ کرا بوون به‌ به‌گله‌ر به‌گی (به‌گی به‌گه‌کان - وه‌رگێر) به‌سه‌ر سه‌ره‌زمینه‌ی خۆبانه‌وه‌ و مان و ده‌سه‌لاتی نه‌گۆری بۆ

(۱) مه‌به‌ست سولتان یاقووبی خالی شا ئیسماعیلی سه‌فه‌ویه‌ که نه‌ویش به‌ره‌چه‌له‌ک کورده‌. بڕوانه‌ وتاره‌که‌ی مه‌لا جه‌میلی رۆژبه‌یانی له‌ ژماره‌ (۵۷)ی سالی ۱۹۹۳ گۆفاری په‌نگیندا - وه‌رگێر -.

پشتاویشتیان به سهر قه‌لا و قه‌لا‌یچه و زه‌ویوزاره‌کانیاندا دوویات کردبووه‌وه. سهره‌رای نهمه پله‌ی «حکوومه‌تیی» کوردیشیان پی‌درا بوو، که جگه له سهرانه‌یه‌کی ناچیز و دانی ژماره‌یه‌کی دیاریکرای سواری چه‌کدار له کاتی شه‌ردا، هیچ گرانباریه‌کی تری پتوه نه‌خرا بووه سهریان. نهم نو‌به‌گلهر به‌گه کورده (که خو‌بان ناوی - دهره‌به‌گ - یان پی‌خو‌شتر بوو) حکوومه‌تی ناو حکوومه‌ت بوون (ب) و خرابوونه ژتیر فه‌رمانده‌یی بالای به‌گلهر به‌گی نه‌ندو‌لوه‌وه که سهرکرده‌ی گشتی ناسیای عوسمانیی بوو (ج). تامانجی نهم نه‌خشه‌یه‌ی مه‌لا نی‌دریس، له پی‌ش هم‌موو شتیکدا، پاراستنی ههریم و ناوچه‌کان بوو له هیرش و داگیرکردنی دواروژژ له لایهن ئیترانییه‌کانه‌وه. نهم سهرزه‌مینیه‌ی ده‌که‌وته نیوان رووباری دیاله و ههردوو زتی گه‌وره و بچووکه‌وه له لایهن «حکوومه‌ت» ه‌کورده‌کانه‌وه ده‌پارتیزرا. مه‌لا نی‌دریس باش له‌وه ناگادار بوو که دلئی دانیشتوانی نهمه‌نستانی گه‌وره، وه‌کو راستییه‌کی میژوویی، ههر بو‌فارسه‌کان لی‌ده‌دا و بو‌نوه‌ی شو‌ینه ستراتیژییه‌کانی دو‌لی رووباری نارس له ههر مه‌ترسییه‌ک دوور خاته‌وه، چ خو‌ی و چ نه‌وانه‌ی به‌دوای نه‌ودا هاتنه سهر کار، چند به‌شیان له تیره مه‌زنه کورده‌کانی دیاریه‌کر و تو‌روس هان دا تا بو‌وان و قارس و ناوچه‌کانی تری نهمه‌نستان کوچ‌کهن و به‌لینی پیدان گه‌ر بی‌تو بو‌نهم و ناوچانه بگو‌یزنه‌وه و له‌وی جیگیر بن‌نهم به‌تیماری سهریازی^(۱) و مووجه به‌رات و پله و پاییه‌ی ده‌وله‌تی خه‌نییان ده‌کا.

بهم جو‌ره تورکه‌کانیش ههمان کار و ره‌فتاریان کرد که له چه‌ندین سه‌ده له‌وه‌و به‌روه پیشه‌ی فارسه‌کان بوو، واته پهرت و بلاوه کردن به‌خیل و تیره‌کان بو‌به‌دیته‌تانی تامانج و مه‌به‌ستی سهریازی خو‌بان.

به‌یمان به‌ستانی بی‌یه‌ک و دوو کردن و هیچ سهریچی نه‌کردنی نهم

(۱) تیماری سهریازی Military Fiefs نهم زه‌ویوزار و ناو و به‌راوانه بوو که سولتان به‌فه‌زمان به‌رامبه‌ر به‌پیشک‌ش کردنی یارمه‌تی سهریازی له کاتی شه‌ردا به‌هوز و خیتله‌کانی ده‌دا.

خیله کوردانه، تنها بهرهم و ناکامی ته‌هلا و نیتوانکهوتنی مه‌لا نیدرسی که‌له‌پیاوی باوه‌ر پیتکراو و پروناکبیری کورد بوو که وه‌کو دیاره توانیویه نهم سهره‌ک خیتله ژیر و دنیا دیتانه نهرم کا خوځیان لهو سوود و قازانجه مه‌زنانه بئی بهش نه‌که‌ن که به‌ستنی په‌یوه‌ندیی راسته‌وخو له‌گه‌ل ده‌وله‌تی عوسمانییدا بوځانی ده‌ره‌خسیتی. وا ده‌رده‌که‌وئی نهم داره‌را ژیرانه‌یه تا دوو سه‌ده‌ه دوای نه‌وه به‌رده‌وام به‌ری به‌خشییی. نه‌گه‌رچی نه‌و جه‌نگه ویرانکه‌ر و درت‌رخایه‌نانه‌ی که پاشان له نیتوان عوسمانی و تیراندا روویدا (۱۵۱۴ - ۱۵۱۶)، (۱۵۳۴ - ۱۵۳۶)، (۱۵۸۷ - ۱۶۲۸)، (۱۶۳۶ - ۱۶۳۸)، (۱۷۲۴ - ۱۷۳۲) به‌ش‌ش‌تیکی زۆری ناوچه سنوورییه‌کانی ویران و تفروتونا کرد و گیانی هزاره‌ها گه‌نجی له پۆله‌کانی نه‌و خیتلانه‌ی، که بئی یه‌ک و دوو خوځیان بو جه‌نگی عوسمانییه‌کان دژ به‌نه‌وروپاییه‌کان ناوونوس ده‌کرد، کرد به‌گه‌رووی ناشی نهم جه‌نگه بئی نامانه‌دا. دوای نه‌وه، گه‌لیک سهرکرده، به‌تاییه‌تی نه‌وانه‌ی له چیا زۆر سه‌خت و دوورده‌سته‌کاندا ده‌ژیان، بئی نه‌وه‌ی هیچ نهرک و برکتیک بگرنه نه‌ستو، پشت به‌پشت به‌روبووی نهم په‌یمان‌نامه‌یه‌یان خوارد. نه‌وان بئی نه‌وه‌ی هیچ باج و به‌راتیک بده‌ن یان ته‌نانه‌ت سه‌ریازتیک پیشکه‌ش به‌ده‌وله‌ت بکه‌ن، له سایه‌ی حوکی تۆتۆنۆمیییدا رایانبارد. کاره‌که ده‌بوو ههر واش بشکیته‌وه و نه‌وان نه‌ باج بده‌ن نه‌ خه‌راج و نه سه‌ریاز، چونکه با ره‌گه‌ز و نایین و ده‌سه‌لات بخه‌ینه نه‌ولاوه، نه‌وه‌ی که ده‌یه‌ویست له لای رۆژئاواوه ناوچه‌کانیان داگیر بکا «رۆمی» بوو - واته خه‌لکی سه‌رزه‌میني رۆم - و له‌به‌ر نه‌وه‌ی وابوو ده‌بوو به‌ره‌ه‌تست بکری و به‌قسه‌ی نه‌کری. نهم خیتلانه‌ که له‌وه‌رده و دۆلانه‌دا له هه‌موو دونیا دوور بوون، بئی ناگا بوون له‌وه‌ی که نهم تورکه رۆمیتراوانه^(۱) نه‌گه‌رچی له رۆژئاواشه‌وه ده‌هاتن به‌بنه‌چه خه‌لکی ناسیای ناوه‌راست بوون.

(۱) تورکی رۆمیتراو: نه‌و که‌سه‌ی که به‌ره‌گه‌ز تورکه، به‌لام چونکه له‌سه‌ر زه‌میني رۆم

ده‌ژنی بووه به‌رۆمی - وه‌رگیتێر -

سهره‌پای ته‌مه، هۆی تریش هه‌بوون که وایان له سهره‌ک خیتله‌کان ده‌کرد هه‌میشه مل که‌چی نه‌و په‌یمانانه نه‌بن که به‌ستبوویان.

نێران دراوسیتی ده‌رگا به‌ده‌رگای سهرزه‌مینی کوردان بوو و، نه‌گه‌رچی له ناو گیتاوی شپه‌زه‌یی بی سهروبه‌رییدا ده‌ژیا، به‌لام ده‌شا بیی به‌دوژمنیتی خوینخۆز گه‌ر زۆر و به‌رده‌وام پیتی به‌زگ دا‌بنرایه. جگه له‌مه نه‌سته‌موولی پایته‌ختی ئیمپراتۆریه‌تی عوسمانی تا بلتی دوور بوو و تا سهرده‌می سولتان سوله‌یمانی قانونی (۱۵۲۰ - ۱۵۶۶) ئیمپراتۆریه‌ته‌که‌ خۆی به‌جۆزی له ئه‌وروپا تووش هاتبوو که ماوه‌ی ده‌رچوون و رزگاربوونی نه‌بوو، ته‌مه جگه له‌وه‌ی شارستانییه‌تی تورک نه‌یتوانی دلێ کورده‌کان داگیر بکا و به‌لای خۆیه‌وه بیانکیتشی. سهرکرده کورده‌کان، نه‌گه‌رچی نه‌خۆینه‌وار بوون و تا ته‌م سهرده‌مانه‌ی دواییش ناانگا له جیهانی ده‌ره‌وه، به‌لام هه‌ریه‌که‌یان خاوه‌نی دوو چاوی تیژ و دووربین و توانایه‌کی گه‌وره‌ی لیکۆلینه‌وه و هه‌ستیتی به‌کار بوون. دووربینی و سایش وردی هه‌ر سهرکرده‌یه‌کی ته‌واو سهرکرده‌ی کورد، تا بلتی کاریگه‌ره و تاوتوی کردنی مه‌سه‌له‌ی گرنگی هه‌میشه ورد و نیشان پتکه. هه‌موو باش ده‌یانزانی که ته‌م داگیرکه‌ره تورکانه، نه‌ خاوه‌نی زمانی ته‌ده‌بی و نه‌ خودانی ته‌ده‌بی تاییه‌تی خۆیان بوون و که‌وا له‌به‌ر نه‌بووی ناچار بوون ئه‌لف و پیتی عه‌ره‌بی و وشه به‌ندی عه‌ره‌بی و فارسی بۆ نووسینی زمانه‌که‌یان به‌کار بێنن، له کاتیکدا، نه‌وان، واته کورده‌کان، نه‌ک ته‌نها له ناو چیرۆک و داستانی پالئه‌وانانه‌ی په‌گه‌زه‌که‌ی خۆیاندا ده‌زه‌لانه‌وه، به‌لکو له مه‌یدانی شیعری عه‌ره‌بی و فارسیدا سوار و زه‌به‌رده‌ست بوون.

هه‌موو ته‌مانه با له‌ولاره بوه‌ستن، به‌لام له‌شکره‌کانی عوسمانی سهرکه‌وتنی وایان وه‌ده‌ست ده‌هیتا له ئه‌وروپا که له هه‌موو جیهاندا ده‌نگی ده‌دایه‌وه. به‌دژیته‌ی زۆریه‌ی ساله‌کانی سه‌ده‌کانی شازده و حه‌فده، هه‌موو فه‌ره‌نگستان (ئه‌وروپا) له زرمه‌ی پیتی سه‌ریازی عوسمانی له‌رزنی و په‌ریه‌وه. دراوسنج ده‌رگا به‌ده‌رگا‌گه‌ش - واته عه‌جهم (د) - چونکه نێران

زۆرتر بهم ناوهی لای گهله دراوستیکان ناسراوه دانی بهخویدا گرتیوو
 خوئی دهپاراست بهلام بهخت یاری بوو، چونکه نیرانیسیهکان خوین
 پیشکهوتنی لهشکرهکانی عوسمانی له نوروپادا کاریکی گهورهی تی
 کردبوون ژمارهیهکی زۆری نیرراو و سهرلهدر پهیتا پهیتا بۆ سهردانیان
 دههاتن تا ریز و نهوازشی خوین بهدهرباری شا و کاربهدهسته پایه
 بلندهکانی پیشکesh بکهن، بهلام ههچیهان ههزگیز یارمهتییهکی کاریگهر
 و راستیان دژ بهعوسمانییهکان نهدهدایه بهر بای گویتیان. بهپهتجهوانهوه،
 چهنیدن نیرراوی نوروپایی داوای یارمهتی نیرانیان دهکرد بۆ پیکههتیان و
 سازدانی شالاوکی خاچهرستانهی نوئ بۆ سهر تورکهکان.

پهراویزی سهدهها دهستنوسی نهرمهنیان یادنامهی رۆژانه باسی نهو
 شوتن دهسته کاریگهره دهکهن که سهرکهوتنی عوسمانلیهکان له رۆژئاوادا
 له دل و دهروونی گهلانی رۆژههلاتدا نهخشاندبووی.

ههرکه چوه سهر تهخت، شا عهباسی گهوره و بهتوانا (۱۵۸۵ -
 ۱۶۲۸)، کهوته خوئ نامادهکردن بۆ تاقیکردنهوهیهکی نوئی هیز و دهسلات
 لهگهل تورکهکاندا. بۆ ئهم مهبهسته نهو پتیوستی بهیارمهتی و کومهکی
 سهرحمی نهو گهلانه بوو که له ههرتیمهکانی نیتوان نۆکهندی فارس و
 قهفقاسیادا دهژیان. ههروهها ناچار بوو بایهختیکی گهوره بهو سام و
 ههیهته بدا که ئیمپراتۆریهتی عوسمانی لای زۆری تیره کوردهکان
 ههیبوو ههر بۆیه ههستا میر شهرفهدینی میژووناسی بهناوبانگی - که له
 ههمان کاتدا یهکتیک بوو له سهرداره ناودارهکانی بنهمالهی شهرفهخان له
 بتلیس - پاسپارد که بهفارس میژووی خیتله کوردهکان و بنهچه و
 بنههتیان بنووسیتتهوه. بۆ گومان، مهبهستی نهو لهم پاسپاردیه نهو بوو،
 که ههستی شانازی کوردهکان بهبناغه و بنهچهی دیرینهیانهوه بوروژینتی و
 نهو پهیوهندی و یهکیهتییهیان بینیتتهوه یاد که له کۆنهوه پشت بهپشت
 لهگهل نیران و رۆژههلاتدا بوویانه و بهم جۆره دلپان له ئیمپراتۆریهتی نالی
 عوسمانی کرمی بکا و لایان ببیژینتی. بهلام وی دهچن نهو خووشیهی نهو

ههنگاهوی شا عه‌باس زایاندویه‌ته دلی خیتله کورده‌کانه‌وه، به‌و کرده‌وه دپندانه و توند و ویزانه نیوه‌چل بووبی که شا ناچار بوو دژ به‌ه‌ندیکیان بیخاته کار، چونکه نه‌گه‌رچی ته‌نهما یارمه‌تی سوارچاکانی ئەم خیتله بوو به‌هۆی شکانده‌وه‌ی ئەو هیترشه‌گه‌وره‌یه‌ی که له‌شکری ئۆزه‌گه‌کان له ئاسیای ناوه‌نده‌وه‌هینایه‌ سه‌ر باکووری رۆژه‌ه‌لاتی ئیتران، که‌چی ئەو هه‌ر دوا به‌دوای ئەوه‌ بای دایه‌وه‌ سه‌ر کورده‌کان، واته‌ هاوپه‌یمانه‌کانی دویتینی خۆی. پاشای ئه‌رده‌هان^(۱) که‌ کورد بوو، له‌ پاداشتی ئەو یارمه‌تییه‌دا که‌ دژ به‌ئۆزه‌گه‌کان دابووی داوای به‌سه‌ریه‌خۆ ناسینی ولاته‌که‌ی کرد له‌ لایه‌ن ئیترانه‌وه‌ که‌چی له‌ سالی (۱۶۱۳) دا ده‌زگیسرا و له‌ لایه‌ن شاهه‌ له‌ سێداره‌ درا.

وئ ده‌چم مه‌ته‌لی قه‌لای دمدم که‌ یه‌کیکه‌ له‌ داستانه‌ هه‌ره‌ مه‌زنه‌ کوردییه‌کان له‌م سه‌رده‌مه‌دا ریک خرا بێ. قه‌لای دمدم که‌ قه‌لایه‌کی سه‌ختی له‌ گرتن نه‌هاتوو ده‌بی، هی سه‌رۆکی کۆمه‌له‌ خیتلی هه‌رتووشی ده‌بی، گوئ ناداته‌ بانگه‌وازی شا بۆ خۆیه‌ده‌سته‌وه‌دان. له‌شکری ئیتران ئابلقه‌هی قه‌لاکه‌ ده‌دا پیاو و ژن و مندال به‌سه‌ر شووره‌ی قه‌لاکه‌وه‌ ئیشکچیه‌تی ده‌که‌ن و هه‌موو هیترشه‌کانی له‌شکری عه‌جه‌م پووچه‌ل ده‌که‌نه‌وه‌. به‌لام مانگ له‌ دوای مانگ نازووقه‌ و پتیوستی ژبانی ناو قه‌لاکه‌ دینه‌ ته‌واو بوون. له‌شکره‌که‌ی چوار ده‌وره‌ هه‌موو په‌یوه‌ندییه‌کی قه‌لاکه‌ له‌گه‌ل ده‌ره‌وه‌دا ده‌برئ و ئەو نامه‌به‌رانه‌ی که‌ به‌دزییه‌وه‌ هه‌ولتی دزه‌کردن و ده‌ریاز بوون ده‌ده‌ن تا بچن یارمه‌تی له‌ شوینه‌کانی تری کوردستان بخوازن، ده‌گیسرن و یه‌کسه‌ر له‌ سێداره‌ ده‌درین. عه‌جه‌مه‌کان خۆلێکی زۆر له‌ به‌رده‌م دیواره‌کانی قه‌لاکه‌دا که‌له‌که‌ ده‌که‌ن تا بیکه‌ن به‌سه‌پیر و هه‌ولتی هیترشیکی یه‌کلاکه‌ره‌وه‌ بدن. پیاو و ژنه‌کانی ناو قه‌لاکه‌ نه‌گه‌رچی تینوویه‌تی و برسیه‌تی شپه‌زه‌یان ده‌کات، تا دوا هه‌ناسه‌ له‌سه‌ر دیواره‌کانه‌وه‌ شه‌ر ده‌که‌ن. کچه‌ هه‌رزه‌کاره‌کان له‌سه‌ر دیواره‌کانه‌وه‌ خۆیان

(1) DHerbelot: Bibiotbeque Orientale (1675) p. 511.

هه‌لده‌دێرته ناو شیوه قووله‌کانی ده‌وروبه‌ری قه‌لاکه‌وه تا نه‌که‌ونه ده‌ستی
سه‌ریازه ئیترانییه‌کان و نامووسیان به‌رن. له نه‌نجامدا ئاب‌تووقه‌ده‌ره‌کان
قه‌لاکه‌ ده‌شکێتن و ده‌چنه ناویه‌وه. ئه‌وانه‌ی که له ناوه‌وه ده‌بن هه‌موو یان
به‌مردوویی یان له هه‌وش خۆچوویی، له‌به‌ر برسیه‌تی و تینوویه‌تی، ده‌که‌ونه
به‌رده‌ستی سه‌ریازه‌کان.

که‌ریم خانسی زهن‌دی کوره بادشای هم‌وو سه‌رزه‌مینسی نیران

(۱۷۵۱ - ۱۷۵۹)

هه‌شت سالی ناگره‌ستی لی ده‌رچی، هه‌ردو نیمپراتوری‌تی عوسمانی و نیران په‌نجاسالی ره‌به‌ق به‌شهر یه‌خه‌گیری یه‌کتر بوون (۱۵۸۸ - ۱۶۳۸). له‌کوتایی‌تم سه‌رده‌مه‌دا، هه‌ردوو لا‌نه‌ونده شه‌کعت و شه‌لال بوون و له‌ناکامدا ناره‌زایی و په‌رتشانی ناوخ‌نه‌ونده په‌ری سه‌ند، که ناچار مان په‌یمانیکی ناشتی به‌ستن. سنووره‌کان هه‌روه‌کو جاران مانه‌وه و له‌به‌ر نه‌وه‌ی بلندیایی و نه‌وه‌تییبه‌ سروشتییبه‌کانی زنجیره‌ی چیپاکانی زاگروس و نه‌ارات به‌خه‌تی سنوور دانران، تم سنووره تا شهری ۱۹۱۴ - ۱۹۱۸ وه‌کو خوی مایه‌وه. تا هه‌شتا سال دوا‌ی نه‌و شه‌روشتوره، ناشتی و ناسایش له‌رۆژه‌ه‌لاتدا به‌رده‌وام مایه‌وه و گه‌له‌کانی نه‌و مه‌رزوبومه، زوو به‌زوو و تیرانه‌کانیان چاک کرده‌وه و زیانه‌کانیان پر کرده‌وه، به‌لام تورکه‌کان چونکه هه‌موو نه‌و تالان و به‌رۆیه‌یان له‌به‌رددا بوو که له‌ناسیا و نه‌وروپادا کردبوویان ناچار که‌وتنه‌وه و تیره‌ی خیتله‌ کورده‌کان و سال به‌دوا‌ی سالدا زیاتر ته‌نگیان پی‌ه‌لچنین. زۆرداری و سته‌م، ناره‌زایی له‌ناو خه‌لکدا ده‌خولقتینی. نه‌و قسانه‌ی له‌سه‌ر زاری سه‌رداریکی کورده‌وه سالی ۱۶۷۵ ده‌یگتیره‌وه نمونه‌یه‌کی ناشکران بو‌تم مه‌به‌سته:

«نیمپراتوری تم سه‌رزه‌مینه‌ی خوم منم نه‌ک نیمپراتوری عوسمانی. له‌وانه‌یه نه‌و له‌من به‌هیتزتر بی، به‌لام من له‌و خانه‌دانستر و خاوه‌ن کوانگرتم^(۱)». گه‌ر به‌اتایه و تم سه‌رداره کورده هه‌ندئ زیاتر برثیایه، به‌چاوی خوی ده‌ییینی نه‌وه‌ی نه‌و گازنده‌ی لی ده‌کرد، له‌چاو نه‌وه‌دا که له‌دوا‌ییدا روویدا، هه‌ر شه‌کراو بوو.

(1) Relation de Doury Effendi
Ambassadeur de La Porte Ottomane Aupres deroi de Perse.
Traduit Du Turk ET Accompagn, e du, n Exrtait Du Journal De
Petits De La Croix Fils (1810) p. 95...

که نادر شاهات سهر تهختی حوکمداری نییران (۱۷۲۲ - ۱۷۴۷) زنجیره شهریکی تازه له نیوان هردوو نیمپراتوریه تدا روویدا (که له ههمان کاتدا به دوا شهری نیوانیشیان دهژمبیرری). بهلام نه مجاریان زوریه هی هوزه کورده کان به لای نییراندا شکا بوون. دوا به دوا ای ماوهی حوکمرانیی به هیز و توانا به لام کم خایه نی نادر شاه ناژاوه و پاشا گوردانی سواری کولی هه موو سه رزه مینی نییران و قه قاسیا و نهو ناوچانهی عوسمانییش بوون که به دهم نهو مهرزو بوومه وه بوون. نهوانه ی چاویان له تهختی پادشایی بوو، ههروه ها سه رۆک هوزه دل پر له ناوات و خوزگه کان، دیسانه وه ولاته که بیان کرده وه به مهیدانیککی گه وره ی مملانته و پیکدادان.

سالی (۱۷۵۰) مهردان خانی سه رۆکی هوزه کانی بهختیاری جاری شایه تی بو خۆی دا. کوردیکی تر، واته که ریم خانی زهند بوو به سه رکرده ی لوپرستان و بو به رهنگاری کردنی شالای نه فغانه کان، چوه پال مهردان خان... به لام نه وهنده ی نه برد، سه ری دوو به ران له منهجه لیکدا جیتی نه بووه و ههردوو سه رۆک بو ده سه لات و له سه ر گه پ گه پانی که وتنه گیانی یه کتر و به کومه ک و هامیاری نه رمنیه کانی جولفا (نزیککی نه سفه هان) تای تهرازوی که ریم خان گران بوو و له شکر نهوی دانا به تاقه پادشای ههتا ههتایی. لهو ماوه یه دا که که ریم خان له سه ر تهخت بوو، خواریوی ولاتی کرد به مه لبه ندی حوکمفرمایی و شیرازی کرده پایتهخت. واته نهو هه ریمه ی که بنه ماله ی هه خامه نشی و ساسانییه کانی لی پیدا بوو بوو. به یارمه تی سواره دل سوژه لوپ و بهختیاری و عه ره به کان، که ریم خان دوو نیاری گه وره ی له ناوبرد و نزیکه ی بیست سالی هیمنایه تی و لاشه ری به نییران به خشی. پاش مردنی، لوتف علی خان، که نهویش سه رداریکی تری هوزه کانی لوپرستان بوو، چوه سه ر مه کوی سه رکرده تی. به لام قه جهره کان که هوزیکی تورکمان بوون و تارانیا ن کرد بوو به مه لبه ندی خوین و به ره به ره خه ریک بوون بالی ده سه لاتیا ن به سه ر هه موو نییراندا ده کیشا، له لوتف علی خان راست بوونه وه و جلهوی ده سه لاتیا ن له دهستی ده رکرد.

نه‌وه بوو ئەم سەرکرده کورده پاش غافلگیرکردن درایه دهستی ناغا محهمه د
خانی دامه‌زرتنه‌ری بنه‌ماله‌ی قه‌جهره‌وه و نه‌میش له مانگی کانونی په‌که‌م
(دیسه‌مبه‌ر)ی سالی ۱۷۹۴د پاش هه‌لکۆتینی هه‌ردوو چاوی کوشتی.
له ترسی سهره‌ه‌لدانه‌وه‌ی سه‌رله‌نوێ کوردان له خوارووی ئیتران و لورستان
و سه‌رزه‌مینی به‌ختیاری، پادشاکانی قه‌جهر له تاران به‌وپه‌ری درنده‌یییه‌وه
په‌فتاریان له‌گه‌ل نه‌وه و خزم و که‌سوکاره‌کانی که‌ریم خاندا کرد.
هه‌موویانیان به‌ئاشکرا و به‌به‌رچاوی خه‌لکه‌وه له مه‌یدانه‌کاندا هه‌لئوایی
یان به‌دزییه‌وه له‌ناویان بردن. هه‌ر له‌به‌ر نه‌مه‌ش بوو که ئیتر هۆزه
کورده‌کانی ئیتران، تا ئەم دوا‌یییه، جارتیکی تر وه‌کو هیتزیککی سیاسی
سه‌ریان بلتند نه‌کرده‌وه و له گۆره‌پانی بارودۆخی سیاسی ئیتراندا نه‌هاتنه‌وه
پوو (ه).

جوگرافیای کورستان له سهردهمی نویدا

ئهو سهرچاوه رهسمییانهی عوسمانیییهکان دهبارهی دابهشکردنی ئیداری ویلایهتهکان که بدهستهوهن هم پرن له کهموکوری و هم لهگهله یهکدا نهگونجن. پاش ئهوهی عوسمانیییهکان ناوچهکانی رۆژههلات (عیراق، کوردستان، ئهرمه‌نستان، گورجستان) یان له نیوهی یهکه می سهدهی شازدهیه‌مدا داگیر کرد، سنورهکان ئه‌وه‌نده گۆران و ئهمدیو و ئه‌ودیوبان پین کرا، که پیاو نه ده‌توانی بیانژمیری نه ده‌ستیشانیان بکا. ئهم گۆرانانه تا سهره‌تای سهدهی نۆزده‌یه‌م، له‌سهر ویست و خوایشتی حوکمرانه ناوخۆیییهکان بوو، به‌لام له سهره‌تای سهدهی نۆزده‌یه‌مه‌وه ئهم ویست و خوایشته نامانجی سیاسیشی هاته پال. ده‌سه‌لاتی به‌ربلاوی هۆزه کورده‌کانی ئیتران له سهرانسهری به‌شیکی زۆری سهدهی ههژده‌یه‌مدا و ئهو کاره وروژینه‌ر و تونده‌ی که ئهمه ده‌یکرده سهر کورده‌کانی سهرزه‌مینی عوسمانی بووبوون به‌مایه‌ی دل‌ه‌راوکتی و نیگه‌رانییه‌کی گه‌وره بۆ ده‌وله‌تی عوسمانی. بۆیه «ده‌رگای بلند» که‌وته له‌سهر را دابه‌شکردنه‌وه‌ی به‌رپۆه‌به‌رایه‌تی له سهرانسهری ویلایه‌ته‌کانی رۆژههلات و باکوردا که به‌ده‌م ئیتران و رووسی‌اوه بوون، نامانجی هه‌ره گه‌وره و سه‌ره‌کیی ئهم دابه‌شکردنه‌وه‌یه وه‌کو ده‌رده‌که‌وی خنکاندنێ حکوممه‌ته پشت بۆ پشت هانوه‌کانی کورده‌کان بوو له‌م ناوچه به‌رپۆه‌به‌رایه‌تییه نوێیانه‌دا بۆ ئه‌وه‌ی ناست و پله‌ی به‌رپۆه‌به‌رایه‌تییه پاشاکانی کورد که‌م بکه‌نه‌وه و بیانکه‌ن به‌به‌رپۆه‌به‌ری ئه‌وتۆ که له‌گه‌له ناوچه‌کانی تری ده‌وله‌تی عوسمانییدا هیچ جیاوازییه‌کیان نه‌بی و به‌م جوژه ده‌سه‌لاتی راسته‌قینه و کاریگه‌ر بخه‌نه ده‌ستی ئهو سنی پاشایه‌تییه‌وه که له به‌غدا و دیاره‌گر و ئه‌رزه‌رۆم دایان سه‌زاندن. له پله‌ی به‌رپۆه‌به‌رایه‌تییدا، ئهم سنی پاشایه‌تییه پایه‌ی به‌که‌میان هه‌بوو، پاشاکانیش ده‌بوو به‌ره‌گه‌ز تورک بن:

أ- پاشایه‌تی به‌فدا (و):

نهم پاشایه‌تییه سهرزه‌مینی دیرینی گوتۆ که مه‌لّه‌ندی نه‌سلیی ره‌گه‌زی کورده، کاشووی دیرین که سهرزه‌مینی کاشییه‌کانه و هه‌له‌ته‌کانی دهم سنوره‌کانی نیرانی ده‌گرتوه... هه‌روه‌کو پرۆژگاری سهرده‌می سۆمه‌ری و بابلییه‌کان، هۆزه‌گرنه‌گه‌ پشت به‌دوای پشتداها‌تووه‌کان هه‌ندی جار سهربه‌خۆیی ته‌واو و هه‌ندی جار سهربه‌خۆیی نیوه‌چلیان هه‌بوو له‌ مه‌لّه‌ند و سهرزه‌مینه‌ چیا‌یییه‌ سه‌خته‌کاندا، کارستن نه‌یبور⁽¹⁾ که گه‌ریده‌یه‌کی چاو ژیرکه‌روه‌ه و وریا و وردکار بووه و سالی (۱۷۶۳ - ۱۷۶۴) له‌ به‌غداوه‌ بۆ موسل و ماردین و دیاره‌کر به‌گه‌شت چووه، نووسیویه‌تی که‌وا ناوچه‌ی قه‌لاچولان (نه‌ک قه‌ره‌چولان) له‌ لایهن پاشایه‌کی سهر به‌بنه‌ماله‌ی سۆزانه‌وه‌ که به‌شیکه‌ له‌ کۆمه‌له‌ هۆزی مه‌زنی بابان (ز) حوکمرانی ده‌کرا و که‌وا میرنشینی شاره‌زورر گه‌لێ جیگه‌ی لێ قرتینرا بوو و بچووک کرابووه‌وه و قه‌لا‌ی گولعه‌مه‌به‌ر که سهرده‌مانتیک نه‌یشته‌مه‌نی ناغا و میر و به‌گی به‌سام و هه‌یه‌تی کورد بوو، بووبوو به‌وێرانه و به‌ده‌ستی شا عه‌باسی سه‌فه‌وی نزیکه‌ی سه‌د سال له‌وه‌وبه‌ر داری به‌سه‌ر په‌ردوو‌یه‌وه نه‌هیتلرا بوو و جێ و رێ و خانومانی میری کۆیسه‌نجه‌ق و ده‌ورو به‌ری که ده‌که‌وێته سهر زتی بچووک له‌مه‌ باشتر نه‌بوو. نه‌گه‌رچی نهم میره هیتشتا به‌ناوه‌ ده‌سه‌لاتی به‌سه‌ر کاربه‌ده‌سته کورده‌کانی هه‌ولێر و ئالتون کۆپریدا هه‌ر له‌ کاردا بوو. نه‌یبور راگوزارانه‌ باسی نه‌وه‌ ده‌کا که‌وا نهم پاشایه‌تییه کوردانه سهرده‌مانتیک سهربه‌خۆ بوونه و په‌یوه‌ندیان یه‌کسه‌ر به‌خه‌لیفه‌ی عوسمانی خۆیه‌وه‌ بووه، به‌لام نه‌و کاته‌ی نه‌و له‌ ناوچه‌که‌ بووه، پاشاکانی به‌غدا نه‌و سیسته‌می ئۆتۆنۆمییه‌یان هه‌له‌وه‌شاندۆته‌وه‌ که کاتی خۆی مه‌لا نیدریس بۆ هۆزه کورده‌کان دا‌پرشتبوو و ئیستا پله و پایه‌ی سهرۆکیی هۆزه‌کانیان به‌فرۆشتن به‌و پیاوماقولا‌نه‌ ده‌فرۆشت که زۆرتین پارهیان ده‌دا،

(1) Carsten Nibuhr: Reisebeschreibungen Nach Arabien und nderen umligenden lan dern 1774 - 1837 vol. II. p. 127 Sqq.

ههروهه ده‌لێ که‌وا هه‌تێزێکی گه‌وره‌ی یه‌نیچه‌ری له‌ ئه‌سته‌مبوه‌له‌وه‌ ره‌وانه‌ی هه‌ولێر و له‌وێ جێگه‌ی کرابوو گوایه‌ بۆ ئه‌وه‌ی ئاسایشی رێگا سه‌ره‌کییه‌کان به‌پارێزێ به‌م جۆره‌ ئه‌و هه‌زانه‌ی که‌ سه‌رده‌مانێک جله‌وی کاروباری سه‌رزه‌مینه‌ی خۆیان به‌ده‌ستی خۆبانه‌وه‌ بوو، ئیستا که‌ ئاسایشه‌ و شه‌روشۆر له‌ ئارادا نییه‌ و ده‌وله‌ت پێویستی پێیان نییه‌، ده‌بێ مل که‌چ بن بۆ له‌شکری بێگانه‌. ئه‌و کاته‌ی ئه‌م گه‌ریده‌یه‌ به‌سه‌رزه‌مینه‌که‌دا بووری، ئه‌دیابینی دێرینه‌، واته‌ ئه‌و زه‌ویوزاره‌ پان و به‌رینه‌ی ده‌که‌وێته‌ نێوان هه‌ردوو زێوه‌، بووبوو به‌بیا‌بانه‌ی چۆل و هۆل. یه‌زیدییه‌کان، له‌ بنار و پێده‌شت و دۆله‌کانی ده‌وربه‌ری چیا‌ی سنجا‌ردا هه‌شتا هه‌ر به‌ده‌سه‌لات بوون و مافی حوکمه‌رمایی خۆبیا‌ن هه‌ر به‌ده‌سته‌وه‌ بوو:

ب- پادشاهی‌تی دیاربه‌کر:

ژوو‌رت‌ر له‌ پادشاهی‌تی به‌غدا، واته‌ له‌ باکور و رۆژئا‌وای روه‌باری دیجله‌ هه‌زه‌ کورد و یه‌زیدییه‌کانی ماردین و تورعابدین گوتیان له‌ داد و فیغانی ئه‌سته‌مبوه‌ل بۆ پێشکه‌شکردنی باج و پیتاک که‌ ده‌کرد، له‌ کاته‌یکدا مه‌له‌بندی هه‌زی ناوداری یه‌زیدی میهرانی (که‌ ئیستا به‌ملی به‌ناوبانگن) له‌ ده‌وربه‌ری وێران‌شه‌هر بووبوو به‌وێرانه‌ و خاپوور کرابوو، به‌مه‌به‌ر و ئه‌وه‌ری روه‌باری دیجله‌وه‌، له‌ باکوری موسل، کۆمه‌له‌ هه‌زه‌کانی ده‌وری نامیدی، زیبار، ده‌وک و زاخه‌ هه‌شتا ناو و پله‌ و پایه‌ی بنه‌ماله‌یی پشت به‌دوای پشتدا هاتوو‌یان هه‌ر ما‌بوو و به‌سه‌ر ناوچه‌کانی‌اندا هه‌ر ده‌سه‌لاتفه‌رما بوون، به‌درخانیه‌کانی جزیره‌ی ئیبنی عومه‌ریش هه‌تمان له‌مانیش به‌ده‌سه‌لات و وسام و سێبه‌ردارتر بوون.

به‌لام سیاسه‌تی پادشاهی‌یه‌کان و با‌وو، ئه‌مه‌رق پشتی سه‌رداری‌کی کوردیان دژ به‌یه‌که‌تێکی تر ده‌گرت و سه‌به‌ی پشتیان له‌م ده‌کرد و ده‌ستیان به‌بالی ئه‌وی تره‌وه‌ دژ به‌م ده‌گرت. ئه‌م روه‌فتاره‌یان نه‌ک ته‌نها له‌ نێوان بنه‌ماله‌ خاوه‌ن روه‌گ و بنه‌چه‌کاندا په‌یوه‌ ده‌کرد، که‌ له‌ دێرزه‌مانه‌وه‌ جله‌وی

دهسه لاتیان به سهر ناوچه کانیاندا به دهسته وه بو، به لکو هه مان شیوه و شیوازیان له گه ل هۆزه کۆچهر و ره وه ند پیشه کانیاندا به کار دهیتنا. به م جوړه له لایه که وه هه موویانیان داده دۆشی و نه و خه رج و پیتاکه ی پیتوستیان بو، لیتیانیان ده ده کرد. له لایه کی تریشه وه، هه رگیز نه یانده هیتشت پتیکه وه بنووسین و یه کگرن. نه مان، واته پاشاکان، تۆزقالتیک چیه به ته نگه ی نه وه وه نه ده هاتن که نه م سیاسه ته یان ده بووه مایه ی چۆلبوونی ولاتی سولتان و بوونی به بایانی نه و تۆکه هه ناسه کیشی تیدا هه لنه کا. مه لسه نه ده یه زیدی و زازا و کورد و نه رمن نشینه کانی ناوه راستی تۆرۆس له بهر سه ختی و دوور دهستی له خه لکی تر به خته وه تر بوون. تا سالی ۱۹۳۸ قه لا چیا ییه که ی ده رسیم هه ر به سه ره خۆبی و ده ست لی نه دراوی مایه وه، هه ر له لوتکه ی چیا کانی تۆرۆسه وه که پشتیان له شاری خه ریه رد (نه له عه زیزی ئیستا) گرتوه و ده شته کانی گاپان مه عده ن و نه رغه نیان گرتۆته باوه ش تا ده گاته ساسۆن و فارقین، هۆزه کورده کان بی هه یج گه یروگرفت و له لایه ن ده ولته وه، تا سییه کانی سه ده ی رابردوو به ناسووده یی ده ژبان.

ج- پاشایه تی نه رزه پۆم^(۱):

سنووری نه م پاشایه تییه بریتی بو له ویلایه ته کانی ته رابزۆن، سیواس، دیاربه کر و، له پله و پایه ی پاشایه تیدا دووه م یان سییه م بو^(۲). نه و ئیماراته کوردانه ی که مه لا ئیدریس له چالده یر و قارس بناغه ی دارشبتوون، له شه ره سنووردا هه لوه شتیرابوونه وه. به لام له و شویتانه دا که

(۱) تاکو نگرسی سالی ۱۸۷۸ ی بهرلین له جیاتی هه ریمی پاشایه تی نه رزه پۆم، نه رمه نستانی مه زن. که له نووسراوه کلاسیکیه کاندا نه رمینیا ماگنای پین ده وتری به کار دهیترا.

(۲) له سالی (۱۵۳۴ - ۱۵۳۶) وه که له لایه ن عوسمانیه کانه وه داگیر کران، بنه ماله کورد و نه رمه نییه کان حوکمرانی شاره کانی نه خللات، قارس، بایه زید، وان، بتلیس، موش، کیغی و نه رزنجانیان ده کرد.

دوور بوون له دهستی سویای عوسمانی بنه ماله دهسه لات بدهسته کان دوا بهدوای سالی (۱۷۵۰) دهسه لاتیان دیسانه وه گرتوه دهست. قه لایچکمی نهخلات، پایتهختی (شاهی نهرمن)^(۱) ههروه کو قه لاکانی نهرجیش و بیرگری که هه موو دهکونه سهر که نارهکانی ژوورووی گزلی وان، نهوندهیان له شگری تورک پیدا تپهپر بووبوو که له ناسهوار و ویرانه بهولاهه هیچی تریان له بدی نهدهکرا، ههرچی قه لاهه بهردینه سهخت و هه بیبه تداره که ی بایه زید بوو، که دهکه ویتته پاینی چیبای نهراراته وه له لایه ن بنه ماله ی بههلولول پاشاوه حوکمرانی دهکرا که بهه چه لهک نهرمهنی بوون و نهونده فهرمان و دهسه لاتی پاشای نهرزه رۆمیان بهه هند ورنه دهگرت. شاری وان و قه لاهه به ناوبانگه که ی، که سهرده میتک پایتهختی نیمپراتوریه تی نهراراتووی نهرمهنی بوو له لایه ن میرهکانی وان خوایانه وه حوکمرانی دهکرا و سهردارهکانی یه زدی شیر دهسه لاتداری بوون. نه م خیزانه میرزاده یه، له بنه چه وه له ههکاریه وه هاتبوون، واته نهو زنجیره چیبایه ی که سهردیکیان له نازه ربایجانی نهراندایه و، جگه له وان ههر له ناو نه م چیبایانه دا گاوره ناسووریه کان له ژیر سهردوکیه تی مارشه معونی په تریارکیاندا و به پال ههردوو هوزی شکاک و ههرتووشییه وه دهژیان. که مورادی پینجه می دوا سولتانی مه زنی عوسمانی (۱۶۳۲ - ۱۶۴۰) سهردانی هه رتمه که ی کرد فهرمانتیکی زوری به میر و حوکمرانهکانی نه م قه لاهه نهرمهنی بانه بهخشی و به گوتیه ی نهو فهرمانانه میرهکانیان له گه لته باج و خهراج بویرراند و هه ندیکیان تا نه م سهرده مانه ی دوابی ههر کارا بوون.

دۆله دلگیر و زۆزانیه کانی ناو چیاکانی خوارووی وان، که بهدۆلی مۆک (مۆکسینی دیرین) و شهتاخ (کۆردۆخی ژوورووی سهرده می نهرمهنستانی مه زنی کۆن) به ناوبانگن، بدهستی بنه ماله ی نه قه دال خانه کانه وه بوو که له خوایان ژوورتر هه یچ ژوور دهستیکیان نهده ناسی.

(۱) له سهده ی دوازه به مدا به پادشاکانی نهرمهنستان دهوترا (شاهی نهرمن).

رۆژئاوای گزلی و انیش، واته دهوروبه‌ری بتلیس، مه‌لبه‌ندی میرنشینی شه‌ره‌فخانی خاوه‌ن ده‌سه‌لات بوو که به‌شیک بوون له‌ کۆمه‌له‌ هۆزی رۆژه‌کی که به‌بنه‌چه ده‌چنه‌وه سه‌ر بنه‌ماله‌ی خانه‌دان و ئه‌ریستوکراتی ره‌شتۆنیککی ئه‌رمه‌نی. ناوچه‌که به‌ناو سه‌ر به‌پاشایه‌تی مووش بوو، له سه‌رده‌میککی تر دا بنه‌ماله‌ی عه‌لادین به‌گی بابونت هه‌موو ئه‌و ناوه‌یان له ژێر ریکیفدا بوو و ئه‌م ناوچه‌یه ئه‌مبه‌ر رووباری (موراد سو)ی ده‌گرتوه (که لقی رۆژه‌ه‌لاتی رووباری فوراته).

به‌گه کورده‌کان و میرزاده ئه‌رمه‌نییه‌کانی ساسۆن و خویت ستوونی سه‌ره‌کیی ئه‌م حکوومه‌ته نیمچه سه‌ریه‌خۆیه‌ی مووش بوون و تا ئه‌م سه‌رده‌مانه‌ی دوایییش ته‌نانه‌ت سیبهری تورکیش چیه، هه‌رگیز به‌ولاته‌که‌دا گوزه‌ری نه‌کردبوو.

نەسلى ھۋارەم

ھەنگەرانەۋەي كورەان لە عوسمانىيەكان

۱۸۳۰ - ۱۸۷۴

«راستىيەكى روون و ئاشكرايە كەوا لە ناو ئىمپراتۆرىيەتى عوسمانىيدا ھەندى ھەرىمى يەكجار پان و بەرىن ھەن كە دەولەت بەھىچ جۆرىك دەستى تىياندا ناروات. بى يەك و دوو، پادشا (سولتانی عوسمانى) ناچارە چەند ھەرىمىكى گەورەي ناو سنوورى دەولەتەكى سەرلەنوئى بخاتەو ژی ركتیفى خۆي. يەكيتك لەم ھەرىمانە ئەو بەرزايىيانەي (كوردستان)ە كە دەكەوتتە نیتوان رووبارى دىجلە و سنوورى ئىرانەو»^(۱)

قون مۆلتكە

رەشەكۆزكردنەكى سالى (۱۸۲۶)ى يەنىچەرىەكان لە ئەستەمبول و دوا بەدواي ئەو گوشار خستنه سەر (وەجاغ)ەكانيان لە سەرانسەرى ولاتى عوسمانىيدا لە لاين دەولەتەو و پتکھىتانی لەشكرىكى ياسادار و ھىزىكى ميليشيا لە جىي ئەوان لە خۆيدا گۆرانكارىيەكى گەورە بوو كە نىشانەي خراپە و پۆژە رەشى بۆ كورد بەخۆبەو ھەلگرتبوو. پلانەكە، بەو جۆرەي سازدرا بوو - ھەرواش شكايەو - بۆ ئەو دانرابوو كە دارەپاي پىشوى شىوئى حوكمفەرمايى دەولەت ھەلەوشىتتەو و ھەر شتىك كە چاكەي كوردى تىدا بى لە رەگەو ھەلىكىشىن. ئەم رىفۆرمىكارىيەي دەرگاي بلند جارى مەرگى سىستەمى دەرەبەگايەتى گەورەي دەدا، ئەو سىستەمى كە كورد بەچاكترىن و لەبارترىن سىستەمى كۆمەلايەتى دادەنن بۆ خۆيان.

(1) Helmuth von Moltke: Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei, aus den Jahren 1835 bis 1839.

شان به‌شانی ئەم هه‌ولانه بو چاکسازی، وه‌زعی ئیمپراتۆریه‌ت له خراپه‌وه بو خراپتر چوو و کاره‌ساتی به‌دوای کاره‌ساتدا به‌سه‌ردا ده‌هات: سه‌رکه‌وتنی یۆنانییه‌کان له شه‌ری سه‌ربه‌خۆیییدا (١٨٢٨)، به‌زین و سه‌ره‌نجام شیرازه‌ پسانی سه‌راپای ده‌وله‌ت له شه‌ری رووسدا (١٨١٨ - ١٨٢٩) و دوا به‌دوای ئەوه رێککه‌وتننامه‌ی به‌نده‌ری ئەنکیار (١٨٣٣) که تورکیای به‌ته‌واوی خسته ژێر رکیفی رووسیایه، ئینجا هێرشه سه‌رکه‌وتوه‌که‌ی له‌شکره بچووکه‌که‌ی برام پاشای میسری که تا نزیک ده‌رگای ئەسته‌مبول نه‌وه‌ستایه‌وه، هه‌موو ئەمانه پێکه‌وه سه‌رله‌نوێ ناگری ناره‌زوی سه‌ربه‌خۆیی یه‌کجاره‌کییان له دلی هه‌ندی سه‌رداری کوردا هه‌لگیرسانده‌وه. ئەگه‌ر یۆنانییه‌کان و میسریه‌کان که هه‌ردوو لا جاران نۆکه‌ری ئەلقه له گۆیی به‌رده‌رگای سولتان بوون بتوانن له‌شکری عوسمانی به‌زیتن و تار و ماری که‌ن، ئەی گوايه کوردان چییان له‌وان که‌متره هه‌روا به‌ژێرده‌سته‌یی عێتینه‌وه؟

راستییه‌که‌ی پیاو هه‌رگیز ناتوانی به‌و کاره‌ بلتی هه‌لگه‌رانه‌وه که کورد له‌م ده‌مه‌دا کردیان. ئەوان نه‌یانده‌ویست باج به‌دن به‌رۆمییه‌ به‌زیوه‌کان. سووک و ئاسان ده‌یانویست ناوچه‌کانی خۆیان که پشتاوپشت هی خۆیان بوو، خۆبه‌خۆ و به‌گۆیره‌ی ناواتی خۆیان حوکمرانی بکه‌ن. خۆ ئەگه‌ر به‌پێودانگی ده‌وله‌تیک رێکوییک قسه‌ بکه‌ین، هۆزه کورده‌کان له‌ گێژه‌نگی نا‌ژاوه و شیرازه‌ پساویی درێژخایه‌ن له‌ ناو هه‌ردوو ئیمپراتۆریه‌ته‌ هاوسێکه‌دا هه‌میشه له‌ یاخیگه‌ری به‌رده‌وامدا بوون. هه‌ر دوا به‌دوای ئیمزاکردنی رێککه‌وتننامه‌ی سالی (١٨٢٩)ی ئەدریانویل له‌گه‌ڵ رووسیادا، ده‌رگای بلند ده‌رفه‌تی سه‌ند و ئەو سوپا رێکوییکه‌ی که‌یانده‌بووه سه‌ر سنوره‌کانی رۆژه‌لات بو سه‌ر کورد بادایه‌وه بو سه‌رکوت کردنی حوکمرانه‌ خۆلاتییه‌کان و، له‌جیاتنی یه‌که‌ یه‌که‌یان پاشای تورک په‌گه‌زی دانا.

ساردین یه‌که‌م شار بوو که ئالای شوپشی دژ به‌م شتیوازه‌ تازه‌یه و بو

هیشته وهی وه زعی پیتشو هه لکرد. هه رچی به نه ورو پایی داده نرا شه قی تی هه لدر و لادرا و نه و بهرگه سه ریازیه تازه یه ی داهیترا بوو به نیشانه ی هه موو به دبه ختیبه کان دانرا (۱). شالاوی تورکه کان بوو دامرکاندنه وهی هۆزه کان له دوو قۆناعی جیا جیادا کرا. یه که میان له سالی (۱۸۳۴) هوه تا سالی (۱۸۳۹) ی خایاند نه و کاته ی له نه زب و له ناو دۆل و دهره ی کیتوه کانی نه مانوسدا سوپای عوسمانلی له لایهن میسر یه کانه وه به فه رمانده یی نیبراهیم پاشا ته فروتونا کرا و نه وه بوو تا سی سال دوا ی نه وه له شکر ی عوسمانی نه هاته وه خو. دوو میان له سالی (۱۸۴۲) هوه تا سالی (۱۸۴۷) ی خایاند. هه ردوو شالاوه که به شیتوازی دیرینه ی تورکان واته خوین رشتن و نه شکه نجه دانی هه زاره ها کوردی بچ گونا ه به ژن و مندال و پیر و په ککه وته وه، به رو خاندنی سه رتاسه ری چهن د هه ریمی کورد نشین به ته وا وه تی و ئاواره و مالتویران کردنی خه لکه که ی نه نجام درآ (۲).

له شالاوی یه که مدا محه مه د ره شید پاشای فه رمانده ی له شکر ی عوسمانلی له دیاره به ککه نه و کاته پایته ختی کوردستان بوو، له شکر یکی ته واوی له «هیتزه نیزامبییه کان» و «پاسه وانان» و «سواره» و «تۆبخانه» پیکه وه نا نه م «یاخیبوونه ی» کوردان دامرکیتیتته وه. جیتی داخه که وا هه ندی سه روکی چلکاوخوژ دژ به گه لی خو یان که وته ته ک له شکر ی تورکان. ره شید پاشا له سیواسه وه دهستی پتی کرد و سه ره تا هیرشی برده سه ر خیتلی میهرانیی یه زیدی له ویرانشه هر و چپای سنجار و شه ر دوو سالی ره به قی خایاند چونکه یه زیدییه کان خو ژاگرییه کی زۆر توند و به تینیان نواند له دهستی درنده یی و له خوا نه ترسیی تورکه کان، سه روک هۆزه کان خو یان و مال و مندال و ناژه لیان بو لوتکه و به نده نه سه خته کان و شوینه قایمه کان کشانه وه، تا که ی و له هه ر کو ی جیتی ده ست بوو په لامار

(1) Wiggiam Ainsworth and H. Rassam Notas on a Journey from Constantionple to Mosul in 1830 - 40. In the Journal of the Royol Geogr. Society (1840) P. 324.

(2) Von Moltke - Brief...

دووه می خوارووی گۆلی (وان) - خۆی قایم کرد. رهشید پاشا له دیاربه کر به گرانه تا مرد. ههروه ها زۆری له شکره که ی بهم دهرده قری تی کهوت. حافیز پاشا که له جیگای ئه و دانرا به ره گه ز چه رکه ز بوو و له کۆشکی سولتاندا پین گه یشتبوو، وه کو قه فقاسییه ک کوردی باش ده ناسی و هه رچی ناپه سه ندی و سه گیی له خۆیدا شک ده برد، بو چاندنی تۆوی دوو به ره کی له نیوان هۆزه کاندا به کاری هینا و چ به به رتیل و چ به واده ی پله و پایه هه ولیدا به لای تورکه کاندا بیانکیتشی، سه ره نجام توانی ناکۆکی و رقه به ری بخاته نیوان سه روکه هه ره گه وره کانه وه له وانه به دیع (قیدی) خان به گی شیروان (باکوری ئاوی بو تان) و محمه د پاشای کورد که هه ردووک که وتنه پال له شکر عوسمانی و یه خه گیری برای خۆیان بوون.

پاشا کوئره‌ی رواندز (۱۸۳۶)

میره کوئره یاخو (محمد مد پاشا) (۱)، به‌گی رواندز گه‌وره‌ترین ته‌گه‌ره‌ی به‌رده‌م هیزه‌کانی عوسمانی بوو. قه‌له‌م‌ره‌وی ده‌سه‌لاتی ئەم میره هه‌موو ناوچه‌ی رواندزی ده‌گرتوه واته ئەو ناوچه شاخاوییه‌ی ده‌که‌وئته نیتوان زتی گه‌وره و سنووری ئیترانه‌وه. که‌له‌م‌یرد‌ترین و هه‌له‌م‌ه‌ترین سه‌رکرده‌ی قو‌ن‌اغی یه‌که‌می هه‌له‌گه‌رانه‌وه‌که دژ به‌ده‌وله‌تی عوسمانی ئەم پاشایه بوو. ده‌ست و ده‌سه‌لاتی هه‌ر له‌ده‌م رووباری دیجله‌وه تا ده‌گه‌یشتنه ولاتی شنۆ له‌نازه‌ربایجانی ئیتران ده‌رویشته. نه‌ک هه‌ر ئەمه، قه‌لا کوردنشینه‌کانی نامیدی و زاخۆش هه‌موو سه‌ر به‌م بوون (۲). ئەو خۆی له‌هۆزی ره‌وه‌ندی بوو و خۆی واده‌ناساند که‌وا باو و باپیرانی له‌سه‌رده‌می سه‌لاحه‌دینی مه‌زنه‌وه هه‌ر به‌میرایه‌تی هاتوونه‌ته خواره‌وه. هیز و پشت و په‌نای بریتی بوون له‌هۆزه‌کانی سو‌ران و شکاک و هه‌رتووشی و له‌به‌ر ئەمه بنه‌ماله‌که‌ی هه‌میشه له‌سه‌ر ده‌سه‌لات دو‌ژمنی بابانه‌کانی باشوور و به‌درخانیه‌کانی روژتاوا بوو. میره کوئره هه‌رگیز که‌سی به‌ژوورده‌ستی خۆی نه‌ده‌زانی. له‌ نوادا، سه‌ره‌رای هه‌ول و ته‌قه‌لا و هیزشی چهند جاره، هیزه‌کانی عوسمانی به‌هیچ جو‌رتک زه‌فه‌ریان به‌پاشای کوئره نه‌برد، له‌قه‌لاکه‌یه‌وه که‌وه‌کو هیلانه‌ی هه‌لتۆ به‌سه‌ر لوتکه‌ی چیا به‌که‌وه بوو، پاشا خۆی بووبوو به‌نموونه‌ی په‌شیدی و خۆراگرتن بو‌پیاوه‌کانی، ئەگه‌رچی چاوی چه‌پی کوئره بوو (هه‌ر بو‌به‌ش پتییان ده‌وت پاشا کوئره)، نیشانچیه‌کی زه‌به‌رده‌ست و به‌ناوبانگ

(۱) پاشا کوئره ناوی محمد مد پاشایه و به‌نایینیش موسلمان بووه نه‌ک یه‌زیدی. دک‌تور سافراستیان له‌م باره‌یه‌وه به‌هه‌له‌دا چوه - وه‌رگه‌ت - .

(۲) ایچ. سی. رو‌لینسن: گه‌شتیک له‌ته‌وریزه‌وه بو‌ته‌ختی سوله‌یمان به‌کوردستانی ئیتراندا سالی ۱۸۳۸ - له‌لایه‌ن فایکاونت پالمه‌رستونه‌وه دراوه به‌گۆژاری کۆمه‌له‌ی شاهانه‌ی جیوگرافی... جزمی ده‌یهم (۱۸۴۱) لاپه‌ره‌کانی ۱۷ - ۲۰.

H. C. Rawlison a journey from Tabriz through Persion kurdistan to the ruins of Takhti - Suleiman in 1838.

و یه‌کاو یه‌ک پیتک بوو له تیسر نه‌ندان زییدا. ده‌رگای بلنډ فه‌رمانی به‌پاشا‌کانی به‌غدا و وان دا له‌شکری نیزامی و باشیبوزغ پیتکه‌وه بنیتن و بچنه سه‌ری و قه‌لاکه‌ی داگیر که‌ن، نه‌وه بوو قه‌لاکه‌ گه‌مارۆ درا و ناو و نازووقه‌ی لی برتا پاشا ناچار بوو خوئی بداته ده‌سته‌وه به‌مه‌رجیتک ره‌فتاری ناشیرینی له‌گه‌لدا نه‌کرئ. سه‌ره‌نجام خوئی و خیزانی و سه‌روک هۆزه‌هاو په‌یمان‌ه‌کانی بو ئه‌سته‌مبولۆ دوورخرانه‌وه، له‌لایه‌کی تره‌وه، شالاو دژ به‌هۆزه‌کورد‌ه‌کانی تر له‌بلندا ییسه‌کانی ده‌وروبه‌ری ساسۆن و موټکه‌نه‌وه، واته‌ به‌شی ناوه‌ندی چیا به‌رز و دۆله‌ قووله‌کانی خوارووی شاری بتلیسه‌وه هه‌ر به‌رده‌وام بوو، به‌درخانیه‌کان نه‌وپه‌ری مه‌ردانه‌ییان له‌به‌رگرییدا نیشان دا. نه‌وه له‌شکره‌هاو به‌شه‌ئه‌رمه‌نی و کورده‌ی که‌ حاجی زولال ئاغا سه‌رکرده‌یی ده‌کرد نازایه‌تییه‌کی بی وینه‌ی دژ به‌له‌شکره‌کانی عوسمانی له‌لیجه‌و نه‌رجیه‌کی (۱) نواند. ئەم کورد و ئەرمه‌نیانه هه‌رگیز سه‌ریان بو پاشا عوسمانیه‌کان نه‌وی نه‌کردبوو یان پولیتک چیه‌ باجیان به‌سوڵتان نه‌دابوو - په‌جبه‌به‌گی هازۆ، ته‌میر به‌گی هاینی خوارووی دیاربه‌کر، له‌گه‌ل هیزه‌کانی سه‌ره‌سه‌که‌ر (فه‌رمانده‌ی گشتی)ی عوسمانیه‌یدا میترا نه‌پتکدا هه‌لپژان، به‌لام تورکه‌کان خاوه‌نی توپخانه‌ بوون، کورد نه‌ک هه‌ر توپخانه‌یان نه‌بوو به‌لکو جوژه‌شاره‌زاییه‌کیشیان له‌م جوژه‌شه‌رده‌ا نه‌بوو، نه‌وه بوو توپخانه‌ی تورکه‌کان که‌وته‌کار و قه‌لا و گونده‌کانی یه‌ک له‌دوای یه‌ک ناگر تیه‌به‌ر دا و ویران کرد. ناچار کورد کشانه‌وه و سه‌رکرده‌کانیان گیران و هه‌م‌وو بو شوینی زۆر دوور دوورخرانه‌وه. له‌ پاسوو که‌ دوور ده‌ست‌ترین ناوچه‌ی گوینجی ده‌م رووباری فه‌راته، رۆله‌کانی هۆزه‌کانی به‌کران و ره‌شکوتان، به‌ژن و پیاوه‌وه، پال‌ه‌وانانه‌ بو پاراستنی مال و شه‌ره‌فی خویان شه‌ریان کرد. حافیز پاشا، وه‌کو سه‌رکرده‌کانی تری به‌ر له‌خوئی، پاداشتی پاره‌ی زۆری بو نه‌وه که‌سانه

(1) James Brant: Notes on a Journey through a part of kurdistan in the summer of 1838, H. M. Consul at Erzerum, in Journal of the Royal Geographical Society, Vol x (1841) pp. 356 - 58.

دانا بو که سهر و گوئی و نه نگوستی کوردانی بو بهینن، نه وانهی به دیل ده گیران نه و پهری نه شکه نجه ده دران، ته نانهت ژن و مندالیش نه ده بو تیران. ژنانی کوردستان شان به شانی برا و باوک و میترده کانیان نازایانه شهریان ده کرد. ته نانهت یه کتیکیان به خه نجه ر ورگی چهند سهر بازی تورکی دادر بیوه خواره وه^(۱).

نزیکه ی سالتیک دوا ی نهو خوتن رشتنه، له شگری نیزامی عوسمانی به سه رکردایه تی هه مان حافیز پاشا له نزیک نزیب سالتی (۱۸۳۹) له لایهن میسر ییه کانه وه به سه رکردایه تی ئیبراهیم پاشا ته فروتونا کرا و زۆریه ی به کوشت چوو. شیخی زیلان که پیاوکیکی ئایینی زانای کورد بوو نه م شکسته ی عوسمانییه کانی وا لیک دایه وه که وا «داد و فیغانی ژن و منداله کورده بی گونا هه کان گه یشته باره گای خودا و نه م دهرده ی به سه ر رومی هیتنا».

(1) Von Moltke: Briefe... op cit. Letters mentioned.

میر بہ درخانی ہزیردی شینووعومەر

(۱۸۴۷ - ۱۸۴۲)

لہ دووہم قوناعی خہباتی گہلی کوردا بۆ سہرہ خۆی، بہ درخان بہگ
وہ کوجہ نگا ورتیکی ہہرہ نازا و دہولہ تمہ داریکی ژیر و دوورین دیتہ
مہیدانہ وہ. سہرکہ وتنہ کہی بہ سہر لہ شکر عوسمانلییدا و دوا بہدوای
نہ وہ کشانہ وہی بۆ چپای جوودی بہ نیشانہی ئەم ژیری و دوورینیہ
دہژمیرئی. پوختہ ترین و باشتین زانیاری دہرباری بہ درخان بہگ لہ لایہن
دو موبہ شیرئی ئەمہریکاییہ وہ^(۱) دراوہ کہ بہرا سپارہہ سالی ۱۸۴۶
چونہ بۆ دہرگہول (دہرگای گولان) و لہوئ سہریان لہ بہگ داوہ. ہہردو
کاہرای ئەمہریکایی لہ ئیرانہ وہ کہ وتونہ تہ ری و حوزہیرانی ئەو سالہ
گہ بشتونہ تہ خزمہ تی. ئەوان بہم شیتوہیہی خواریہ وہ لہ بارہیہ وہ
نوسیویانہ: «نزیکی ہہژدہ میل لہ رۆژہ لاتی جزیرہ وہ دوور، بہوبہری
رووباری دیجلہ وہ، دہرگولئی نشینگہی بہ درخان بہگ شارۆچکہیہ کی چہند
سہد مالیہ کہ بہقور و بہرد دروست کراون. شارۆچکہ کہ دہکە ویتہ دامینی
چپای جوودیہ وہ. قہ لایہک بہ سہر گردیکی دہم شارۆچکہ کہ وہیہ.
بہ بہرہ میدا جوگہیہ کی باریک بہرہ و دیجلہ تہ کان دہدا. زہلہیہک کہ لہ
ناو گۆرہ پانیکئی نزیکہ وہ دہات، سہرنجی راکیشاین. بہگ کہ نزیکہی
شہست یہزیدی پاسہوانی تایبہ تی خۆی و چہندین سہرۆک ہۆزی کوردی
بہدہورہ وہ و ہستابون، پارہی بہ سہر سہدہا بیتوہژن و مندال و نہخۆش و
پہککەوتہ و بیتکەسدا دابہش دہکرد. ئەوانیش ہەموو پہلیان بۆ ناسمان
پہل کردبووہ وہ بۆ سہرکہوتنی و تہمہن درژی ئەو لہ خودا دہپارانہ وہ.
بہ درخان بہگ زۆری شانازی بہ وہ وہ دہکرد. کہوا خاوەنی «یہک قسہ» یہ.
ہہشت سال بہر لہ وہ ئەو لاواز و بی توانا بووہ و تورکان بہہیتز و

(1) Messrs wright and Breath in missionary Herald a Weekly
published in Boston mass volume 42nd (1846) pp. 378 - 81.

دهسه لات، له گه ل نه وه شدا ئیستا (۱۸۴۶) نهم تهرازوه به تهواوی به پیچه وانه وه گزراوه کهچی نهو قسهی خوئی نهشکاندوهه. سهروهت و دارایی بهگ له ژماردن نه دههات. دهسه لاتی ههر له سنووری ئیترانه وه دهیگرته وه تا ناوجهرگه ی میزۆپۆتامیا. ناو و ناوبانگی به چوار گوشه ی ولاته کهدا بلاو بوو بووه وه.

مه گهر به ده گهن نه گینا سهردار نه بوو له کوردستانی باکور که مل کهچی فهرمانی نهو نه بیج و هه موو به دیاری نه سب و هیتستر و شتی به نرخی تروه دههاتن بو دیده نی و سهردانی. ته نانهت یه کیتی وه کو نوروللا به گی هه کاری که له پله و پایه ی کۆمه لایه تیبیدا تا بلتی بهرز و سهرده مانیک بگره له ویش به هیتز و توانا تر بوو ههروه ها خان مه محمودی موکس (موک) خویمان به به خته وه و شهرافه تمه ند دهزانی به وه ی بینه دیده نی و سهردانی و چاوهروانی فهرمانی بن... چاره نووس زۆری خزمهت به په ره دان به هیتز و توانا و درهوشانه وه و بلند بوونی نه ستیره ی به ختی نه م و ئیفلج کردنی نه یارانی کردبوو. گه لئ له و سهردارانه ی که سه ر به و بوون، هه رچه نده سه رکه ش و چه مووش و چاوهروانی هه ل بوون که جله وه ی کاریان بکه ویتته ده ست، نه یانده توانی په نجه ی له روودا بهرز بکه نه وه و وه کو به زمانی خویمان ده یان وت «خودا داویه تی و بیتهوده یه هه ر په نجه ی بو له ده ست ده رکردنی بدری...»

تاوانبار له چنگی حکومه تی به درخان بهگ ده رفه تی ده ربازبوونی نه بوو. به رتیل خوژی، به لای نه م و نه ودا شکان، که زۆر له م ولاتانه دا ده بنه کۆسپ و ته گه ره له بهرده م دادپهروه رییدا، له وئ جیگه و ریگه یان نه بوو... هه ر کوردیک دزی بکر دایه و له سه ری ساخ بووا یه ته وه که کردویه تی یه کسه ر دهستی ده قرتینرا... نه م ئاسایش و ئیمنیه له کیتوترین به شی کوردستاندا به ریا بوو که زۆر کهس به مه لبه ندی دزی و جه رده یی و پیاو کوژی داده نا، کاتیکی زۆری بو به سه رکردنه وه ی پۆله کانی گه له که ی سه رف ده کرد. به ساغی و راستیه وه هه موو فرمانه کانی ئایینه که ی به جی

ده‌گه‌یاند و تهنانهت له‌وپه‌پری سه‌رقالی و ده‌ست گیراوییشدا فه‌رزه‌کانی نه‌ده‌چوون. ئەو ژماره‌یه‌ک یه‌زیدی چ به‌باوه‌ر پی هینان چ به‌شمشیر هینابوه سه‌ر ری» (١).

(١) به‌پیتچه‌وانه‌وه، ئەوه‌ی زانراوه‌ میر به‌درخان به‌گ ریتزکی زۆری له‌ کورده یه‌زیدییه‌کانی هاوسۆز و هاوپه‌یمانی ده‌گرت و هه‌ر له‌به‌ر ئەمه‌ و له‌به‌ر سه‌راستی و نازایه‌تیا ن زۆریه‌ی پاسه‌وانه‌کانی له‌وان بوون - وه‌رگیتێ - .

پرۆگرامی سیاسی به درخان بهگ

چ به تهئسیری شهخسیه تی خۆی بی، یان به به کارهینانی زهبروزهنگ، به درخان بهگ زۆربهی سهروک هۆزهکانی ناوچهکهی خستبووه ژێر بالی خۆبهوه. دهبی ئهوه رهچاو بکری که له سهردهمانیتکی دوور و دیرینهوه ئهه کوردانه بهردهوام لهگهڵ ئاسووری و کلدانی و ئههمه نییهکانی ژووورتدا تیکهلی و ههلسوکهوتی رۆژانهیان بووه، بۆیه ئهمان هۆشیاری نهتهوهییان زیاتر پوخته و له باری سیاسییهوه پیتشکهوتووتر بوون له زۆربهی گهلی دانیشتووی سهزرههینی دیرینی گۆتۆ. واته ئهه زنجیره چیاپیهی دهکهوێته نیتوان ههردوو زتی بچووک و رووباری دیالهوه. سههرهپای ئهمه زۆربهی کوردی باکور پیتکهاتبوون له هۆزی کۆنه یهزیدی ئایین. گهلیکیشیان بهبنهچه گاور بوون. جا وای پت دهچن ئهه راستیانه له پیتکهیتانی بنهمای پرۆگرامی سیاسی به درخان بهگدا دهستیککی بالایان بووین. به درخان بهگ یهکهه ههلتوتستی ئاشکرای خۆی بهرامبهر بهدهولهتی عوسمانی بهسهرپیتچی کردن له بانگهشهی دهولهت بۆ سهربازدان بۆ شهپری رووسیا له سالهکانی ۱۸۲۸ - ۱۸۲۹دا دهرخست^(۱). ئهه نهک ههر بهپیری داواکهی دهولهتهوه نهچوو، بهلکو ههول و دهوانیتکی زۆریشی دا تا خان مدهموودی موک (موکس له تورکییدا) و نوروللا بهگی ههکاری بۆ ئهه نهخشهی دروستکردنی دهولهتیککی سهربهخۆی کوردستانه بخاته پال خۆی که خهریک بوو بهدل و بهگیان ههولتی بۆ دهه.

گرنتی یهک له دواي یهکی قهلا و قهلاپچه سهختهکانی کورد له هتیره بهناوبانگهکهی سالی ۱۸۳۴ - ۱۸۳۸ی عوسمانییهکاندا بۆ سهر کوردستان و ئهه رهفتاره درپدانهیهی که شان بهشانی هتیرهکه لهگهڵ ژن و مندالتی کوردا نواندیان بوون بهئهندرزهیهکی گهوره بۆ به درخان بهگ که

(۱) غ. فارد پیرگالییمان که میژووی ئهه رۆژانهی رۆژنوس کردووه و له پینج جزمدا

نوسویهتهوه.

تهنیا کاری و یه کدهستی بهرانبهر به تورکه کان بیتهودهیه و بئ نهلجام. نهو نهلهای دروستکردنی کوردستانی سهر بهخو بوو له چوارچیتوهی نهو سنورهدا که دوو موبه شیره نه مهربیکاییه کان له سهرهوه باسیان کردووه و نهو خه یالهی له میتشکدا پهروه رده ده کرد که رۆژی له رۆژان بئ بهمیری ههموو سهرزه مینه که له ژیر دهسه لاتی به ناوهی ئیراندا، نهوسا دهسه لاتی تهواو دهدا به ههموو سهرۆک هۆزه کان، ریتکخستن و ئارایشی دهوله تیشی دهدا به نهرمهی و ئاسوربیه کان، تا له ههمان کاتدا دۆستایهتی رووسیا و گورجستانی بو دهسه بهر بکهن. ده لئین کاره ساتی به سهردادان و غافلگیر کردن و قه لاقۆ کردنی نزیکه ی ده ههزار ئاسووری سالی ۱۸۴۳، که به کۆله که ی ههره گرنگی سهر به خویی کوردستان داده نران، دوور نه بووه له رکه بهرئ و مملانیتی نیوان نهو موبه شیرانه ی که لهو سهرده مه دا پهیتا پهیتا هاتوچۆی ناوچه که یان ده کرد^(۱).

دوا به دوا ی نهوه ی له شکر ی برام پاشای میسری سالی ۱۸۳۹ له نزیب له شکر ی عوسمانی شکاند و تاروماری کرد، سولتان عه بدوله جید هاته سهر تهخت و موژده ی داهاتنی سهرده می ریتکخستن (ته نزیما ت) ی دا به خه لکه که. ههر له م بار و بواره دا سیاسه تی شالاو بردنه سهر کوردی هه لوه شانوه و له جیاتی نهوه هه ولیدا به خو شی و ناشتی دلی سهرداره کورده که وی نه کراوه کان به لای خویدا بکیشی. له سالی (۱۸۴۰) هوه به دواوه، چند ناو بژی که ری تورکی کوردی زان سازدران و بو لای به درخان به گ بهرئ خران، تا له نیوان نهو ده رگای بلتندا ناو بژی کاری بکهن. نهوان داوایان له به گ کرد بچی بو نه رزه رۆم، به لام نه م گوتی خو ی له م داوا یه که ر کرد و ههر لهو ناوازه ی لیدا که نهو له فرمانی سولتان ههرگیز ده رناچی و له گه وره یه تی نهو لاریی نبیه - نهک ههر نه مه، به لکو خه لات و دیاریشی بو چند پاشایه کی دهست و داوتن پیسی تورک نارد و ملی بو نه وهش خه واند که ری به فرمان به ره تورکه کان بدرئ بینه ناوچه که و ژماره یه کی

(1) C. Sandreczki: Reise nach Mousl und Kurdistan nach ulrmia...

دیاریکراو له کوردان بۆ خزمهتی سهربازی ناوونوس کهن. تاقیکردنهوهی ئەم کورده چپانشینانه، که بریتی بوون له لای خوین گهرمی هۆکاره ی بهرهره‌للایی دهشت و دهر و بهر و ماوهی نازادی ناو چپاکان، تا بلتی تال و پر مهینهتی بوو. ئەوانه‌ی که ناچار کرابوون له ناو سوپا په تازده‌که‌ی تورکدا خزمهتی سهربازی بکه‌ن، یان به‌تووش بوون مردن، یان به‌راکردن خۆیان دهرباز کرد. زۆرن ئەوانه‌ی که به‌چاوی خۆیان بینویانه چون لای کوردی شان و مل ئەستووری تهن‌دروست، دهستیان له که‌له‌پچه قایم ده‌کرا یان زۆر جار به‌گه‌له‌چات ده‌کران و تابوور تابوور به‌نوکه‌ نێزه‌ی سهربازه‌ تورکه‌کان له سهربازخانه‌کان توند ده‌کران. به‌درخان به‌گه‌ نه‌یده‌توانی چاو و گوئی له‌و هم‌موو گازنده و سکالایه‌ داخا، که سه‌رۆک هۆزه کورده‌کان له هم‌موو کوردستانه‌وه له به‌رده‌مییدا هه‌لیان ده‌پشانند. له‌م قۆناغه‌ی دووه‌مدا، ئەوه‌ی زیاتر کوردی بۆ پال به‌درخان به‌گ پال نا، ئەم مه‌سه‌له‌ی سهربازیه‌ بوو. دوا‌ی ئەوه مه‌سه‌له‌ی باج و سه‌رانه‌ی گران و له‌ وزه‌ به‌دەر. ئینجا په‌کخستنی ده‌سه‌لاتی سه‌رۆک هۆزه‌کان که له‌ باو و باپیرانه‌وه بۆیان مابووه‌وه و دانانی فه‌رمانبه‌ری تورک له‌جیاتیی ئەوان بۆ به‌ریتوبه‌ردنی ناوچه‌کان. ئەم ده‌ستدریژی و ده‌ست تیتوهردانه‌ بێ یه‌ک و دوو کردنه‌ هیچ گومانیتکیان بۆ سه‌رکرده‌کانی کورد نه‌هیشته‌وه که‌وا ده‌رگای بلند به‌ریاری داوه و سووره‌ له‌سه‌ر نه‌هیشتنی ئاسه‌واری ده‌سه‌لات و ده‌سپۆییان و که‌وا ئەم به‌ناوه (ته‌نزیات)ه له‌ په‌رده‌یه‌ک به‌ولاوه‌ بۆ هه‌ولتیک‌ی یه‌ک‌جار فراوان بۆ‌قه‌لاچۆکردن و په‌گه‌ز به‌رکردنی کوردان هه‌یچی تر نییه‌. ته‌نانه‌ت ئەو هۆزانه‌ی ناو چپای تۆرۆس که ده‌که‌ونه‌ لای باشووری ئەوانه‌وه و وا داده‌نرا که له‌ پاش کاره‌ساته‌کانی سالانی (۱۸۳۴ - ۱۸۳۹)ه‌وه‌ ده‌بێ ئیتر سه‌ریان نه‌وی کردبێ. له‌ دانی سهرباز و سه‌رانه‌ سه‌رپێچییان کرد. ئەو که‌سه‌ی شیتروخه‌تی سهربازی ده‌یگرته‌وه‌ خۆی له‌ چپا و هه‌له‌ته‌ سه‌رسه‌خته‌کان قایم ده‌کرد و ریتگاو‌بانه‌کانی کاروان پر ده‌بوو له‌ ریتگر و رووتکه‌ره‌وه‌ی چه‌کدار. ناگادارتیک له‌و سه‌رده‌مه‌دا نووسیویه: «ئەو

نانه منی و پاشاگهردانییهی که جاران له چپای ئه راراته وه تا ده گاته به غدا باسی لی ده کرا، نهستا پاش ده رچوونی خه تی شهریفی گولخانه واته یاسای چاکسازیه کان، نه وه ندهی تر خراپتر بوون. چونکه پاشا عوسمانیهییه کان به به هانهی سه ربازگیریهییه وه کوردیان ده ره تانده چیا وچۆله کان و ناچاران ده کردن ده ست بده نه جه رده بی.»

که نشتی گاوران له نهسته موول و شاره کانی تری ناوچه کان، که نه که تنها به ناوی گاواره کانی خو یانه وه ده دوان به لکو ده بری ده نگی وه رزیره کورد و یه زیدیهییه که ساسه کانیش بوون، له سه ره نه وه ده ستریزئی و سته م و تالانکردنه ی که له ره هنده کورد و هه ندی سه ره کرده ی هه لگه پانه وه که ده کرا، چهند جار سه ریان له ده رگای بلند دا و دا کوکییان بو کردن، که چی ده رگای بلند بریاری شالاویکی تری به فهرمانده یی مازشال عوسمان پاشادا که له سه ره خواستی رووسیا بنکه ی سوپاکه ی له نه رزه ره وه گو تیزرایه وه دیاریه کر. سالی ۱۸۴۴ عوسمان پاشا سه ره وکه کورده کانی بانگ کرده سه ربازگه که ی له دیاریه کر بو گفتوگو ده باره ی چۆنیه تی و ریگه و شوینی دانی باج و سه رباز به ده وه لت. به درخان به گ داواکه ی سه ره سه که ری به هه ند وه رنه گرت و به پیچه وانه وه، جو به به زیره نه خشاوه که ی کرده به ر و میزه ره زله که ی که له چهند پارچه ی شال و هه ریری لیک ئالراو پینکها تبوو کرده سه ره و شه لواره هه ره ره که ی له پی هه لکیتشا و جووتیتیک که وشی خو لاتی لووت هه لگه راوه ی سووری کرده پی و چهند ده سته ی له هاو پیمانه هه ره دل سوژه کانی که بریتی بوون له رۆله ی به جه رگی هۆزه کان، به رمی ده پی دریز و تفهنگی کارخانه وه خسته ته که خو ی و ده سته ی کرد به گه شتیکی شاهانه ی به سه ره کرده ی ده ستان و تاوتوی کردنی بارودوخ. سه ری له هه مو سه ره وکه هۆزه کانی ناوچه که دا هه ره له جزیره وه بگره تا ده گاته رۆخه کانی خو ارووی گۆلی وان، له هه مو شویتیک له لایه ز خه لکه وه، چ گاور چ کورد، وه کو میر پیشوازی و خوشه اتنی لی کرا، به گ داوا ی له هه مو وان کرد که کو مه ک به خه زینه ی جه نگ بکه ن و بو مه سه له ی

سهر به خوځې تا دوا تنوکی خوین به دلسوژی بمیننه وه. گوايه له هندی جیگا بو کوگردنه وهی باروبو له هاوالاتیان، هیزی به کارهیناوه، به لام بو ساخردنه وهی نه مه پتوسته پرس بهو که سانه بکری که شایه دی حال بوونه. شهرخوازه کانی ده ولت له نهسته مبول نه مه میان کرد به بیانوو و بو ده ماندنی کووروی جهنگ دژ به به درخان بهگ و گوايه پتسگرتن له تالان و پروکاری که به نارپهوا دهیانخسته پال خووی و یارانی. (په تره که کانی میلله ته خرستیانه کان)^(۱) په یتا په یتا لای ده رگای بلند نارپه زاییان ده رده بری و نامه و پاسپارده یان بو نه نجومه نه کانی ناوچه کان و پیاماقوولی خرستیانه کان ده نارد «تا پشتگیری له و له شکره نیمپراتوری ده ولت بکه نه که عوسمان پاشا فرماندهی ده کات و نه م یاخیکه ریه ی کوردان دامرکتیننه وه». به لام وهرزیره گاوره کان، له ناوچه که یان ده وروبروی، چ به خوایشتی خوین بی یان به رژه و هندی وای سه پانده بی، کوپراهه لیبان بو نه م بانگه وازانه هرگیز نه کرد.

هرکه دنیا بوو که نه بانگه وازی خوځه ده سته وه دان نه گفتوگو سوودیک ده به خشن، عوسمان پاشا قوشه نیکی گوره ی له دیاربه کر له باشور و له وان له باکور مول دا. نه خسه که وا بوو که له شکره که ی وان هیرش به رتته سهر هکاری و مۆک به درتژیایی سهرچاوه کانی رووباری دیجله تا یان په رته به هیزه کانی نوروللا بهگ و خان مه حمود بکا، یان به ره و بلنداییه کانی بوتان و بهرواری ده ریان په رتتی. له خواریشه وه له شکره که ی دیاربه کر هیرش به رتته سهریان تا به م جوړه به درخان بهگ و دوو سه روکه که ی تر له ناو چیاکاندا بکه ونه ناو چنگالی نابلو و قه وه.

توماری نه و تو ده رباره ی شهر و پتکدادانه کانی سالانی ۱۸۴۶ - ۱۸۴۷، چ له بهر نه بیونی سهرچاوه ی خوولاتی و چ له بهر نه وه ی نه وروپاییه کان نه و کاته په پیره وی سیاسه تی بی شهرمانه ی «پشتگیری

(۱) له نو سراهه رسمیه کانی ده ولته تی عوسمانییدا به م جوړه ناو ده بران (خرستیان میللتلرک په طریقلمری) - وه رگیز - .

کردن له تورکیای سهر یتگیای چاکسازی» یان دهکرد و له بهر نهوه زور ناروه زوومهندی دامرکاندنهوهی روزههلات بوون، بهدهستهوه نین.

بو نهوهی بهر له زیاتر ویرانکردنی ولاته که یان بگرن، دهمراسته کانی کورد و میره نهرمه نیبه کانی وان له به هاری سالی ۱۸۴۶دا بو راویژکاری و تاوتویکردنی وه زعه که کزیوونه وه و ناماده بی خویان بو ناویژی کردن له نیوان ده رگای بلند و خان مه محموددا ده رپری و له ژیر وشاری سه نگینی هه موو لایه کدا خان مه محمود به لئینی دا خوی بداته دهستی ناویژیکه ره کورد و نهرمه نیبه کانه وه، به مه رجیک عوسمان پاشا په یانی نه وه بدا که خوی و خاوخیزانی و دارایی و گه نجینه ی سووکی ده سترژی یان بو نه کری. پاش نه وهی عوسمانییه کان سه د سوئند و نایینیان خوارد و هه زار به لئینی بی چوون و چرایان له م باره یه وه دا، خان مه محمود له چیاوه دابه زی و خوی دایه دهستی ناویژیکه ره کانه وه. نه مانیش له گه ل خویاندا بردیان بو باره گای فه رمانده ی گشتی به لام تورکه کان هه رکه خانیان هاته به رده ست هه موو سوئند و په یمانه کانیان قووت دایه وه و باری رهفتاریان گوری و خانی هه لژی ناو قه فه سیان دایه دهستی سه رپاز، نه مانیش نامه ردانه به ستیان به داریکه وه و به فه لاقه کردن و تف لی کردن که وتنه و تیره ی نینجا پتنگالی هه نگوینیان له سه روچاوی هه لسوی تا میتش و مه گه زی تی به ری. پاش نه مه که مه دانی بو چۆل بوو، له شکری عوسمانی وه کو ده عبا یه کی هار به ولاته که دا په رته ی کرد و که وته تالان و برۆ و په شه کوژی ژن و مندال. نه وه هه موو قه لا و قه لایچانه که هه ریه که بو خوی ناسه واریکی میترووی خاوه ن داستانیک بوو، نه وه هه موو شاکاره ی میعمار و بیناسازه نهرمه نیبه کان که له سه رده مانی دترین، یان چه رکه کانی ناوه راستدا دروست کرابوون ویران و هه موو له گه ل خاکدا یه کسان کران. نیتر له شکری عوسمانی کولله ناسا به هه رجیبه کدا تپه پ بووا یه جی دهستی ویرانکه ری به جی ده هیتشت. تا نه وه دوا بییانه ش خه لکی نه و ناوچانه په نجیه یان بو شوتن گولله تویی نه وان دریژ ده کرد له سه ر هه ندی دیوار که به پیتوه مابوون. یان نه وه هه موو ویرانه یه ی که

سهرده مانتیک لانهی نهرمه نییه رهشتوونی و مووکییه کان بوو، یان قه لا و قه لایچهی به گلره کورد و نهرمه نییه کانی سهرزه مینی مووک بوون که به درتژیی چند سده بهریان له گیتزه لۆکهی هیرشی پهیتا پهیتای فارس و رۆم و عهره ب گرتبوو و ئیستا، نهک له بهر نازابی و که له میتیدی تورکان - چونکه به راستی درۆیه کی شهرماوهره گهر بوتری تورک له ههر روویه که وه، له کورد یان له عهره ب یان نهرمه نیی یان ئاسووری نازاترن - به لۆکو به زهبری نهو چهکه میکانیکیه کاربگه رانه که شارستانییه تی چلکاوخۆرانهی رۆژئاوا خستییه دهستیان و به په نای ته له که و فیتلی سیاسه تمه داره چلکاوخۆره کانه وه وای بی دهسه لاتانه که وتونه ته بهر ره شه بای جهور و ستم. ههرکه خان مه حموود له ته گهره یی ده رچوو، تورکان پهیتا پهیتا له دۆلی بۆتاندای جیتیگر بوون و مؤلیان خوارد، دواي نهوی چهک و جبه خانهی ته وایان بۆ ساز درا و ههروه ها به تالیوتیک سهریازی نهرنه وتی شاره زای شه ری چیا یی بۆ پالپشتیان هیترا.

زۆریه ی زۆری له شگری عوسمانیی بی سهرویه ره و دیسپلین بوو، واته هی شه ری مهردانه نه بوون به لām بۆ تالان کردن و یه غماکاری و دزی و فری وینه یان نه بوو. له لایه کی تره وه، سواره کانی به درخان بهگ بست به بست شاره زای ولاته که ی خۆیان بوون و گرد به گرد شیو به شیویان ده ناسی و چندین جار له ناکاودا ده یاندا به سهر هیتزه کانی تورکدا و به سه ده هایان لی له ناو ده بردن به لām فه لهک له گه ل به درخان به گی نه به زدا نه یار بوو چونکه له کاتیکدا نه و نه دهی نه ما بوو له گه ل سهرکه وتنی ته و اوادا ده سته که نه ملی یه کتره برا زایه کی که فه رمانده ی لایه کی له شکره که ی بوو پشتی تی کرد و خیانه تی لی کرد و دهستی خسته ناو دهستی دوژمنه وه. پاش نه مه عوسمان پاشا دیسانه وه راسپارده ی بۆ لای میر نارده وه و داوای خۆ به ده سته و دهانی لی کرد. میر که زانی هه موو ده روویه کی لی گیراوه، ناچار له مانگی نابی سالی ۱۸۴۷ زایینیدا خۆی دایه ده سته وه و عوسمان پاشا ریتزیک ی زۆری لی نا، ته نانه ت شیره که شی له بهر نه کرده وه؛ جگه له مه،

خۆشپەرەفتارییەکی تەواوی لەگەڵ خەیزانە کەیدا کرا بەلام «گەنجینەیی شەرە کەیی»، گواپە بۆ پاراستنی، لێ وەرگیرا. کۆشکە کەیی و ھەموو ناوچە کەشی چۆل کران و ھەندێ لەو سەرەک ھۆزانەیی کە بەخوایشتی خۆیان دەگەلێ کەتبوون، ئازارتیکی یە کججار زۆر دران. زۆربەیی پیاوماقوول و سەرەک ھۆزەکانی تر کەوتنە بەردەستی تورکان، یان رووبان کردە نیران، یان پەرەگەندەیی قەفقاسیا یان لە دوو توتیی چیاوچۆلە سەختەکاندا خۆیان ھەشار دا. ولاتە کە پاش ئەو باروودۆخە سامناکە کەوتە رۆژەپەشتیکی ئەوتۆوە کە لە باسکردن نایەت. گەر دۆل و ھەردەکان بکرتین بەچوار بەشەوہ سێ بەشیان بوو بەوتیرانەیی تەواو و دانیشتونایی رەھەندەیی شارەکان بوون. لەویش ریشانەوہ لە بۆسەدا بوو بۆیان و لە ماوہیەکی کورتدا زۆربەیان قەلاچۆ کرد^(۱).

عوسمان پاشا گەراپەوہ بتلیس، لەوێ ئاسیاوی ریشانەوہ کەوتە ویزەیی لەشکرە کەیی ئەویش و لە زستانی ۱۸۴۷ - ۱۸۴۸ دا سێ بەشی لەناو برد. بەدرخان بەگ خۆی و خاوخیزان و خزمانی لەگەل دوو لق سوارەدا لە خاربەرد و تەرابزۆنەوہ رەوانەیی ئەستەمبوول کران. لەوتۆہ خۆی رەھەندی ئارنا کرا و ھەندێ لەوانی تر نیرران بۆ کیریت و ئانديا. ئەوہندەیی پێ نەچوو شەری قەرم (۱۸۵۴ - ۱۸۵۷) گوتیی لە ئاسۆوہ دەرکەوت و بەدرخان پاشا و کەسوکار و دەستووتۆہندەکانی لەبەر ھەندێ ھۆی سیاسی نازاد کران.

(1) Xavier Hommaire de Hell: voyage en Turquie et en perse, execute par Lordre dugouvernement franc ais pendat les annees 1846 - 48 (1854) Vol. 11 p. 493.

میتزوو خۆی دوویات دهکاتهوه

(۱۸۴۸ - ۱۸۹۰)

دوورخستنهوهی سهرکرده ناودارهکان له کوردستان، زۆریه ی جارهکان له کارتیکی بی هوده و کورت خایه ن بهولاره هیچی تر نه بوو و به هیج کلۆجیک نه بووه و نه ده بی به هۆ و مایه ی هیمن کردنه وه ی ئه و ناوچانه ی که لییان دوورخراونه ته وه . بۆیه دوورخستنه وه کانی ئه مجاره ش له وانی پیتشوو سوود به خشتهر نه بوون. ئه وه بوو له ساله کانی ۱۸۵۰ - ۱۸۵۱دا ههر ئه و هۆزانه و له ناو هه مان چیا و هه رده دا له ده ولته هه لگه رانه وه ، پاش ئه وه ی تورکه کان ده ستیان خسته بووه ژیر سهر که گوایه جارتیکی تر و هه تا هه تایه که سه زاتی ئه وه ناکا سه ر به رز کاته وه ؛ به راستی خۆ دوویاتکرده وه ی میتزوو ، به هه مان بین و تینه وه له ویدا خۆی به باشترین و دیارترین شیشه نواند. به هه رحال، ده رگای بلنډ قه ومانی شه ری (۱۸۵۰ - ۱۸۵۴) ی له گه ل رووسیادا چاوه روان ده کرد، بۆیه هات سیاسه تی ناشتیوونه وه ی له گه ل کورددا گرته بهر، ئه وه بوو گه لیک له و سه روک هۆزه لاوانه ی که چند سالتیک بهر له وه یان ره هه نده ی ولاتان کرابوون یان له کونجی زیندانه کان توند کرابوون هینرانه وه و نیررانه وه مه لبه نده چیا ییه کانی خۆیان تا گه له ی سه رباز بۆ ناسیاوی جهنگی سولتان جه له بکه ن، له گه ل ئه مه شدا داوای گوپینی باج و پیتاک کوکردنه وه ی عوسمانی له کوردان ههر نه برایه وه ، ئه مه ش به رده وام مایه ی شه ره چه ق و مملانیی نیوان ده ولته و هۆزه کان بوو... گه ر بیتو بینوو سینه وه چه نډین لاپه ره به ژماره ی ئه و مه فره زه جه ندرمانه پر ده کرتته وه که بۆ مه رانه و خه رمانانه و شتی تر ده کرانه سه ر خه لکه که و له و سه ره وه به ده ستی به تال یان به شتیکی ناچیزه وه ده گه رانه وه . له و ماوه به دا رووداوه کانی (۱۸۳۴ - ۱۸۴۷) سه ره له نوێ هه لیان دا یه وه ئه گه رچی به شتیوه ی تر و له ناوچه ی دوور ده ستتردا. له ناکامی شه ری ساله کانی ۱۸۵۴ - ۱۸۵۵ ی فرمدا

ژماره یه کی زۆری هۆزی چه رکەز و موسلمانى تر له قهفقاسياوه پړوى کرده سه رزه مینى عوسمانلى و له بهر ئه وهى سه رپشک کرابوون که باشتري له وه رگه هه لېژين، هاتن هه ندئ شوينه واريان هه لېژارد که پشنا و پشت هى کورد بوون و ئه مان به شوينى پيرو زى باو و با پيرانيان ده ژمارد. ئه مه که لکه لهى نيشته جئ کردنى هم ئه مانه و هم هۆزه کۆچره کورده کانى خسته ميتشكى ده ولته وه؛ ئه وه بوو له م ماويه دا ژماره يه کى زۆرى کۆچهر له هه ندئ زه ويوزارى ميريبدا نيشته جئ کران. نيشته جئ کردنى هۆزه په ونده کان سوودى کى گه وړه ده به خشى چ به وه رز تپه ئاسايش دۆسته کان و چ به دانيشتوانى شاره کان. له و به لگانه وه که به ده ستمانه وه ن ده رده که وئ که سه ر قه شهى ديار به کر له حه فتا کاند خوى چا وه د تپرى کورده تازه نيشته جئ کرا وه کانى ده کرد و به ته نگیانه وه بوو و فيرى دروست کردنى گاهه سن و ناميتر و تفاقى ترى کشتوکالى ده کردن. هه روه ها زه وييه کانى بويان توو ده کرد و ده ستى پارانه وه و نزاى بو ئاسمان په ل ده کرده وه تا ده سکه وتيان باش بئ و ساليان به هات. وه رز تپه به سروشت زوو هوکاره ي داب و په سمى په فتار و هه لسوکه وت ده بئ و ده ست ده کا به بير کردنه وه و فيتربوون. ئه م کاره له نيوان هۆزه کانى با کوردا له سه رخو به ره و پيش چوو و چه سپى و ئه وان هى به زه وييه وه به سترانه وه ليتک نزيک بوونه وه و يه که وتن. له گه ل ئه وه شدا سروشتى تالان و برۆ کردن له ناخى وه رز تپه و په نجبه ره کورده کاند، هه روه ها لای دراوست ئاسوور ييه کانيان، هه ر مايه وه.

رأپهړینی کوردهان له نیران

(۱۸۸۰ - ۱۸۸۱)

شهری سالی ۱۸۷۷ی عوسمانلی و روسیا، ویرانکاریبه کی گه وره و گرانی له هر یمه کانی روزه لاتی ولاتی عوسمانلییدا به دواي خویدا هیتشته وه و چ شهره که خوی و چ نه و مالوتیرانی و بیتوله تیبه ی لیوه داده هات، کورد و دیانه کانی وه کویه ک گرته وه. به زینی عوسمانلی له شهره که دا دیسانه وه ژیله موی ژیر خوله میتشی ناره زوی سهر به خوی له دلی کورداندا گه ش کرده وه، به لام نه مجاره، به تاییه تی له سهره تایدا، دژ به ده وله تی نیران نه ک عوسمانلی. سهر کرده ی رأپهړین نه مجاره شیخیکی پایه برزی ناوچه ی شه مدینانی سهر سنووری نیران و عوسمانلی بوو. شیخ عوبه یدوللا کوری شیخ ته هاری خاوه ن ریز و پله و پایه ی کومه لایه تی، سهر کرده ی بزووتنه وه که بوو. نه میش به سهر هه مان ریگیای به درخان به گدا که و ته دواي خولیای دامه زرانندی کوردستانیکی سهر به خو. له سالی (۱۸۷۸) فه رمانداری نورمیه، په لاماری بردبووه سهر ناوچه که و چند کوردی سهر به هوزی شیخی گرتبوو له سهری دابوون. چند کچیسی فراندبوو (عه جمه کهان زور شه یدای کچوله کورده کان بوون که به جوانی و شوخی ناوبانگیان دابووه وه). له نامه یه کی ناره زاییدا که شیخ بو کونسولتیکی به ریتانیای ناردووه، وا نووسراوه گه لی کورد نه ته وه یه کی جیاوازه و نایینیشی نایینیتیکی جیاپه (له گه ل هی خه لکی تر دا). یاسا و داب و نه ریتیشی جورتیکی تره. کورد له ناو هه موو میلله تاندا ناوی به خراب و زیان به خش ده رکردووه. سهر گه وره و سهر دارانی کوردستان، چ نه وانه ی له ولاتی عوسمانلییدا ده ژین، یان نه وانه ی له نیراندا ده ژین، هه روه ها نه و خه لکانه ی تر له کوردستان نیشته جین (دیانه کان) هه موو له سهر یه ک پان و له و باوه رده ان که به م جوړه له گه ل نه م دوو ده وله ته دا هه تا سهر هه لناکری و ده بی، هه ر چونیکی بی، شتیکی بکری بو نه وه ی

حکومته‌تەکانی ئەوروپا پاش گەشتن لە مەسەلە کە وەزەج و بارودۆخی نێمه بخەنە بەر لیتکۆلێنەوه و پشکنین، نێمه دەمانەوی جەلهوی کاروباری خۆمان بە دەستی خۆمانەوه بێ ئەگینا هەموو کوردستان هەڵدەستیتە سەر پێ و جەلهوی کار دەگرتتە دەستی خۆی چونکە نێتر دەرەتان و توانای دەربردن لە گەڵ ئەم کار و کردەوه خراپانە و ئەم زۆرداری و ستەمه گرانه‌دا نەماوه کە نێمه بە دەستی دوو حکومەتی نیاز خراپەوه دەیکیشین... هتد». (١)

بۆ هێنانە دی هەرەشە کە ی شێخ عوبەیدوللا کۆمەڵتیک سەرداری ئازا و رەشید و بەناوبانگی ناوچە کە ی بە دەوری خۆیدا کۆکردەوه و یە کیتیبە کە ی بە ناوی «بەرە ی کوردانەوه» لێیان پتیک هێنا. یە کتێ له راپۆژکارەکانی، بە حەری بە گە ی کوری میر بە درخان بە گە ی سەر کردە ی بە ناوبانگ بوو، له پێش هەموو شتیکدا شێخ لە شکر تکی سوارە ی بە سەر کردایە تی کور تکی خۆ ی بۆ داگیر کردنی ساوجیلاخ (٢) - کە دە کە ویتە باشووری گۆلی ورمیتو - بۆ راست کردنە وه ی هەندی باری نالە بار کە خە لکە کە داویان لێ دە کرد - بەر ی کرد. له سەرە تە ی سالی (١٨٨١) ی شدا، خۆ ی شاری ورمیتی داگیر کرد و ئە گەر عوسمانی و ئێران، له ژێر وشاری هاوبە شی پوو سیا و ئینگلتەرە دا له سەر زوو بە زوو زیندە بە چال کردنی بزووتنە وه کە رتیک نە کە وتنا یه، تە ورتیز

(١) کتیبی شین Blue Book (تورکیا ژماره ٥، ١٨٨١) نامە کاری له بارە ی راپەرینی کوردی ئێرانە وه، ئە و راپۆرتە ی کە جیگری کونسول، کلاتین له ١١ تە موزی ١٨٨١ دا له باشقە لاوه (وان - هە کاری) ناردووه / لاپەرە (٧).

(٢) له سەرە تە ی سالی ١٩٤٦ دا ساوجیلاخ وه کۆ مە لبە ندی بزووتنە وه ی کورد له نازە ریا یجان دەرە وشایە وه. ئە م شارە یە کتیکە له شار بازارە کانی هۆزی بە هیزی موکری، کە مێژووی تا سەرە تە ی ئە م چەرخە ی ئێستامان دیارە. المسعودی مێژوونووسی عەرە ب بە «الماجروان» ناویان دە با. بە لām له کلاسیکیانە کانی پێشوو تری ئە رمە نیاندا بە «میرە کانی ما هکرتون کە له خوارووی گۆمی ورمی نێشتە جین» باس کراون.

و هممو نازەربایجانیشی پتوه دەگرت شیخ خۆی و خاوخیزانی و سەردارە ناودارەکانی کە بریتی بوون لە سەرۆکی خێلەکانی سەر بەو، هممو گیران و پەهەندەیی مەکە کران و شیخ لەوێ مرد و هەر لەوێش نیتێرا. سالی (١٩٠٨) تورکە لاوەکان فەرمانی لیبووردنیان بوو شیخ عەبدولقادری کورپە گەورەیی دەرکرد و کردیان بەئەندامی ئەنجومەنی پیران. لە شۆڕشەکەیی سالی (١٩٢٥) دا ئەمیش گیرا و لە سێدارە درا، هەر لە ئاگرەسی (١٩١٨) وە^(١) نەوێهکی لاوتری ئەم خێزانە مەزنە، واتە شیخ سەید تەها ناوبانگی دەرکردوو و لە گەلی پوووە بەیەکیک لە کەلە سەرکردەکانی بزوتنەوێ سەرەخۆیی کوردستانی ئەم سەردەمە دادەنری.

(١) لە دەقە ئینگلیزییە کە دا، بەهەلە (١٩١٩) نووسراوە - وەرگێتی - .

په‌سه‌ندنی بزووتنه‌وه‌ی نیشتمانیی کورد

سه‌رنه‌که‌وتنی سالی (١٨٨١) ی شیخ عوبه‌یدوللا، زامیکی قوولی له ههستی شانازی و به‌خۆوه نازینی سه‌رده‌اره کورده‌کاندا دادپری و بوو به‌پالنه‌رتیکی به‌تینی نوبی هۆشیاری نه‌ته‌وه‌یی له میتشکی زۆریه‌ی کورددا به‌تایبه‌تی نه‌وانه‌ی ناشایه‌تییان له باره‌ی شارستانییه‌ت و جیهانی نوتیه هه‌بوو. گه‌لتی لاوی کورد له‌و سه‌رده‌مه‌دا له قوتابخانه‌کانی نه‌سته‌مبوول سه‌رگه‌رمی خویندن و زانیاری بوون و هه‌ندیکیان وه‌کو میره‌ به‌درخانی و بابانییه‌کان گه‌یشته‌بوونه‌ دانشگا‌کانی سووسرا و فه‌ره‌نسا. له میسر رۆژنامه‌یه‌ک به‌زمانی کوردی و به‌پیتی عه‌ره‌بی (به‌ناوی کوردستانه‌وه به‌سه‌رنووسه‌ری مه‌ده‌ت به‌درخان) ده‌رده‌چوو و حه‌فته‌نامه‌یه‌ک به‌هه‌مان ناوه‌وه له ژنیف به‌فه‌ره‌نسی ده‌رده‌چوو.

له‌به‌ر چه‌ندین هۆ، ههستی دامه‌زراندنی کوردستانیکی سه‌ریه‌خۆ له ههستی نه‌ته‌وه‌یی گه‌لانی تر، له‌سه‌رخۆتر و له هه‌موو بار و بواریکدا له‌وان جیاواز په‌ره‌ی سه‌ند. له پیتش هه‌موو هۆکاره‌کانه‌وه: زۆریه‌ی زۆری هۆزه شه‌رکه‌ره‌کان له راستیدا، گه‌لتی به‌ر له‌وه‌ی بیر له سه‌ریه‌خۆیی بکه‌نه‌وه یان پرۆگرامی بز داریژن، خۆیان نیمچه سه‌ریه‌خۆ بوون و هۆی نه‌م له پیتوانه‌ی گشتی به‌ده‌ره‌یه‌ی بزووتنه‌وه‌ی کورد، بی گومان، داره‌پا و سازمانی کۆمه‌لایه‌تی هۆزه‌کان بوو. جگه له‌مه‌ نه‌بوونی داموده‌زگای گشتی گه‌شکه‌ره‌وه‌ی ههستی نه‌ته‌واپه‌تی هه‌روه‌ها نه‌بوونی دامه‌زرای ده‌رپینی نه‌م هه‌سته‌ نۆبالی نه‌بوونی یه‌کیه‌تی و هاوکاری سیاسی ناو کوردانیان ده‌که‌ویته‌ نه‌ستۆ. خۆیه‌سندییه‌کی یه‌کجار توند، رکه‌به‌رتی تیژ چ له‌ نیتوان تیره و هۆزه‌کاندا و چ له‌ ناو خۆبه‌خۆی سه‌رکرده‌ی نه‌و هۆزانه‌دا له‌سه‌ر ده‌ست پیتشه‌کی و ماف له‌م شت و له‌و شتدا، دوژمنی سه‌رخۆزی په‌گه‌زی کوردن، پووچترین ناکوکی که له‌ ژبانی کۆمه‌لایه‌تی هه‌ر کۆمه‌لتیکدا باوه و ده‌کرئ له‌ دانیشتن یان راز و گله‌یی کردنیکی پوو به‌پرووی جگه‌ره‌خۆرتیکدا

چاره‌سەر بکری، چەند جار بۆتە مایەى خۆتین ڕشتنى هەزاران کەس و دوژمنایەتى چەند سال و دەوران لە ناو گورداندا. کینەجۆبى و چیکلدانە تەنگى کەستیک یان دووان، جارەها بۆتە مایەى خۆتین ڕێژى پشت لە دوای پشت و لە دەستچوونى توانا و تین و وزیەکی زۆر و بەفیرۆچوونى کات و دەرفەت و سەرومالتى هەزارەهاى تیتدا چوو و سامانى خۆ لە خۆدا کەمى ناوچەکەى داو لە بەرد. هەر هۆزیک کە خۆى لەبەر هەر هۆیک بەغەدر لیکراو دادەنى تا تۆلەى تەواو لە تاخمان دەستەى نەیار نەکاتەو کە زۆر جار لقیکن لە هەمان هۆزەکە خۆى، واز ناهیتنى و دەستبەردار نابى...

شتیک کە بەچاوى خۆم بینوومە و ڕووداوەکانى لە بەرچاوى خۆم بەیەکدا هاتوون، لەوانەى بەشترین بەلگە بى بۆ ئەم بەدبەختییە و دەرخەرى ئەوێ چۆن نازایەتى یان هەببەت پارێزى چەند کەستیک دەبنە مایەى مالتیرانى هەزارەها. شارى بتلیس و بەبنارى یەکتیک لە زنجیرەکانى چى تۆرۆسى ئەرمەنستانەو. ئیرە ئەو سەرپرەدە سەروشتییە کە چىاکانى دەورى دیارەکر و دەشتى میزۆپۆتامیا پیک دەگەینەنى. دوو تیرەى کورد لەم مەلەبەندە دەژیان: گابۆلان و زەیدانیان. بنکەى سەرەکیى هەردوو تیرەکە لە شارەکەدا بوو بەلام لق و پۆیان هەتا قوولایی چىاکان و تا دەگەیشتە دیارەکر دەڕۆشت. سالەهاى سال، بەو پەرى دۆستایەتى و خۆش ھاوسىیەتیەو پیکەو دەژیان. ژن و ژنخوازى، ڕاوشکار پیکەو کردن، تەنانەت شان بەشانى یەک هیرشى هەرەو زە تالان کردنیشیان دەکرد بۆ سەر مەرۆمالات و وڵستى ئەرمەنیە بى دەسەلات و ەرزتیرە کوردەکان.

بەهاى سالى (١٩١٠) لەناکاودا وەکو شەیتان کەوتیبیتە بەنیان، دوژمنایەتى کەوتە ناویان. گوايە لە ڕمبازیەکدا، ژنە دۆمیتیک بەسوارە گابۆلییەکدا هەلى داو و توانج و تەشەرى لە سوارىکى زەیدانى گرتوو. دوو سەعاتى ڕەبەق، تەقەى تەفەنگ لە ئاقارى خوارووی شار نەپرايەو و چەند کەس کوژران و خەلکىکى زۆرتەر بریندار کران. وەکو هەموو جارانى

تر، پولیسی تورک خۆی تهریک گرت و هەر نارەمیشیش نەبوو، چونکە ئەو توانا و سام و هەببەتەى نەبوو ناوهرى بەکا یان ناگره که بکوژنهنهوه. ئەو پوژژه بهو جوژه تتهپهري. شهري راسته قينه و گهرم سه ره له به يانی رۆژى دوایی هه لگيرسايه وه و تا هه شت مانگی ره به ق نه کوژا به وه. چه ندين هۆز و تيره ی تر که دوستی ئەملا یان ئەولا بوون، هەر له مۆتکانه وه بگره تا ده گه يته خارزان، تتهوه گلان. به م جوژه شه ره که گه يشته ناو چياکانيش. له چند سال له وه به ره وه ناشايه تيم له گه ل سه روکی گابولاندا هه بوو، که کابراهکی رووخۆش و روح سووکی چل په نجا ساله بوو و له شينه بييدا تا بلتي له سه رخۆ و نه رم و نيان. به لام له شه ره که دا، درنده و خوین به رچاو گرتوو. ناسکی و زمان شیرينيه که ی جارانی هەر پته وه نەما بوو و ده توت هەر خووشی نييه. په يتا په يتا سویندی ده خوارد و تا دوا دلته ی خوینی خۆی و هۆزه که ی ده ست له زه يدانه کان هه لئاگرئ تا ئەو قسانه نه خو نه وه که کردبوویان و لتيان پاشگه ز نه بنه وه. له ئەنجامدا شتيخ محهمه دی خارزان (خارزان ده که ويته نيوان بتليس و ديار به کره وه) که سه ردارتکی به رتيز و لای هه مووان خو شه ويست بوو، که وته به نيان و بوو به ناوهریکه ر و هه ردوو لای ناشت کرده وه. سالی ۱۹۱۲ پاش ئەوه ی من شاره که م به جئ هيشت، شه ر دیسانه وه هه ليدايه وه... زۆر جار ئەم جوژه شه ره له سه ر دوژمنايه تی و کۆنه قين هه لده داته وه، یان له سه ر ژن هه لگرتن، یان تالانکردنی مه رومالات و ولست، یان له سه ر له وه رگه و پاوان. یان شتی هه چوپوچی تر. له م سه رده مه هاوچاخانه ی دواییدا، کوردان ده ستیان نه که يشته وه به مه لبه ند یان ده سه لاتى نه ته وه یی که فتری شته وه و شتوازی فه رمانه وه یی خو شه خوئی و نيشتمانيان بکات. ساويلکه یی و ساکاریان خراب به کار هه تراوه و تورکیا نازايه تی و مه ردايه تییانی ده رخوازی شه ري به هوه ی هەر پوژه له گه ل یه کیتکدا داوه. هەر وه که وه مسوو دراوسئ په سه ن و خوولا تيه کانی تری ناوچه که اته عه ره به کان، نه رمه نييه کان، ناسووریه کان و فارسه کان، کوردیش تا ئەم سالانه ی دوایی ده رگیان

به ته‌واوی له رووی رۆشنبیری و کولتووری بێگانه‌دا خپ داخستبوو، بگره کورد لهم رووه‌وه گه‌لتی له‌و گه‌لانه‌ی تر لاملتر بوونه و له چوار هه‌زار سالی رابردوودا له رووکاری ره‌گه‌زایه‌تی و ده‌زگای کۆمه‌لایه‌تی و نابورییه‌وه بای نه‌و رۆشنبیری و کولتووره‌یان به‌رنه‌که‌وتوو. به‌لام له‌و کاته‌وه که که‌وتوو نه‌ته ره‌نجدان بۆ مه‌سه‌له‌ی نه‌ته‌وایه‌تی و خوتنیان کردوو به‌ به‌های سه‌ره‌ستی، که هه‌ولدانی میر به‌درخان و شیخ عوبه‌یدوللا بۆ سه‌ره‌خۆیی کوردستان نمونه‌ی هه‌ره دیاریین، گزنگی داها‌تنی سه‌رده‌میکی نوێ له ئاسۆه تان و پۆی ده‌رکه‌وتوو. گومان له‌وه‌دا نییه که چالاکییه شۆرش‌گیرانه‌کانی هه‌شتاکانی سه‌ده‌ی رابردووی نه‌رمه‌نییه‌کان بۆته پال پێوه‌نه‌رتیکی به‌هێز و نمونه‌یه‌کی به‌رز بۆ سه‌رکرده کورده‌کان. گه‌وره پیاوانی خێله گران و به‌هێزه‌کانی حه‌یده‌ران، تاگۆری و شکاک که له باکور و باکوری رۆژه‌لاتی گۆلی واندا نیشته‌جێن، ده‌ستیکی بالایان له که‌پین و تیپه‌رکردنی چه‌کدا بۆ نه‌رمه‌نییه‌کان له ئی‌ران و رووسیایه هه‌بوو و گۆران‌بێژیه کورده‌کان نازایه‌تی و نه‌به‌ردی سه‌رکرده نه‌رمه‌نییه‌کانیان کردوو به‌لاوک و حه‌یرانی به‌سۆز. به‌سروشت هه‌موو کوردیک نازایه‌تی و که‌له‌می‌ردی هه‌ر جه‌نگاوه‌رتیک تا قوولایی دل کاری تی ئه‌کا و نه‌یورۆژتینی، رێبازی سه‌ره‌کی هه‌ره باوی نه‌و رۆژنامه کوردییانه‌ی که له میسر و سويسرا ده‌رده‌چوون، دووپات‌کردنه‌وه‌ی نه‌وه بوو که‌وا کورد، نه‌رمه‌نییه‌کان، ئاسووری و یه‌زیدییه‌کان، ده‌بی پێکه‌وه شان به‌شانی یه‌ک بۆ مه‌سه‌له هاوبه‌شه‌که‌ی هه‌موویان کار بکه‌ن. چه‌ندین کۆمه‌ل و تاکه که‌سی نه‌م ره‌گه‌زانه پێکه‌وه گه‌فتوگۆ و دانیشتیان له‌سه‌ر مه‌سه‌له‌ی هاوبه‌ش کردوو. نه‌که‌رچی له بواریکی تر، گه‌لتی سه‌رکرده‌ی نه‌م هۆز و نه‌و هۆز که به‌په‌یوه‌ندی توند و گوێ له مستی له‌گه‌ل تورکاندا ناسرا بوون، ده‌ستیان له ره‌شه‌کوژی و تالان‌کردنی خه‌لکی ناوچه‌که، بی بواردنی که‌س، نه‌ده‌پاراست.

دامه‌زاندنی هیزی سواره‌ی کوره‌ان

(۱۸۸۹ - ۱۸۹۱)

ده‌وله‌تی عوسمانلی به‌ته‌واوی له‌م جموجوول و هاریکارییه‌ی نیتوان ره‌گه‌زه نارِه‌زاکانی ده‌م سنوره‌کانی رۆژه‌له‌لاتی خۆی ناگادار بوو. بزووتنه‌وه‌ی لیتک جیای شۆرشگیتراپانه، واته‌هی کورد و هی ئه‌رمه‌نی، نه‌گه‌رچی به‌روالته‌ت و یه‌ک به‌یه‌ک دژ و نه‌یار بوون، به‌لام له‌زه‌مینه‌ و بارودۆختیکی تایبه‌تدا ده‌شا ده‌ست باوینه‌ده‌ستی یه‌که‌وه و به‌راستی بینه‌مایه‌ی لیتک هه‌له‌وشانی ده‌وله‌تی عوسمانلی. بۆیه‌ده‌وله‌ت هه‌ر له‌هزر و بییری نه‌وه‌دا بوو، هه‌رچۆنیک بێ، یان به‌هه‌ر شیوه‌ و شیوازی‌تک بێ، پوازی دووبه‌ره‌کی داکوتیتته‌ به‌ینیانه‌وه و نه‌م دوو گه‌له‌ دراوستیه‌ لیتک بکا و تیتکیان به‌ردا. بۆ نه‌م مه‌به‌سته‌ بوو که‌ ساز و ناوازی دامه‌زاندنی له‌شکرکی سواره‌ی سووک و خیترا له‌ رۆژه‌کانی خیتله‌کانی باکور هاته‌ کایه‌وه و وا دانرا نه‌م له‌شکره‌ بیتی به‌پاشکۆ و پالپشتی له‌شکری عوسمانلی. نه‌ک هه‌ر نه‌وه‌نده، سولتان عه‌بدولحه‌میدی دووه‌م، بۆ پێژنان و پایه‌دان به‌و له‌شکره‌، ناوی خۆشی لیتا و به‌ناوی (سواره‌ی حه‌میدیه‌) وه‌ ناوی ده‌رکرد. به‌ناوه‌ حه‌فتا و شه‌ش تیپ هه‌ر تیپه‌ی چوار سه‌د زه‌لامی یه‌که‌ یه‌که‌ به‌خۆ و به‌ئه‌فسه‌ره‌وه له‌ رۆژه‌کانی خیتله‌کان سازدرا و خرایه‌ ژتیر فه‌رمانده‌یی سوپای چواره‌می ده‌وله‌ته‌وه که‌ باره‌گاکه‌ی نه‌و کاته‌ له‌ نه‌رزنجان بوو^(۱)(ط).

نه‌وه‌ی راستی بێ نه‌م تیپانه‌ هه‌رگیز هیتز و ده‌رفه‌تی ته‌واویان نه‌درایه‌.

(۱) بنه‌ما و پلانی راسته‌قینه‌ی نه‌م نه‌خشه‌یه‌ له‌ لایه‌ن مارشال قۆن دیرگۆلتزه‌وه‌ دانرا که‌ خۆی نه‌فسه‌رتیکی نه‌لمان بوو و له‌ سالی (۱۸۸۲) وه‌ له‌ له‌شکری عوسمانلییدا کاری ده‌کرد. به‌لام وی ناچت نه‌م مه‌سه‌له‌یه‌ هه‌ر نه‌مه‌نده‌ بووی و به‌س چونکه‌ ناشت نه‌و ده‌وله‌تانه‌ی که‌ له‌و کاته‌دا بۆ «که‌له‌کردنی سنوره‌کانی نیسپه‌راتۆریه‌تی عوسمانی» قوریان ده‌پیتوا له‌م سیاسه‌ته‌دا ده‌ستیان نه‌بووی.

هندیکیان هر داشنه مه زران و هر به ناوی بی ناوکی مانه وه نه وه بوو
 نزیکه ی بیست تیپیان، که چ له لایهن که رهسته و تفاقه وه و چ له باره ی
 بهرگه وه که جله کوردییه جوان و بهرچاویه تاییه تیبه که ی خویان بوو، ته و او
 بوون، سالی (۱۸۷۹) دژی یونان به کار هیتران و بو نه م مه به سته، له
 مه لبه نده چیا یییه کانی خویانه وه به ره و ته رابزون، به ری خران و له و یوه
 به پاپور، پاش نه وه ی له نه سته مبول به به رده م سولتان خویدا نمایشیان پی
 کرا، بو سالتوتیک نیرران. له شه ری (ثیسالی) دا خرانه پیش له شکر ی
 عوسمانلییه وه و شه ریکی تا بلتی مه ردا نه یان کرد و له و بیست هزار
 سواره، ته نها ده وری پینج هزار سوار تکیان لی گه رایه وه، نه وانی تر
 هم مو له شه ردا فه وتان. تیه و گلانندی لوی کورد له به ند و باوی کاروباری
 سیاسی نه ته وه یی تورکدا له دو و لاهه زبانی به خه لکی ولاته که به خشی. له
 لایه که وه نه مانی زیاتر به ران بهر به دراوستیکانیان، چ نه رمه نییه کان چ کورده
 وه رزته کان، زیر په فتارتر و دوژمانه تر کرد. له لایه کی تره وه و له مه گه لی
 خراپتر و زبانه خستر، نه شو نما کردنی هه سته نه ته وه یی کوردا یه تی
 به شتیوه کی تا بلتی قوول داخست یان باشتره بلتین ماوه یه کی
 دو و رودریژ په ک خست چونکه ناشکرایه که نه م پلانه بوو به هوی نه وه ی
 توانا و ناوات و ناره زوی پشتستیکی ته و اوی لوی به هیز و توانا و
 ته ندروست، بو کاروباری ناهه موار دژ به نه ته وه و ولات به کار به یتری،
 نه ک بو سوود و به رزه وه ندی نه ته وه و ولاته که ی خویان. بو نه وه ی وینه که
 به ته و اوی روون بیته وه، ده بی نه وه مان له بیس نه چی که وا له م سوارانه
 ته نانه ت یک تیپ چیه له هوزه دیرینه کانی سه رزه مینی گوتو و کاشی،
 دانیش توانی پشتا و پشت په سنی سه رزه مینی کوردان، واته نه و
 سه رزه مینه ی ده که ویتته نیوان شاری موسل و چیا ی حه مرینه وه که
 کلکه کانی خواروی به سه ر ده شته کانی باکوری شاری به غدادا ده روانی،
 ساز نه درا. له جیاتی نه وه، سولتان شوین و رپی نه خسه کیشراوی بو نه وه
 دارشت که نه مان له رووی رۆشنبیرییه وه زیاتر پیش بخا یان چاتره بلیم

چه‌واشه بکا. ئەوێ بوو ژماره‌یه‌کی زۆر له لاوانی سه‌رزه‌مینی گۆتۆ ده‌ستبێژێر کران و بوو ئەسته‌مبوول بران تا له‌وێ له قوتابخانه‌ی تایبه‌تییدا بێ بگه‌یه‌نرێن و فێر بکری. له‌وێ فێرکردنیان به‌زمانی زگماکی خۆیان لێ قه‌ده‌غه ده‌کرا، گوايه له‌به‌ر ئەوێ ئەم زمانه‌ زمانیکی کیتوبانه‌یه و له‌جیاتی ئەوێ به‌زمانی تورکی فێر ده‌کران. بێ گومان، فێرکردنی لاوانی کورد به‌زمانی تورکی له‌جیاتی زمانی کوردی سه‌د جار له‌ نه‌بوون باشتر بوو چونکه هه‌ر نه‌بێ چاو و میتشک و گوێی ئەمانه‌ی له‌ رووی ئەو سیاسه‌ته چه‌وته‌دا ده‌کرده‌وه که تورکان به‌رامبه‌ر بگه‌له‌که‌یان په‌په‌وه‌ییان ده‌کرد. سه‌ره‌نجام ئەم ته‌گبیره‌ش ده‌رده‌که‌ی به‌ته‌واوی چاره‌ نه‌کرد. ده‌له‌ت ناچار ما ماوه‌ بدا به‌و لاوانه‌ی که خزمه‌تی سه‌ریازیان ده‌هاته‌ سه‌ر، بچنه‌ ناو تیه‌ سواره‌کانی له‌مه‌ر خۆیانوه‌ تا به‌م جۆره‌ له‌ خزمه‌تی سه‌ریازی ده‌ریاز بن. ئەمه هه‌ر نه‌بێ که‌له‌به‌ریکی به‌په‌روه‌ت رووسپیکه‌ر بوو بوو پزگار بوون له‌م ته‌نگنايه به‌لام مه‌سه‌له‌ی باجگیری وه‌کو قۆرتیکی زل، که هه‌میشه‌ ده‌بووه‌ مایه‌ی لێک که‌وتن و به‌شانی یه‌کدا چوون، هه‌ر مایه‌وه. بوو نمونه، ئەم رووداوه‌ی خواره‌وه‌ دینمه‌وه‌ تا بزانی کورده‌ مل نه‌خه‌وتنه‌کان له‌م رووه‌وه‌ خرابوونه‌ چ باریکی سه‌خت و ترسناکه‌وه: سالی (١٨٩٩)، به‌په‌وه‌به‌ری ناوچه‌ی به‌رواری، باکوری رووباری بوه‌تان، له‌ لایه‌ن ژوور ده‌سته‌کانییه‌وه‌ هه‌ره‌شه‌ی له‌سه‌ر کار لادان و سزادانی لێ کرا گه‌ر به‌په‌له‌ (١٥٠٠) لیره‌ مه‌رانه‌ کۆ نه‌کاته‌وه‌ و په‌وانه‌ی نه‌کا. بوو ئەم مه‌به‌سته‌ بیست سواری خرایه ژێر ده‌سته‌وه‌ له‌گه‌ڵ ئەفسه‌ریکی ژهن‌درمه‌ و پینچ زه‌بتیه‌ (باجگیر) و ئەم بیست سواره‌ بوو کۆکردنه‌وه‌ی پاره‌که‌ یان ده‌ست گرتن به‌سه‌ر میتیگه‌له‌کاندا ده‌رکه‌وتن. هه‌رکه‌ هه‌واڵ گه‌یشه‌ کورده‌ مل نه‌ده‌ره‌کان له‌ شونیتیکی قایم بو‌یان دانیشتن تا هاته‌نه‌ به‌رده‌میان و هه‌موویانیان، دوو زه‌بتیه‌یه‌یان لێ ده‌رچێ تاقبیر کرد. ئەو دوو زه‌بتیه‌یه‌ش که‌ ده‌رفه‌تی راکردنیان لێ برا بوو به‌کوردی لێیان پارابوونه‌وه‌ ئینجا رزگاریان بووبوو. یه‌ک دوو مانگی‌ک دوا‌ی رووداوه‌که‌، سوڵتان به‌فه‌رمانیکی سوڵتانی نه‌ک هه‌موو کورده‌کانی به‌خشی، به‌لکو بوو هه‌ریه‌که‌یان خه‌لات و به‌راتیشی په‌وانه‌ کرد!

فہملى پيئنههم

شورشی (۱۹۰۸) ی تورک و هه‌لۆیستی

به‌رامبهر به‌گوردان

«پیاوه نه‌خۆشه‌که‌ی ئه‌وروپا» هه‌رگیز هه‌نده‌ی سه‌رده‌می سولتان عه‌بدولحه‌میدی دووهم (۱۸۷۶ - ۱۹۰۹) نه‌خۆش و بێ تین نه‌بووه. ژماره‌یه‌کی تا راده‌یه‌ک که‌می خه‌لک له‌ پاشاگه‌ردانی و شیرازه‌ پچه‌راوی ئه‌و سه‌رده‌مه‌ سوودمه‌ند بوون. یه‌که‌میان سولتان خۆی بوو، ئینجا چوار هه‌زار ژنه‌که‌ی ناو حه‌ره‌مه‌سه‌رای سولتانیه‌ی، پاشا نزیکه‌کانی، ده‌ستووییه‌نده‌کانی تا ده‌گه‌یشه‌ گزیر و هه‌واله‌ینه‌کان و هه‌ندی کاربه‌ده‌ستی دوورده‌ستی ولات که‌ له‌ زه‌ریای ئه‌دریاتیکه‌وه‌ تا نۆکه‌ندی فارسی^(۱) گرتبووه‌وه، جگه‌ له‌ سوودخۆزه‌ ئه‌وروپاییه‌کان، که‌ به‌قه‌رزدان تا بن شان باسکیان چوو‌بووه‌ گه‌رووی خه‌زینه‌ی ساردوسپ و به‌تالی ده‌وله‌تی عوسمانلییه‌وه. برسییه‌تیکی ترسناک سه‌رانسه‌ری ولاته‌که‌ی داگیر کردبوو و هه‌ر پۆژه‌ خۆزگه‌ی دوینی و پتیری ده‌خواززا. سال نه‌بوو شه‌ر دژ به‌عه‌رب، ئه‌رنه‌وت، مه‌که‌دۆنی، کورد و چه‌ندین گه‌ل و نه‌ته‌وه‌ی تری ناو ئیمپراتۆریه‌ت دانه‌گیرسینری و خوتنی هه‌زاره‌های تیدا نه‌پژینری. تورکه‌ پووناکبیره‌کان چ له‌ ناوه‌وه‌ چ له‌ ده‌ره‌وه‌ی ولات به‌ره‌ به‌ره‌ ده‌که‌وته‌ن پال ئه‌و کۆمیته‌ شۆرشگێترانه‌ که‌ نه‌ته‌وه‌ و په‌گه‌زه‌ ناتورکه‌کان دروستیان ده‌کردن، تا هه‌موو پتیکه‌وه‌ حوکه‌می سولتان وه‌رگێرن و سه‌رزه‌مینی عوسمانی له‌ وێران بوون و لیک هه‌له‌وه‌شانی هه‌تا هه‌تایی پزگار که‌ن.

سالی ۱۹۰۷ ئیدواری حه‌وته‌می پادشای ئینگلته‌ره‌ سه‌ردانی نیکۆلای تزاری رووسیا‌ی کرد و ده‌لێن له‌م سه‌ردانه‌دا بپاریا درا ده‌وله‌تی عوسمانلی له‌ به‌ین بیری و ولاته‌که‌ی دابه‌ش بکری و بۆ ئه‌م مه‌به‌سته‌ نه‌خشه‌ی

(۱) مه‌به‌ست نۆکه‌ندی عه‌ره‌بیه‌ - وه‌رگێتر - .

کاربگهر داریژرا... ئەم هەواڵە بەپەله بەلاو بوو، و پێیالەى ناپەرەزایى و مەترسى لە پاشەپۆژى ولاتى لیسوپتیز کرد و سەرەنجام بوو بەمایدی راپەرینیکی سەربازى لە مەكەدۆنیا (سالى ۱۹۰۸) كە پارتى (توركى لاو)ى هینایه سەر دەسەلات. دەسەلاتداره تازهكان بهناسانى توانییان دۆست و لایهنگیرانى سولتان لە پایتەخت و شارە نزیکهكانى دەورووبەرى بگرن و لە ناو بەرن، بەلام لە چیاكانى زاگرووس و تۆرۆس و بیابانهكانى عەرەبستاندا مەسەلهكه ئەوها بهناسانى نههاته دهستهوه. ئەوه بوو هەر ئەو سالی که هاتنه سەر حوکم، شالاریان برد بۆ ئەو خیتله کوردانهی که بهدۆستی سولتانی لادراو دادهنران^(۱).

هیچ یهكێك لهم هۆزبان ناوچانه بهناسانى نههاتنه دهستهوه، تا هیزی گهورهیان نهکرایه سەر و له ناویاندا جیگیر نهکرا، تهناهت دواى ئەوهش نهرتى ملنهدهرانه و سهریهستىخوازانهی کوردان بوو بهئاگر و چوووه کهولئى ئەو هیزانهوه و ئارامى شهو و رۆژى لئى بپین. له پال ئەمهدا، له مانگی چوارهمی پاش شۆرشى توركدا، تهنگوچهلهمەى سیاسى دهروهه، بهشیهوهکى سهیر، یهک له دواى یهک دهستیان پت کرد یهکم بولغاریا، سهریهخۆبى تهواوى خۆى له دهولهتى عوسمانلى راگهياند، له ناکامى ئەمهدا، ئەوستریا و ههنگاریا، سهنجاقى نوقتی بازاریان بهخۆیانوه لکاند. ئەم گیروگرفته ئالۆزه نیتودهولهتییانه جهزبهبهیهکی یهکجار توندیان گهيانده سام و ههیهتتى شۆرشى تورکان و یهکجار لهوه کوشندهتر بوون که له پایزی سالى (۱۹۱۱)دا ئیتالیایهنگى دژ بهعوسمانلى راگهياند و ههردوو بهشهکەى لیبیای لئى داگیر کرد. ههردوو لا شهپرکهکه خهریکی بهستنى پهیمانى شهربهس بوون که له سالى ۱۹۱۲دا و لهناکاودا گهلهکۆمهى چوار

(۱) بهتایبهتى دژ بهملیهه یهزیدیههکان (میهرانییههکان)، برابرم پاشای ویرانشههر (دیاربهکر) و بهرزانییههکان (که لهم پانزده سالی دواى و بهتایبهتى ئەم سهردهمەى نیتستاماندا ناو و ناوبانگیان دهنگى داوهتهوه) و له پاشان دژ بههۆزه قزلباشه سهرسهختهکانى دهرووبهرى دهرسیم.

دهوله تهی بالکان هیترشی برده سهر دهوله تی عوسمانی و ههتا بهر دهرگاگانی نهسته موول نیشته سهر سویای تورکه وه. له ههمان کاتدا شهش هیتزه ههره گهوره کهی نهو روپا «نهخشه یه کی چاکسازی» یان به زۆر به سهر دهوله تی عوسمانلییدا، له ژیر سهر په رشتی نهو روپادا بو سوودی نهرمه نستان، داسه پاند. تیشکدانه وهی نه م رووداوانه، چ له دوور و چ له نزیک، له پال ده رکهوتنی نه گهری لیک هه له وه شان، بگره له ناوچوونی هه تا هه تاییی دهوله تی تورکدا، رابه ره رۆشنبیره کورده کانیا ن هه ژاند و بو چالاکی و هه ولی زیاتر پالیان پیتوه نان رژی می «تورکه لاهه کان» هه ندی چاکسازی ده ستوری، وه کو نازادی دو ان، نازادی چاه مه نی و رۆشنبیری جار دا. له پایزی سالی ۱۹۰۸ دا یانه یه کی تایبته به کوردان له نهسته موول به دهه ستپیشکهری میر نه مین^(۱) به درخانی کو په زای سهر کرده مه زنه کهی سالانی ۱۸۴۲ - ۱۸۴۷ بو لیکدانه وه و هه لسه نگانندی کاربگه رترین و پیتوستترین شتیه و ری و شوتن بو ریکخستنی گه ل و نیشتمان دامه زرا. نه م یانه یه رۆژنامه یه کی به ناوی (کورده تعاون ترقی غزته سی) یه وه، واته رۆژنامه ی هاوکاری و پیتشکهوتنی کوردانه وه ده رکرد. له و چند ژماره یه دا که لیتی ده رچوون - هه رچهنده کهم بوون - سهر کرده ی چون نیسماعیل حه قی بابان، سه عیدی کوردی و شیخ قادر «داریشتن و ریکخستنی زمانیکی نه وتو باش» یان دوویات کردبو وه که بیته مایه و کلیلی کردنه وهی ده رگای فیربوون و شارستانییه ت. ههروه ها به دوورودریژی باسی گه نجینه ی پر جه واهیراتی سامانی فولکلور و نه ده بی کورد کرابوو و توژینه وه و تو مارکردن و هه لسه نگانندیان به ریتنوما یه کی بی چون و چرا دانرا بوو بو یه کیه تی نیشتمانی و نه ته وه یی. له پال نه مه دا، به شتیه یه کی ته مومراوی و ژیر لیتی، نه ه له فیربوون و به کارهینانی زمانی تورکی کرابوو و به «به فیررۆدانی کاتی مندالانی کورد» دانرا بوو. چند یانه ی تریش چون نه وهی نهسته مبول له به غدا و موسل و دیاره کر بو به دیهینانی

(۱) مه بهست میر نه مین عالی به درخانه - وه رگتیر -

همان ناوات و نامانج و بههمان شیوه و شیواز پیکهیترا. نازادییه دهستوورییهکان دهرفته تی نوتیان هینابوه کایهوه و له دل و دهروونی لاوانی هممو میلله تانی ناو نیمپراتۆربه تدا گری ناره زووی سهریهستی و فیربوونی زانست و یاسا و زمانی بیتگانه یان هه لگیرساندبوو. ئەم ناره زوو تامه زرۆیییه هاوبه شه بو فیربوون بوو به پشتینیتیکی توند و قوتابیانی پیکهوه نهک ههر له قوتابخانه به لکو له دهرهوه له پیکهگه یشتنه کۆمه لایه تیبیهکانیشدا که تیا یاندا به نازادی بیروریان ئالوگۆر ده کرد، شه تهک دهدا. ناشتبوونهوه و دهست خستنه ناو دهستی یه کترهوه له لایه ن هممو ره گه زه کانی ناو دهوله تی عوسمانیییهوه و هاوکاری هاوبه شیان له ژیر ئالای عوسمانلییدا، بوون به یه کتیک لهو نامانجه ههره سهره کییانه ی که شوژی تورک بهردهوام باسی ده کردن.

له گه له نهوه شدا به لگه ی زۆر به دهسته وهن که وا له ناخی ناوه وه ی «گۆمیتیه ی تورکه لاوه کاندا» به تایبه تی نهوانه یان که دوو ره گ بوون به چاوی گومان و ناره زایییهوه سهیری پیتشکهوتن و په ره سه نندی خیرای تیکه گه یشتن و هاوکاری نیتوان دراوسی کورد و نه رمه نییه کان ده کرا. نوتنه رانی ئەم دوو گه له له په رله مان (مه جلیس) ی عوسمانلییدا چهند جار ناو بژیوانیی نیتوان وه رزتره کورد و نه رمه نییه کان یان ده کرد و نهو کیشانه یان چاره سهر ده کرد که له سهر زه ویوزار یان شتی تر درابوون به دادگاگان، بۆیه ههر له سهره تای هارینی سالی ۱۹۰۹ وه کلک و به کری گیراوی کۆمیتیه ی تورکه لاوه کان له ناو ویلایه ته کانی رۆژه لاتدا به دزییه وه ده سوورانه وه و خه ریکی بلاو کردنه وه و چاندنی تۆوی دوو به ره کی و لیک ترازاندن بوون له نیتوان کورد و نه رمه نییه کاندا. نه گه رچی ولاته که له ژیر باری گرانی و بشیتونیه سیاسیییه کانی نه فهریقا و بالکاندا ده پیرکاند و به ته واوی یخی دابوو، به لام ناوچه کانی نه رمه نی و کورده کان که ده که ونه رۆژه لاتتی رووباری فوراته وه، به خیرایی خه ریکی بووژانه وه و هه ستانه وه بوون پاش نهو ویرانی و بیتوله تیبیه ئابوورییه ی که سهرده می عه بدولحه مید بۆی

هیتشتیبونوهه و ههر له نزیکه‌ی پینج سالدا (۱۹۰۸ - ۱۹۱۳) هه‌مه‌رو ناسیای عوسمانلی به‌تاییه‌تی به‌شه‌کورد - نهرمه‌نی - عه‌ره‌به‌که‌ی به‌ته‌واوه‌تی که‌وته ناسووده‌یی و خوشگوزه‌رانیه‌یه‌وه. نازادی سه‌ودا و مامه‌له و هاتوچوکردن، هیمنایه‌تی و مه‌ترسی ره‌وبه‌وه‌ی تا راده‌به‌که‌ی ریتگاوبانه‌گشتیه‌کان پالی به‌خه‌لکی نه‌و سه‌رزه‌مینه‌وه‌ه نا سه‌رله‌نوئ بکه‌ونه‌وه بوژاندنه‌وه‌ی نه‌و به‌هره‌میللیانیه‌یان که‌له‌ماوه‌ی چل و پینج سه‌ده‌دا پشتاوپشت بو‌یان مابووه‌ه^(۱). به‌لام نه‌م مه‌دالیایه دیوتیکی تریشی هه‌بوو. له‌هاوینی سالی (۱۹۰۸) هه‌و نازادی (حوربه‌ت) بو هه‌موو هاوالاتیه‌کی عوسمانلی جار درابوو، وشه‌کانی، یه‌کسانی، برایه‌تی له‌سه‌ر زمانی ههر که‌س بوون که‌ه‌توانای ده‌نگ هه‌لبه‌ین یان به‌شداریکردنی خو پیشاندانه‌کانی سه‌رکه‌وتنی بگردایه که‌هه‌میشه هاتوهاواریکی زۆریان بو‌به‌ریا ده‌کرا. به‌لام نازادی له‌هه‌ندئ بارودو‌خدا، له‌وانه‌یه‌بیته شیریکی دوو ده‌م، چونکه‌کوردیکی کورد ناسا که‌فیری ژبانی که‌شی ده‌ستووری ریتکوپیک نه‌بوو، به‌ته‌واوی له‌مه‌روژی ده‌که‌وت. گه‌ر وشه‌ی نازادی به‌شیه‌ی تاییه‌تی خو‌ی و به‌گه‌ره‌ی تیگه‌یشتنی خو‌ی به‌کار نه‌هینایه. نه‌و سه‌روک خیتل و سه‌ردار و تاخمانه‌ی که‌له‌سه‌رده‌می سولتانی لایراودا سووده‌مهند بوون، له‌لایهن ده‌سته و تاخمه‌کۆنه په‌رسته‌کانه‌وه هان ده‌دران له‌ناوچه‌دورده‌سته‌کاندا نازاوه و گه‌ره‌شیتوینی به‌ریا بکه‌ن و کۆسپ و ته‌گه‌ره‌بخه‌نه به‌رده‌می نه‌و حیزبه‌شۆرشگه‌یه‌ی که‌له‌نه‌سته‌مه‌بول هاتبووه سه‌رکار. شان به‌شانی به‌زینه‌یه‌ک له‌دوای یه‌که‌کانی تورکه‌کان له‌بالکان، تالان و به‌رو له‌دۆل و هه‌رده و ده‌ره‌دورده‌سته‌کان و له‌ناوچه‌سه‌خت و په‌ناکاندا په‌ره‌ی سه‌ند و له‌ناکاودا رامالینی پانه‌مه‌ر و ولساتی وه‌رزتبه‌ی ده‌سه‌لات و پشت و په‌ناکان بوو به‌شتیکی باوی ره‌ژوانه. له‌ناخدا نه‌م کاسه‌یه‌ی سه‌رکاسه‌نه‌بوو. مه‌سه‌له‌که‌لایه‌نیتیکی سیاسیشی

(۱) بشاری چه‌تو‌ناغا (۱۹۱۰) بو‌ی گه‌یرامه‌وه که‌وا له‌ماوه‌ی دوو سالدا مه‌نگه‌له مه‌ره‌کانی دوو به‌راهر بوون و ولاخی به‌رزه‌ی سه‌ به‌راهر.

هه‌بوو. دروشمی «کوردستان بۆ کوردان» به‌چریه له ته‌کیه‌ی ئەم شیخه‌وه بۆ ته‌کیه‌ی ئەو شیخ بلاو ده‌بووه‌وه چونکه ئەم شیخانه له‌و باوه‌ره‌دا بوون که ئیمپراتۆریه‌تی عوسمانلی تووشی ئەو مائۆترانییه‌ی سالانی ۱۹۱۲ - ۱۹۱۳ نه‌دهات گەر «تورکه لاوه» خوانه‌ناس و فهرمه‌سۆنه‌کان نه‌بوونایه. سه‌ره‌نجام وه‌کو هه‌موو جارانی پێشتر کورده‌کانی ئهرمینیا به‌ر له هه‌مووان ئالای شۆرشیان بلند کرده‌وه.

له‌به‌ر ده‌سکورتی یه‌کجار به‌ریادی ده‌ولت و پتیوستی به‌سه‌ریازی تازه بۆ ئەو له‌شکرانه‌ی له‌ رۆژئاوا له‌ توانه‌وه و داهیتزراندا بوون، مه‌ئسووره‌کانی ده‌ولت له‌ ناوچه‌کانی رۆژه‌لات ناچار مان ده‌فته‌ره‌کانی کۆنیان چ بۆ پاره و پیتاک چ بۆ سه‌ریازی نوێ، ده‌رکه‌نه‌وه و بکه‌ونه‌وه لیکۆلینه‌وه تییاندا. والیی بتلیس، نه‌شێ به‌ئموونه‌ی تورکیکی نه‌سته‌مبولتی ئەو سه‌رده‌مه داينی که له‌گه‌ڵ وشه‌ تورکییه‌کانیدا هه‌ندی وشه‌ی فهره‌نسی شه‌ل و پهل و بی مانای تیکه‌لاو ده‌کرد و بی نه‌وه‌ی خووشی بزانی مانایان چیه‌ یا چۆن ده‌رده‌برین، ده‌که‌وته شه‌لم و بلدم. ئەم کابرایه‌ سالی ۱۹۱۳ له‌ بتلیس بوو نازانم له‌ چ سه‌رچاوه‌یه‌که‌وه پیتی گه‌یشتبوو که‌وا خانه‌واده‌ی شیخانی خیزان (۱) چهند سالی ره‌به‌ق نه‌ یه‌ک قورۆش باج و پیتاکیان داوه به‌ده‌ولت و نه‌ یه‌ک سه‌ریاز بۆ ئۆردو (له‌شکر)ی تورک نه‌گه‌رچی خانه‌واده‌که‌یان له‌ چهند سه‌د که‌س پتیره. والی له‌گه‌ڵ سلادا بۆ شیخ به‌وه‌په‌ری ریز و نه‌ده‌به‌وه داوای لیکرد ئەو پاره و پوله‌ی که له‌سه‌ر خۆی و خانه‌واده‌که‌یه‌تی بینیری سه‌ره‌رای چهند سه‌ریازیک بۆ سوپا. شیخ به‌هه‌مان ناسکی و لوتفه‌وه وه‌لامی دایه‌وه که‌وا نه‌ویش وه‌ک باو و باپیرانی سه‌رۆکی روحیی ناوچه‌یه‌کی زۆر گه‌وره‌یه و خاوه‌نی ته‌کیه و خانه‌قایه‌که که سالانه هه‌زاره‌ها ریتبوار چ ده‌ست رۆچ هه‌زار، له‌ ده‌رویش و بازرگان و دیتوره و لانه‌واز و بی دالده، تیییدا نه‌حه‌وینه‌وه و بی هیچ کسێ و پاداشتیکی تیییدا نه‌خۆن و نه‌خه‌ون جگه له‌ دایه‌ها هه‌زار زیاره‌تکه‌ر و نه‌زردار، له‌به‌ر ئەمه خۆی به‌پابه‌ندی هیچ باج و پیتاکیکی دانانی و ئەو

پیاوانهش که بده‌دوره‌وه‌ون خه‌ریکی به‌جیه‌یتانی کار و فرمانی ئابینین و سه‌ریازگیری نایانگریته‌وه. شیخ سه‌ید عه‌لی هه‌ر به‌مه‌وه نه‌وه‌ستا، به‌لکو نه‌وه‌شی خسته‌سه‌ر وه‌لامه‌که‌ی که‌وا له‌سه‌رده‌می پر فیه‌ر و به‌ره‌که‌تی سو‌لتان عه‌بدولعه‌میددا هه‌رگیز که‌سه‌تی نه‌م جو‌ره‌ داوایانه‌ی نه‌خسته‌وته رووی. دیار بوو نه‌م قسانه‌ لای والی تازه‌ پی‌نگه‌یشتوو زه‌ق و ده‌مارگیر بوون بویه‌ خیره‌ا هه‌تیه‌تیکی که‌وره‌ی ژه‌ندرمه‌ی ته‌یار کرد و بو‌تالانکردنی مه‌رومالاتی شیخ ناردنی. هه‌ر له‌ دیاره‌که‌وه تا ده‌گه‌یته وان باوه‌ر ناکری کوردیک یان موسلمانیتک هه‌بج که‌سه‌ر به‌شیخ یان پایه‌ندی ته‌ریقه‌ت و ریتنومایی نه‌و نه‌بج. نه‌ک هه‌ر نه‌مه‌، به‌لکو خه‌لکیکی ژور وه‌کو پیساوچاکیتک ریزی لی نه‌گرن و خو‌شیان ده‌وتی. هه‌رکه‌ هه‌والی نه‌م کرده‌وه‌یه‌ی والی پی‌گه‌یشت، شیخ سه‌ید عه‌لی نزه‌کی حه‌وت سه‌د سواری له‌ چاکترین و ره‌شیدترینی شه‌رکه‌ران کو کرده‌وه و داوای پرچه‌ک کردنیان بو‌ داگیرکردنی شه‌رکه‌ه و وه‌ده‌رنانی رومییه‌ خوانه‌ناسه‌کان لینی که‌وته‌ نوایان. نه‌و هه‌تیه‌ی ژاندرمه‌ی که‌ له‌ وانوه‌ه‌ نیترا بوو له‌ نیوه‌ی ری به‌له‌شکه‌که‌ی شیخ گه‌یشت و له‌به‌ر نه‌وه‌ی ژوره‌یان کورد بوون، بی نه‌وه‌ی ته‌قه‌ له‌ لوولمی تفه‌نگیانه‌وه‌ بی، بلاوه‌یان لی کرد. سالی ۱۹۱۳ شیخ شاری بتلیس و چوار ده‌وره‌ی گرت و هه‌موو مه‌نمووره‌ تورکه‌کان به‌والیه‌ نیمچه‌ رووناکبیره‌که‌شه‌وه‌ ته‌نها نه‌وه‌یان بو‌کرا به‌په‌له‌ پرورکی بوی ده‌رچن. شیخی خیزانیش هه‌ر له‌سه‌ر ریبازی میر به‌درخان و شیخ عوبه‌یدوللا و سه‌رده‌اره‌کانی تر، به‌یاننامه‌یه‌کی ماناداری بلاو کرده‌وه و ته‌ییدا هاواری له‌ نه‌رمه‌نی و ناسووری و کلدانییه‌کان کرد که‌ بو‌ پشتیوانی کردن له‌و راپه‌رین و ولاته‌که‌ له‌ (رومی) رزگار که‌ن، به‌لام نه‌و زه‌مینه‌ و کاته‌ی شیخ بو‌ راپه‌رینه‌که‌ی هه‌لی بژاردبوو تا بلتی ناله‌بار و نارپیک بوو. هه‌موو ناسیای عوسمانلی له‌ سالی (۱۹۰۸) وه‌ که‌وتبووه‌ بارودوخیتیکی نابووری یه‌که‌جار خو‌شه‌وه‌ و خه‌لکه‌که‌ بو‌ژابوونه‌وه. نه‌رمه‌نییه‌کان و تیان قازانجی هه‌موو لایه‌کمان له‌وه‌دایه‌ ناشتی له‌ ناچه‌کانی روزه‌هلالاتی نه‌رمه‌نستان و

کوردستان بپارێزری و ده‌بی پشتیوانی له پزیمی «تورکه لاهه‌کان» بکری تا بتوانی به‌سه‌ر ئه‌و کۆسپ و ته‌گه‌رانه‌دا بازدا که له ناوه‌راستی ولاتدا هاتوونه‌ته‌ری. راسته‌ ئه‌م تورکه لاهانه‌ سالی (١٩١٠) ده‌یه‌ها هه‌زار ئه‌رمه‌نیان له قیلیقیا له ناو دابوو و ئه‌و ناوچه‌ پڕ له پیت و سامانه‌یان وێرانه‌ کردبوو، به‌لام چ کورده‌کان چ گاوره‌کان به‌مانه‌وه‌ی ئیمپراتۆریه‌تی عوسمانلی وه‌کو قه‌واره‌یه‌کی یه‌کگرتووی سیاسی و ئابووری سوودمه‌ند ده‌بوون. حوکمرانی شیخ سه‌ید عه‌لی له بتلیس ته‌نها یه‌ک هه‌فته‌ی خایاند چونکه‌ تورکه‌کان له دیاره‌که‌ و مووشه‌وه له‌شکریان کیشایه‌ سه‌ری و شاره‌که‌یان پاش شه‌رپه‌کی سه‌خت گه‌رتوه‌ و شیخ خۆی و هه‌ندێ له‌ سه‌رگه‌وره‌کانی هۆزه‌که‌ی خۆیان کوتایه‌ کۆنسولگه‌ری پروسه‌وه له بتلیس، چهند هه‌فته‌ پاش ئه‌وه له کاتیکدا شیخ هه‌ولتی ده‌ریازبوونی به‌ره‌و چیا سه‌خته‌کان ده‌دا ده‌سه‌گیر کرا و خۆی و چوار که‌س له سه‌ردارانی له‌شکه‌ره‌کی له مه‌یدانیکی گه‌وره‌ی شاردای له سێداره‌ دران.

نه‌ه‌یشتبیتته‌وه. ته‌نانه‌ت هۆزه‌ کورده‌ گه‌وره‌کانی ئیتران، که ولاتیکی سه‌ره‌خۆبه‌ و به‌د‌رێژه‌ی ماوه‌ی شه‌ره‌که‌ بێ لایه‌ن مایه‌وه^(١)، چ له‌ باکو‌ر چ له‌ باشو‌ر، به‌زۆر پ‌اک‌یشرانه‌ ناو ناگری جه‌نگه‌که‌وه. له‌وانه‌یه‌ هه‌ندێ که‌س پیتی سه‌یر بێ گه‌ر ب‌لێین، شکاکه‌کان، موک‌ریه‌کان، هه‌رتووشییه‌کان و نه‌و هۆزانه‌ی تری سه‌ر سنووری تو‌رکیا و ئیتران له‌ باکو‌ر، هه‌روه‌ها لو‌په‌کان، سه‌نجاییه‌کان، که‌له‌په‌ره‌کان و هۆزه‌کانی تری باشو‌ریش که‌ خاوه‌ن ده‌سه‌لاتن به‌سه‌ر شه‌قام و کاروانه‌رێ سه‌ره‌کییه‌کانی نیوان کرماشان و به‌غدادا، له‌ ناگام و نه‌نجامی ره‌نجبار و پ‌ۆژگاری شووم و په‌شی سه‌رده‌می جه‌نگ هه‌نده‌ی هۆزه‌کانی تری کوردی ناو ده‌وله‌تی عوسمانی زه‌ره‌مه‌ند بوون که‌ پ‌استه‌وخۆ به‌شداری شه‌ره‌که‌ بوون. ئەم دوو هه‌ریمه‌ی نازه‌ربایجان و کوردستانی ئیتران که‌ ده‌که‌ونه‌ باکو‌ر و پ‌ۆژناوای ئیترانه‌وه، چه‌ند جار له‌ نیوان رووسیا و عوسمانلی و له‌ پاشاندا له‌ به‌ریتانیاشدا ده‌ست‌اوه‌ستیان کرد و هه‌ر جاره‌ دووچاری وێرانکاری و مالتوێرانی و لیتقه‌ومانیتیکی یه‌کجار زۆر و گران ده‌بوون. میرزاده‌ سو‌ریا به‌درخان، که‌ نه‌وه‌یه‌کی په‌سن و به‌نرخ‌ی سه‌رکرده‌ مه‌زنه‌که‌ی راپه‌رینه‌که‌ی (١٨٤٢ - ١٨٤٧) ه‌ ئه‌مه‌ی لای خواره‌وه‌ی له‌ باره‌ی پیتوه‌ندی نیوان ئه‌رمه‌نییه‌کان و کورده‌وه‌ له‌ سه‌رده‌می جه‌نگه‌که‌دا نووسیه‌وه:

«له‌گه‌ل هه‌ل‌گه‌یسانی ناگری جه‌نگه‌که‌دا، زۆریه‌ی ئه‌و کوردانه‌ی گه‌ببوونه ته‌مه‌نی سه‌ربازی، په‌سترا‌بوونه‌ ناو سوپای عوسمانلییه‌وه و له‌به‌ر نه‌بوونی هیچ هۆیه‌کی په‌یوه‌ندی له‌گه‌ل که‌سوکار و ناوچه‌کانیاندا، له‌و پ‌لانا‌نه‌ بێ ناگا بوون که‌ ده‌وله‌تی تو‌رک به‌رامبه‌ر به‌کوردستان دای ده‌رشتن و جێبه‌جێ ده‌کردن. جگه‌ له‌مه‌، ده‌وله‌ت له‌ ناو هه‌تزه‌ نیزامی و نانیزامییه‌ کورده‌کاندا پ‌روپاگه‌نده‌ی دژ به‌ئه‌رمه‌نی به‌تایبه‌تی و گاو‌ران به‌گشتی بلا‌و ده‌کرده‌وه.

(١) بێ لایه‌نی ئیتران هه‌ر به‌ناو بوو، نه‌گینا زۆریه‌ی لایه‌نه‌ شه‌ره‌که‌کان، چ رووس و چ ئینگلیز و چ ئه‌لمان و چ عوسمانی له‌ سه‌رانسه‌ری ئه‌و ولاته‌دا گاله‌یان ده‌کرد جاروبار به‌به‌کیشیاندا ده‌دا - وه‌رگه‌تێر - .

نه یاری کورد به رانبهر به ئهرمه نییه کان نه گهر راست بی نه گهر دروستکراو، گشتی دهسکردی پروپاگه ندهی به رده وام و پهیتا پهیتای تورکه کان بووه تورکه لاهه کان به گوتی کورده یان ده دا که وا سهیر که نه ئهرمه نییه کان پالیان داوه ته هاوپه میانه کانه وه و تنها یهک مانگ بهر له وهی عوسمانلی بچیتته جهنگه که وه، ئهرمه نییه کانی قهفقاسیا و عوسمانلی له گه لّ پروسیادا پهیمانی نووسراویان به ستووه و به گوتیهی نه و پهیمانه پروسیا له داگیرکردن و دهستبه سه رداگرتنی ئهرمه نستانی عوسمانلی و کوردستاندا یاریده یان ده دا و سه ره نجام ئهرمه نییه کان تولهی سهختی هه موو نه و کردارانه له کورد دهستینه وه که به رانبهر یان کردوویانه... نه م جوړه پروپاگه ندهیه تا راده یهک له دلّی کوردها جیتی ده بووه وه و جهنگا وه ره کورده کانی و ادار ده کرد بچنه پالّ تورکه موسولمانه کان. به م جوړه کورد ده بوونه داردهستی تورکه کان و پیخوری پلانته کانیان و له هه مان کاتدا به کلکی ته ور دژ به خویان و چ له باری گیانییه وه و چ له بواری مالّ و داراییدا تووشی زیانی کوشنده ده بوون و ده بوونه مایه ی ویرانکردنی ولات و سه رزه مینه که ی خویان و له کۆتاییدا نه م رۆژه ره شه یان هیتایه سه ر خویان که بواری لی ده رچوونی نییه (۱).

له بهر نه بوونی ریتکخستن و نزمیی ناستی هۆشیاری و ژیری، ژماره یهکی زۆری کورد جلهوی بیران له دهست ده رچوو و بوون به داردهستی گه له پیاوکوژه درنده بی دلّه که ی سالانیک و نهسته مبولّ و له کوشتن و تالان کردن و په راگه نده و ده ربه ده رکردنی نیوهی گه لی ئهرمه ن واته نیوهی نه و به شه ی گه لی ئهرمه ن که له سه رزه مینی عوسمانیدا ده ژیان - نه وانیه لی ده رچن که له نهسته مبولّ و ئیزمیر نیشه جی بوون - و دهستیان تا نایشک رۆکرده ناو خوتینیانه وه. سالی ۱۹۱۵ - ۱۹۱۶ بهر له گه یشتنی لیشاوی سوپای قهفقاسیای رووسه کان، که چه ند تابووری

(1) Prince Svreya Badrkhan: The Cace of Kurdistan against Turkey. By authority of the Hoyboon the Supreme Council of the Kurdish Government. Together with an Introduction By Herbert Adams Gibson. Princetion. N. J. (USA) 1924, pp. 33 - 34.

نەرمەنیشی تیتدا بوو، زۆربەى كوردى ناوچەكانى وان، بتلیس و نەرزنجان لە سەرزەمینى خۆیان هەلاتن، ئەوانەیان لى دەرچى كە بەر لەو هەمیشە دۆست و هاوکاری نەرمەنیشەكان بوون. چەند هۆز بەپیاو و ژن و مندال و مەرۆمالات و هەبوو و نەبووبانەوه، چ بەخوایشتى خۆیان چ بەترساندن یان زۆرلیتکردنى دەولەت لەو ویلايەتانه هەلکەنران و کەوتنه پیتش ئەو لەشکره شكاوانەى تورکەوه كە لەبەر سوپای رۆوسدا لە پاشەکشیدا بوون. كورد، چ لە چلەى زستان، لە ناو بەفر و بەستەلەكدا، چ لە قرچەى گەرمای هاویندا ناچار بوون بەدواى مینگەلە مەرۆمالاتەكانیان و كەرەستە و تفاقى مائەكانیانەوه، بەرەو باشوور تا دەم موسل و دیارەكریان بەرەو رۆژئاوا تا خاربورد و قۆنیە، خیل بەرەو خواروو و خیل بەرەو ژوور بکەن. ئەوان كە پەروردهى كوتستانە فینكەكانى نەرمەنستان بوون زوو تووشى نەخۆشى دەهاتن و بەسەدها لە كەنارى رینگەكان لەبەر گەرما و گرپەى كوشندهى عیراق، یان لە دەشتە قومسالە مەلارباویەكانى ئەندەوڵدا دەكەوتن و بەلادا دەهاتن».

ئەو كوردانەى كە لە ماوهى شەپەكەدا فەوتان هەرگیز لە ژماردن نایەن. بەقسەى میرزادە بەدرخان توركەكان نزیکەى (۷۰۰) هەزار كەسیان راگوتیز كردوو (۱۹۱۴ - ۱۹۱۸) و لەمانە تەنها نیوہیان بەساختى دەرچوون^(۱) بەلام ژمارەیهكى كەمى ئەوانەى گەرانهوه مەلەبەندە كۆنەكانى خۆیان لە ناوچە نەرمەنى نشینەكانى پیتشوو بۆ ماوہیەكى درێژ مانەوه، چونكە كە هاتنەوه نە بەرگدروو نە پیتلاوساز نە پیشەوهرى جۆراوجۆرى تری نەرمەنى مابوو تا ئەم پیتووستیانەیان بۆ دابین بکا و كەم كورد، هەر نەبێ تا ئەو دەمە، شارەزایی لەو پیشە و تفاقسازیانەدا هەبوو.

(۱) هەمان سەرچاوهى پیتشوو.

داواکارییه کانی کوردان له بهره‌دهم کۆنفرانسی ناشتی

١٩١٩ - ١٩٢٠) ١٥

ئه‌گه‌رچی کورد به‌درتزه‌ی شه‌ره‌که، بی جیاوازی و په‌نگانه‌وه، بی نامانج و ناوات و پلانیتیکی دارپتژراوی نه‌ته‌وه‌یی، بۆ تورکه‌کان شه‌ریان کرد و بوون به‌قوریانی، به‌لام پاش شه‌ر هاتنه‌وه سه‌رخۆ و ژیریان نواند و هه‌ول و ته‌قه‌لای خۆیان به‌دوو لادا خسته‌کار. له لایه‌که‌وه، رووه‌و کۆنفرانسی ناشتی هاویه‌یانه‌کان له پاریس و له لایه‌کی تره‌وه، په‌یوه‌ندی و قسه‌ و باسیان له‌گه‌ل تورکه شکاوه‌کاندا نه‌بری و که‌ین و به‌ینیان هه‌ر هه‌شته‌وه. له قاهیره میرزاده سوورده‌یا به‌درخان و ئاوه‌له‌کانی کۆمیته‌یه‌کیان بۆ سه‌ریه‌خۆیی کوردستان پیکه‌یتنا و ژه‌نه‌رال شریف پاشایان^(١) که کوردپه‌روه‌ریکی ده‌رسیمی بوو و تا ئه‌و کاته بآلیۆزی عوسمانلی بوو له سوید، به‌نۆتیه‌ری خۆیان دانا، تا مه‌سه‌له‌ی کورد بخاته بهره‌ده‌می کۆنفرانسی پاریس و له‌به‌ر ئه‌وه‌ی هه‌ندی له داواکارییه سنوورییه‌کانی کورد له‌گه‌ل ئه‌وانه‌ی ئه‌رمه‌نییه‌کاندا پیکیاندا ده‌دا، نۆتیه‌ره سه‌ره‌کییه‌کانی هه‌ردوو لا، بۆغۆس نه‌وبار پاشای نۆتیه‌ری ئه‌رمه‌نییه‌کان و شریف پاشای نۆتیه‌ری کورد، ریکه‌که‌وتنامه‌یه‌کیان پیکه‌وه ئیمزا کرد که هه‌ردوو لا پابه‌ندی مه‌سه‌له‌ی هاوبه‌ش بن بی جیاوازی و لیک کردنه‌وه. ئه‌مه‌ بوو به‌هایه‌ی سه‌رسورمانی هه‌موو دیپلومات و کارناس و رۆژنامه‌نوسی پله‌ی سیتییه‌می هه‌موو لایه‌نه‌کانی ئه‌وروپا، چونکه ئه‌وان له نیه‌ره سه‌ده‌ی رابردودا، هه‌ر له‌سه‌ر دۆژمنایه‌تی خۆنخۆرا‌نه‌ی ئه‌م دوو نه‌ته‌وه دراوستیه‌یه و هه‌رگیز پیکه‌وه هه‌له‌نه‌کردنیان راپۆرت و گوزارشیان په‌ش کردبووه‌وه،

(١) شریف پاشا ده‌رسیمی نه‌بوو، ئه‌و له بنه‌ماله‌ی خه‌ندانی ناسراوی سلیمانیه‌یه. ئه‌و کاته‌ش بآلیۆز نه‌بوو چونکه به‌ر له شه‌ری یه‌که‌م دوورخرا‌بووه‌وه. له باره‌ی ژیا‌نییه‌وه چهند سه‌رچاوه هه‌ن، له‌وانه «اعلام الکرد» ی میر به‌سری و یاداشته‌کانی ره‌فیق حیلمی و هی تر. - وه‌رگه‌تێر -

په پیماننامه‌ی سیفهر که له نیتوان هاوپه پیمان‌ه‌کان و ده‌وله‌تی تورکدا له نابی سالی ۱۹۲۰ دا ئیمزا کراوه، دانانی قه‌واره‌به‌ک بۆ کورد به‌م شتیه‌یه‌ی خواره‌وه ده‌سنیشان کردووه:

برگه‌ی (۶۲): کۆمیتیه‌به‌ک که بنکه‌که‌ی له نه‌سته‌مبولۆ ده‌بیت و له سنی نوپنهر پیک دیت که له لایهن حکوومه‌ته‌کانی به‌ریتانیا، فه‌ره‌نسا و ئیتالیاه‌وه دانه‌رت، له ماوه‌ی شه‌ش مانگدا له وه‌کارکه‌وتنی نه‌م په‌پیماننامه‌یه‌وه نه‌خشیه‌که‌ی ئۆتۆنۆمی ناو‌خۆبی بۆ نه‌و ناوچه‌ کوردنشینانه‌ دانه‌تی که ده‌که‌ونه‌ رۆژه‌لاتی فورات و خوارووی سنووری باشووری نه‌رمه‌نستانه‌وه که له‌مه‌ودوا ده‌ستنیشان ده‌کری و باکوری سنووری تورکیاه‌وه له‌گه‌ل سوریا و میزۆپۆتامیادا. نه‌م نه‌خشیه‌ ده‌بیج ری و شۆینی ته‌واو بۆ پاراستنی ئاسووری و کلدنیه‌کان و که‌مایه‌تییه‌ ره‌گه‌زی و ئایینییه‌کانی تری نه‌م ناوچانه‌ دا‌بین بکا.

برگه‌ی (۶۳): حکوومه‌تی تورکیا، به‌گۆیره‌ی نه‌م په‌پیماننامه‌یه‌، په‌پیمان ده‌دا که بریاره‌کانی نه‌و کۆمیتیه‌یه‌ی^(۱) که له برگه‌ی (۶۲) دا باس کراوه له ماوه‌ی سنی مانگدا له رۆژی راگه‌یاندنیا‌نه‌وه به‌حکوومه‌تی ناوبراو جتبه‌جی بکا.

برگه‌ی (۶۴): به‌مه‌رجیک نه‌گه‌ر له ماوه‌ی سالتیکدا گه‌لانی کورد که له برگه‌ی (۶۲) دا ده‌ستنیشان کراون توانیان ده‌ری خه‌ن که‌وا زۆره‌یان ئاره‌زووی سه‌ریه‌خۆبییان له تورکیا هه‌یه و نه‌گه‌ر نه‌نجومه‌نی «کۆمه‌له‌ی گه‌لان»^(۲) پاش نه‌وه وای دانا که نه‌م گه‌لانه‌ توانای سه‌ریه‌خۆبییان هه‌یه، تورکیا به‌گۆیره‌ی نه‌م ریککه‌وتننامه‌یه‌ په‌پیمان ده‌دا نه‌م پاسپارده‌یه‌ جتبه‌جی بکا و واز له هه‌موو ماف و داخوازییه‌کی یاسایی خۆی له‌م باره‌یه‌وه به‌ینی.

(۱) له نه‌سه‌که‌دا و تراوه «هه‌ردوو کۆمیتیه‌که...» که به‌لای منه‌وه هه‌له‌ی چا‌په - وه‌رگێتر -.

(۲) مه‌به‌ست «عصبه الامم The League of nations» ه. ه. - وه‌رگێتر -.

دیپلوماته تهرخانه کانی تورکیا ئەم رێککەوتننامە یەیان ئیمزا کرد بەلام ناگادارانێ قوولاییبە کانی سیاسەت لە ولاتەکانی هاوپەیماندا، دەیانزانی کەوا ئەم رێککەوتننامە یە لە سیقەر دانراو تیییدا دان بەسەر یەخۆیی کوردستان و ئەرەمنستاندا نرا، لە نامە یەکی بێ با یەخی مردوو بەولاو هێچی تر نیبە، سا هەر چۆنیک بێ، هەر وەکو لە سەرەو بەسما ن کرد، سەر کردە کوردەکان ئەوەندە هۆشیار و ژیر بوون کە بەناسانی هەلنەخە لەتین، بۆیە لە ژێرەو داوێکی پە یوهندییان، لە گەل تورکیادا هەر هێشتەو ه. هەر دوا بەدوای ناگرەسی سالی ۱۹۱۸، زۆریە ی رووناکبیرە کوردەکان کە نەو ی خێزان و بنەمالە ی ناسراوی کورد بوون لە ئەستەموول چالاکییان سەر لەنوێ خستەو ه گەر و گەلێک لەوان تا ئیستا ماون و بز مەسەلە ی سەر یەخۆیی هەر لە هەول و تەقە لا دان. لەو رووناکبیرانە میر کامەران بەدرخان، نوینەریکی راستەقینە و رەسەنی ئەو بنەمالە یە کە ناوی هەلگرتوو ه و ئیستا رۆژنامە ی «هاوار» بەکوردی لە سوریا دەر دەکا، جگە لە بلاو کراو ی تر، هەرسێ کورە کە ی جەمیل پاشای دیار بە کر، ئە کرەم بەگ، قەدری بەگ و عومەر بەگ؛ سەناتۆر سەید عەبدولقادر ئەو نیشتمانپەر وەر ی تورکەکان سالی ۱۹۲۵ لە سیدارە یان دا؛ مەمدوحی سەلیم بەگ؛ مستەفا پاشای سولەیمانی^(۱)، ئەمێن عالی بەگ و چەندین کەلە پیاو ی تر لە خانەدان و ژەنەر آل و ئەفسەرانی کورد، ئەم نیشتمانپەر وەرە کوردانە، چەندین دامەزراو ی رۆشنییری و رۆژنامە یان چ لە پایتەخت چ لە ناوچەکانی کوردستان دامەزرا ن و کە کەمال ئەتاتورک لە بەشی ناسیای تورکیا هێزی هاتەو بەر و دەسەلاتی گرتە دەست، دوا یی سالی ۱۹۲۳ ئەستەمبوولی گرتەو ه، ئەم سەر کردە نیشتمانیپەر وەرە کوردانە ولاتیان بەجێ هێشت و روویان کردە هەندەران تا لەوێ سەر لەنوێ دەست بکەنەو بەخەبات و تیکۆشان هەر وەکو لە خوارەو ه دەر دەکەوێ لە سالانی (۱۹۲۳ - ۱۹۲۷) دا بەرچوو یەک رووی دا: سەرەرای هەموو

(۱) مەبەست مستەفا پاشای یامولکیبە. - وەرگێر -.

گفت و پهمانه کانیان و سهره رای ئیمزاکردنی پهمانی سیتقهر، هیتزه هاوپهمانه کان خیانه تیان له کوردستان و ئهرمه نستان کرد و دهستی ههردوو لایان «به ئیمزاکردنی یتککه و تننامه ی لۆزانی سالی ۱۹۲۳ له گهل تورکیادا» کرده زاخه وه.

سالی ۱۹۲۵، دوا به دوا ی ئیمزاکردنی پهماننامه که ی لۆزان، کورد رایه پینتکی سهرتاسه ربیان دژ به تورکیا به رپا کرد. شیخ سه عید بانگی بلندی ده ستپیکردنی شۆرش نیشتمانیی دا و هه موو ئه و کورده نیشتمانیه روه رانه ی که له سهره وه باسمان کردن - ناکۆکیه کانی ناو خۆیان و هه موو شتیکی خۆبیان وه لانا، ئه مه ش بۆ تورکه کان تا بلتی غافلگیرانه و مایه ی سهرسورمان - بوو و هه موو چوونه ژیر نالای خۆبیوونه وه (۱۹۲۶ - ۱۹۲۷) (۱) که تاقه ئه نجوومه نی یه ک دهنگ و بالای خواستی کورد بوو. ته نانه ت خۆبه رستترین و لاملترینی سه رۆک خیتله کورده کانیس، پشتگیری پر به دلّی خۆیان بۆ خۆبیوون ده ربری و زۆریان هه موو ده سه ات و توانای خۆیان خسته ناو ده ستی حکومه تی نیشتمانییه وه: هه ر که سه ی خۆی به په یوه ندیدار داده نی با بزانیته که وا رۆژه لاتتی نه گۆز و ا بروسکه ناسا به ره و خۆناسینه وه و خۆچه سپاندن ده چی! ته نی به خۆل بووی پادشاکانی گۆتۆ و گورد، هی گوبارۆ و سولتان سه لاحه دین و که ریم خانی زه ند و میر به درخان و شه هیدانی تری ئه م ریبازه پیرۆزه که هه موو خۆیان بۆ کرد به قوریانی، با له گۆره کانیاندا شاد و مه ستان بینه وه!

کورد بۆیان ده رکه وت که وا له م جیهانه پر له ئاژوه و هه را و گیرمه و کیتسه ی نه ته وه بی و نیشتمانییه دا، سیسته می خیتلایه تی ئیتر واده ی به سه ر چووه و ئه گه ر ده رفه ت و ماوه بدری به شیوه و شیوازه کۆنه کان، زه ره ر و زبانی هه موو گهل و نیشتمانی بی جیاوازی و بواردن راده مالتی.

(۱) خۆبیوون ده ربه ری کۆتایی سالی ۱۹۲۷ دامه زرا - وه رگتیر - .

شایانی وتنه که و ا بهر له شهري يه که مه وه له بهر چه ندين هو و هوکاره ي جياواز کرمي ناکوکی له سيستمی خيلايه تي دابوو. ههر له داهاتن و پتکه يتي نانی سواره ي حميديه وه، رکه بهرئ و ئيره يی که وتبووه نيوان ئه و سه روک هوژانه وه که بو ئه م هيترانه ناونوس کرابوون و ئه وان هس که نه کرا بوون. ههر هوژه يان لقيکی له ناکاودا له هاوپه يمانی دويني داده برا و ده چوه پال هوژيکی تر که خاوه نی ئاو و له وه ري باشر و فراوانتر بوو. ئه م دابرانانه چه ندين هو بان به به ره وه بوو: ئيره يی و رکه بهر تي که سايه تي، باوه ر به وه ي سه ره خو بوون له وان هيه ده رفه تي باشر بو خو نووسين له ريزي سواره ي حميديه دا بره خسي تي. يان کورتيکی له خورابين له پيره باب هه لده گه رايه وه و ده سته و تا قم و پشتگيري به ده وه ري خويدا کو ده کرده وه، يان سه دردارتيکی پير و په ککه وته، که له بهر هه ندي ده مپراست و پياوماقوولي خيله که ي خو ي بو رانه ده گيرا، شانی بو شل ده کردن و ده سه لاتي ده خسته ده ستیان. له هه ندي ناوچه ي تر، کار به پيچه وان ه ي ئه مه وه ده رو يشت، پياوماقووليکی هوژيکی بچووک ده رفه تيکی باش و له باری بو په لاماردانی نه ياران يان دراوسيکانی بو ده هات، به زور سه ري پي داده نه وان دن و ده يخسته ئير سايه و ده سه لاتي خو يه وه به م جوژه هه م ناوي ده دايه وه و هه م ده بوو به خاوه ن جي و پتي تايه تي خو ي و هه م ده سته و دايه ره که شي ده گه يان ده پله ي هوژيکی مه زن و به توانا. ئيستا، ههر چونيک بي، و ا ئه م دووبه ره کی و لاملی و سه رکه شيسانه به ره و کوتايي ده چن، جه نگی گه وره و قوربان ييه زوره کانی و ناکام و نه نجامه ويران که ره کانی ره گه زي کورديان تا موخي ناو ئيسک ته زان دووه و نه مه گوړايتيکی شوړشگيرانه ي قوولي له ناو ميتشکی هه موو کورديکدا هيئاوه ته دي. هه رچه ند کوسپه سياسييه کان گه وره و سه خت بن، هيچ شتيک ناتواني هه لمه تي به تينيان به ره و ناوات و نامانجه نيشتيمان ييه ره و اکانيان بوه ستي تي.

پر به پستي واقيعه ت، به و شتوه و مانايه ي له م سه رده مه ي ئيستا ماندا

به کار دیت، ئەتوانین بڵێین سەرکرده کوردهکان واقعین. ئەوان به بهسهرهات و تاقیکردنهوهی خۆیان دهزانن کهوا سهرهستیی نیشتمانی له لایهن هیتزکی داگیرکهری سهرهخۆوه بهخووشی نادری، به لکو دهیی بهزۆری چهک و ریکخستنی زه بهردهستانه لیتی بسینری. به لگهش بو ئهوهی که سهرکرده کوردهکان به قوولی لهم راستییه گه یشتوون ئه و سۆ راپه رینه چه کدارانه یان که دژ به تورکیا له سالی (۱۹۲۳) وه به رپایان کردوه.

نەتەھەم

یەكەم راپەرینی ئۆزگەرتەنەى كوردان

(۱۹۲۵)

نەتەھەى كورد چاكەيەكى زۆرى بەسەر ئىمپراتۆرىيەتى عوسمانلىيەھە ھەيە. ئەوان بۆ پاراستنى ئىمپراتۆرىيەت تەننەت لە خويىنى خۆشيان درىغىيان نەكردوھە و بۆ دامەزراوھە دەولەتییەكانىشى سىياسەتەدار و فەرمانبەرى پاىيە بەرزبان داوھە. دووبەرەكى و ناكۆكى لە نىوان ھەردوھە نەتەھەى كورد و توركدادا زۆر لەسەرخۆ و درەنگ دروست بوو، بەلام ھەرگە ھەردوھە لا لەوھە و رىيابونەھە كە درزى نىوانىيان خەرىكە دەم دەكاتەھە زوھە كەوتنە خۆ و ھەر كەسە دژ بەوى تر كەوتە كار. سالى (۱۹۱۵ - ۱۹۱۶) لەگەل پىشكەوتنى لەشكرەكانى رووسدا بۆ ناوھەى خاكى عوسمانلى، توركە لاوھەكان فەرمانىكىيان بەسولتتان رەشاد ئىمزا كرد كە بەگۆتەھە گەلى كورد لەو شوتىنەھەى ئەرمەنستان و كوردستانەھە كە دەبنە بەرەھە شەپ راکۆتۆرىت و لە ناو توركەكانى ئەنەدۆلى رۆژئاوادا، ھەر (۱۰) كوردە لە ناو (۱۰۰) توركدادا، جىتشىن بىكرىن. ھەردوھە نەتەھەكە خاوەنى يەك نايىن بوون و جىياوازيان تەنھا لە زماندا بوو؛ با كورد زمانى خۆيان لى قەدەغە بىكرى و بەتوركى بدۆتىن تا ئەو پىشتەھى كە دوای ئەوان دىت، بەتەواوھەتى بىتوركىنرى. بەر لەوھەى بۆ «ئەم تەواندەھەى گىشتى» يە ھەنگا و بنىن، توركەكان لە پىشدا چەند پىاوى ماقوول و ناودارىان گواستەھە. بەلام ئەنجامى ھەموو ئەم رەنجە تەنھا بەبا چوون بوو و ماىھى سەرسوپمان بوو بۆ توركەكان، چونكە بەزەھى بۆيان دەركەوت كە كورد ھىندەھە ئەرمنەكان ئەگۆنچىن و لەگەل ئەم دەورەھە نۆتییەدا بەھىچ جۆرىك نايەنە تىكەل بوون و تەبايى^(۱). تۆمارەكانى بەرپۆھەرايەتى راکۆتۆزانەھەى دەولەتى تورك لە

(۱) توركەكان لە نىوان سالانى ۱۹۱۵ - ۱۹۱۸دا ھەر تەنھا بەكوشتن و =

نەستەمبوول دەریدەخا کەوا لە سالی (١٩١٥) دا نزیکەى (٧٠٠) هەزار کورد لە کوردستانەوه بەرهو رۆژئاواى ئەنەدۆل راکۆتێراون^(٢).

سالی ١٩١٩ تورکیا لەویەپرى لاوازی و بى دەسلایتیدا بوو و لە پەلویو کەوتبوو. تورکەکان ناچار مان بکەونه لاواندنى کورد و هەردوو لا لە (مەجلیس) و لە رۆژنامەکانیشدا دەریانپى کەوا تورکیا سەرزەمینی باو و باپیرانى هەردووکیانە، چ تورک، چ کورد، بى هیچ جیاوازی و لاسەنگیەک و کەوا تەنها ئەم دوو گەله مافی ئەوەیان هەیه بەناوی ولاتەکەوه قسە بکەن. تورکەکان بەسەرکەردەکانى کوردیان وت کەوا «تورکیا کەوتۆتە بەر مەترسی سەختى دابەشکردن لە لایەن هاویەیمانەکانەوه و کەوا داواکارییەکانى نەرمەنى و یۆنانییەکان لە رۆژھەلات و رۆژئاواى خاکی تورک و کورددا لە لایەن هاویەیمانانەوه پشتگیری تەواوی لى دەکری» و گفتیان دا و دەستیان دا بەسنگدا بۆیان کە هەر ئەم مەترسییە لاچى ئەوا چارەسەرتیکی پاک و خاوین و دادپەرورەانە بۆ ناواتە نەتەوهییەکانى گەلى کورد دادەنری تورکەکان ئەوەیان لە بەرچاو بوو کەوا شەریف پاشا مەسەلەکەى گەیانەبووه کۆنفرانسی ناشتى لە پاریس و لەو پەیمانەدا کە لەوی بەسترا بوو، بریار درا بوو کوردستان نیمچە سەریەخۆییەکی پى بدرى بەلام تورکەکان هەر لە سالی ١٩٢٣ توانییان پەیمانیکى نوتى ناشتى لە (لۆزان) بەسەر هاویەیمانەکان و هاوکارەکانیاندا داسەپتین یەکسەر هەلتۆستى خۆیان

=تالانکردنى گەلى نەرمەنەوه نەوستان، بەلکو نزیکەى نیو ملیۆن لاوی نەرمەنیان، چ کوچ کچ. ناچار کرد واز لە نەتەوهى خۆیان بهیتن و «بى بەتورک» بۆ ئەم مەبەستە دەیهەا هەزار مندالى هەتسوی نەرمەنیان کۆکردەوه و بەزۆر «تورکەندیان» نیستا تورکەکان دەپى لەسەر ئەم کردارە درێندانەیان بخرینه بەر لێپرسینەوه.

(2) CF prince sureya Badrkhan. the case of kurdistan against Turkey, op cit. p. 32.

بهرامبهر به کورد گۆری و کهوتنه بر و بیانوو بۆ پاشگه زبونونه له یه که یه که یه ئه و گفتم و پهیمان و دهست به سنگ دادانه ی له رۆژه ره شه کانی سالانی (۱۹۱۸ - ۱۹۲۲) یاندا دابوویان. خاوهن کۆمپیا له ی قهرز، جامبازه کانی بازاره کانی ئه روپا، به تایبه تی ئه وانه ی وه کو هار به دوای نه وتدا ده گه ران و هه ره که یان سه ر به ولات و دهسته یه ک بوون هه موو پیتکه وه له کاردا بوون و هه ر له م کاته شدا مه سه له ی سه ر له نوێ نه خشه کیشانی سنووری باکوری عیراق له گه ل تورکیادا (نه وتی موسل) هینرایه کایه وه و خرایه به رده م (ئه نجوومه نی گه لان) له ژنیف.

له م بارودۆخه دا، سه رکرده نیشتمانه په ره که کانی کوردستان، هه رگیز نه ده که را ده سه پاچه و دووره په رتیز بوه ستن و بی ده سه لاتانه سه یری ئه م شه ره سه گه بکه ن که له سه ر خاوه نداریه تی سه رزه مینی کورد و ئاسووری ده که را، ئه و سه رزه مینه ی له ماوه ی چوار هه زار سالی رابردوودا پشتا و پشت له وان به ولاره هه یچ گه لیکه ی تری له سه ر نه بووه به مدیو و ئه و دیو سنووره کانی سووریا و تورکیا، عیراق و تورکیا و ئیران و تورکیا تا قوولاییه کی زۆر قوول هه ر ولاته ی کورده و رۆله کانی هه یچ که موکوری و درنغیه کیان بۆ پاراستن و داگوکی کردن له ماف و داواکاری میلیلی خۆیان نه کرده وه و له نواندنی ئه و په یری ره شیدی و نازایه تی بۆ ئه م مه به سه کورتیان نه هه تناهه جگه له مه، ته نه ا تورکیا کوردی به دوژمن و سه رچاوه ی مه ترسی و خه ته ر داده نا و هه وتی ده دا که له کوردا یه تیان بخا و له ناو میلیله تی تورکدا بیان توینیه ته وه.

کورد له ئه نجامی ئه و خیا نه ت لی کردن و فریودانه له رقداد ده کلان و پاش ئه وه ی هه یچ هیوا یه کیان به تورکه کان نه ما که چاره سه رتیکی داد په روه رانه بۆ مه سه له که یان بخه نه روو و، دوای ئه وه ی کردار و په فتاره درندانه کانی تورکه کان ئیشی گه یانده ئیسه کیان، ناچار مان بیس له به ره له سته کاری و خۆپاراستن بکه نه وه و بۆ ئه م مه به سه کورتی گه وره ی شوژگی ترانه یان بۆ سه ره خۆبی له تورکیا به رپا کرد شه رتیکی ئه وتۆ که لیتی

دهه‌های شایه و بیتی به مایه‌ی دهرده‌سهری هره گه‌وره بۆ تورکیا که تازه سیستمی کۆماری هه‌لبژاردبوو و هیشتا به‌ته‌واوی نه‌که‌وتبووه سه‌رینی نه‌وه بوو به‌سه‌رکردایه‌تی شیخ سه‌عیدی پیران و ده‌سته‌یه‌ک نه‌فسه‌ری بلند پایه‌چک و جبه‌خانه‌ ساز درا و گهل بۆ راپه‌رینی سه‌رانسه‌ری له‌رۆژی ۲۱ی ئاداری سالی (۱۹۲۵) دا بۆ ده‌ریه‌راندنی تورکه‌کان له‌ کوردستان ناماده‌کرا. به‌لام جاسوسییه‌تی به‌توانا و سه‌رکه‌وتوی تورکه‌کان توانی پیش له‌ راپه‌رینه‌که‌ بگری و نه‌هیتلی به‌ریا بێ، شیخ سه‌عید بۆ سه‌ردانی فه‌رمانده‌یی گشتی سوپای تورک بانگ کرا و له‌به‌ر نه‌وه‌ی شیخ له‌ ئامانجی راسته‌قینه‌ی تورکه‌کان ناگادار بوو، نه‌چوو و له‌جیاتی ده‌نگی له‌ چهند سه‌د پیای که‌له‌میرد و ره‌شیدی ده‌وروبه‌ری کرد راپه‌رینه‌که‌ له‌ (۷)ی مارتدا به‌ته‌قینه‌وه‌ له‌جیاتی (۲۱). به‌لام کورده‌کان نه‌ ده‌زگای بێ سیمیان هه‌بوو نه‌ ته‌له‌فۆن تا هه‌موو ناوچه‌کان له‌م گۆرینه‌ ناگادار بکه‌نه‌وه‌ بۆیه‌ تورکه‌کان سوودیان له‌م که‌له‌به‌ره‌ وه‌رگرت و سێ له‌شکریان بۆ دامرکانده‌وه‌ی شو‌رشه‌که‌ ته‌یار کرد، کورده‌کان زۆر دلاوه‌رانه‌ شه‌ریان کرد، چونکه‌ هه‌موو ده‌یانزانی ئه‌م شه‌ره‌ی ده‌یکه‌ن شه‌ری چاره‌نووسه‌ زه‌ره‌ر و زیانیکی سه‌ختیان له‌ تورکه‌کان دا و به‌ره‌و شه‌ره‌کانی ئورفه‌، سیوه‌ریک و دیاربه‌کری پایته‌ختی کوردستانی تورکیا هه‌لمه‌تیان برد، ته‌نانه‌ت به‌شی خوارووی ئه‌م شه‌ره‌شیان داگیر کرد. کاتیکی که‌ تورکه‌کان هه‌ستیان به‌وه‌ کرد که‌ ده‌رفه‌تیان لێ براره‌وه‌ و به‌رده‌می لافاوه‌که‌یان بۆ ناگیری، ناچار هه‌زیتیکی تازه‌یان به‌شه‌مه‌نده‌فه‌ر به‌سواریادا هه‌ینا که‌ له‌ ژێر ده‌ستی فه‌ره‌نسییه‌کاندا بوو و له‌ پشت هه‌زه‌کانی کورده‌وه‌ قایمان کرد. کورده‌کان که‌ که‌وتنه‌ نیتوان دوو ناگه‌روه‌ ناچار مان بکشینه‌وه‌ و خۆیان له‌ شو‌رتیکی ستراتیژی و سه‌خت قایم که‌ن. شه‌ر هه‌ر له‌ باکوری رووباری دیجله‌وه‌ به‌ره‌و ژوو‌ر تا ده‌گاته‌ چپای ئه‌رارات که‌ لوتکه‌کانی بۆ شه‌رکه‌ر قایمترین قه‌لای سروشتین ده‌وامی کرد له‌به‌ر نه‌وه‌ی هه‌زه‌کانی تورک چ له‌ ژماره‌دا، چ له‌ چه‌ک و جبه‌خانه‌دا له‌مان بالا ده‌ستتر بوون، ئه‌مان له‌و شو‌تینه‌ سه‌ختانه‌ی چپای ئه‌راراتدا سه‌نگه‌ریان داکو‌تا که‌ پشتیان وا به‌هه‌ردوو کۆماری

نهمه‌نستان و نازره‌ریاجانه‌وه و له لیتقه‌وماندا هه‌میشه جیگه‌ی سه‌خت و باوه‌شی گهرمن بو‌حه‌وانه‌ویان. سالی ۱۹۲۶ تورکه‌کان ده‌ستیکی گه‌وره‌یان له‌وه‌شوتنه‌وه‌شانده‌که کورد کردبوویان به‌مه‌لبه‌ندی سه‌ره‌کیی هیتزه‌کانیان به‌درتژیایی سالی ۱۹۲۷ - ۱۹۲۸ شه‌ر و پیتک‌دانی سه‌خت به‌رده‌وام بو‌وه و تیتیاندا کورده‌کان چه‌ندین نه‌فسه‌ری گه‌وره و کومه‌لیکی زۆری سه‌ریازیان به‌دیل گرت جگه‌ له‌چه‌ک و جبه‌خانه و تفاقیتیکی زۆری جه‌نگ.

له‌ سالی ۱۹۲۴ه‌وه و له‌ گیتزه‌نیکی مه‌قومه‌قۆی سه‌ر مه‌سه‌له‌ی موسلدا، تورکه‌کان چه‌ند «دادگای سه‌ره‌خۆیی» یان له‌ دیاره‌که‌ر و قۆنیه و هه‌ندی شاری تردا سازدا بو‌دادگایی کردنیکی سه‌ریتی هه‌موو نه‌وه‌که‌سانی سه‌ریان بو‌به‌ناوه‌چاکسازیه‌کانی که‌مال نه‌تاتورک دانه‌ده‌نواند. ژماره‌یه‌کی زۆر جه‌نگاوه‌ری کورد که‌له‌را په‌رینه‌که‌دا گیرابوون و هه‌ندی باشبو‌زگی ترکه‌گومانی نه‌وه‌یان له‌ده‌کرا له‌ئاماده‌کردنییدا ده‌ستیان بو‌بوو، له‌به‌رده‌می دادگاکه‌ی دیاره‌که‌دا دادگایی کران نزیکه‌ی (۵۳) رو‌شنبیر و سه‌رکرده‌ی سوپای کورد حوکمی مه‌رگ دران و به‌ناشکرا له‌وه‌شاره‌دا له‌سیداره‌دران^(۱).

له‌تشرینی یه‌که‌می ۱۹۲۷دا ده‌سته‌یه‌ک سه‌رکرده‌ی کورد، که‌هه‌ریه‌که‌یان خاوه‌نی بیرو‌رایه‌کی سیاسی تایبه‌تی یان پابه‌ندی په‌یوه‌ندییه‌کی تایبه‌تی بوون له‌ده‌ره‌وه‌ی کوردستان یه‌کیان گرت و که‌وتنه‌دانان و دارپشتنی په‌یماننامه‌یه‌کی نیشتیمانی بو‌وه‌دیپه‌نتانی نامانجه‌نه‌ته‌وه‌ییه‌کانیان. له‌مه‌په‌یماننامه‌یه‌دا به‌ریار درا کومه‌له‌یه‌ک به‌ناوی کومه‌له‌ی «خۆببون» ه‌وه‌پتیک به‌یتیری و بکری به‌به‌رزترین نه‌نجومه‌نی نیشتیمانی بو‌کوردستان یان له‌شپوه‌ی حکوومه‌تیکی کورده‌دا په‌فتار بکات و هه‌موو ده‌سه‌لاتیکی نیشتیمانی و نیوده‌وله‌تی بدریتی و هیچ

(۱) له‌سه‌ره‌تای سالی ۱۹۲۸دا تورکه‌کان فرۆکه‌یان دژ به‌کورد له‌ئه‌رارات به‌کاره‌یتنا و دوو فرۆکه‌یان که‌وته‌خواره‌وه.

که سیتک یان دهسته یهک به هیج جۆرتیک توانای دهسته ردار بوونی بریار و دهسه لاتەکانی نه بیت.

«بەم جۆره (خۆبەوون) لە ۲۸ ی تشرینی یەكەمی ۱۹۲۷ دا بانگی سەر بە خۆیی کوردستانی بەو جۆره ی له پەیمانی سیقەردا دیار بکراوه دا و (کورد ئاوا) ی سەر ئاگری داغ (ئەرارات) ی به پایتەختی کوردستان دانا و له بریارێکدا ههستی دۆستانه ی گهلی کوردی به رانبهر ئێران، ئهرمه نستان، عێراق و سوریا دهرپری و بریاری کوردانی له سەر بهرده و امبوونی جهنگ دژ به تورکه کان دا تا دوا پاداریان سهرزه مینی باو و باپیرانی کورد به جێ دههێتی و کورد دهگاته ئاوات و ئامانجی دێرینه ی خۆی»^(۱).

میر جهلادەت بەدرخان، میر کامهران بەدرخان، مه مدوحی سه لیم بەگ و شاهین بەگ به ئەندامی ئەنجومه نی راپه راندن دانران. ئەم ئەنجومه نه پۆستی فرمانده یی گشتی سوپای میلی کوردستانی دا به ژه نه رال ئیحسان نوری پاشا که ئەفسه رێکی پایه به رزی ئه رکانی سوپای تورک بوو له شه ری جیهانییدا و له هه مان کاتدا سه ریازیکی دلێر و به جه رگ و بگه ره ئەفسانه یی پله ی یه که م بوو. ئیحسان نوری پاشا سیسته می تازه ی کۆماری تورکیای باش ده ناسی و له هه ست و نه ستی ئاگادار بوو هه روه ها شاره زای توانا و لاوازی و سه رچاوه ی تین و شوینی مه چه ک بادانی بوو.

(۱) سوره یا بهدرخان - هه مان سه رچاوه ی پێشوو.

دووهم جەنگی شۆرشگێڕانی کورد

(۱۹۳۰ - ۱۹۳۲)

خۆبویون و فەرماندەیی گشتی سویا بریاربان دابوو تا دوا تێنۆکی خۆین لە تیکۆشان بۆ رزگار بوون لە چنگی تورکەکان نەسەرەون و بۆ ئەم مەبەستە گشت کارسازی و کەرەستە و چەک و جەبەخانەیەک کە پێویست بوو ئامادە کرا. خۆبویون مارەنگازی سەرنەکەوتنی راپەرینەکەیی پیشوو بوو، بۆیە ئەمجارە، بەوپەڕی وریایی و ناگادارییەوه هەنگاوی دەنا. ئەوان سەرەتا هاتن توانای هەموو ئەو خێل و هۆزانەیان یەکخست کە جاران هەندیکیان خۆیان دوورەپەرتیز دەگرت لە بزوو تنەوه. هەرەها مەودای چالاکی خۆیان تا دوور دەستترین ناوچەیی ولاتە کە گەیانند جگە لە مەهەستی دۆستانەیی ئەو گەلە دراوسێیانە شیان بەلای خۆیانەوه کێشا - تەنانەت یارمەتیشیان لێوه مستۆگەر کردن کە ئەوانیش خواوەنی کێشه و مەسەلەیی هەمان جۆر بوون. بەدرێژایی سالی ۱۹۲۹ پێکدادان لێره و لەوێی کوردستان نەبرایەوه، بەلام لە بەهاری سالی ۱۹۳۰دا بەتێسەیی ناگری شۆرش لە لوتکە بەرزەکانی چیا ی ئەراراتەوه بڵێند بوووه و بەرهو شیرو دۆڵەکانی وان پەرتەیی کرد و هەموو ویلایهتی بتلیس و دیارەکر و ناوچەیی بۆتانی گرتەوه. بەدرێژەیی چەند مانگی رەبەق دەزگاکانی بلاوکردنەوهی تورک شان بەشانی تۆپخانە و فرۆکەکانیان دژ بە «چەتە» کوردەکان و درێندەییان گرماندیان و لرماندیان لە کاتی کدا هێزە گەورەکانی ئەوروپا کە خۆیان چەند سالی ک لەوه بەر سەرەخۆیی کوردستانیان خستبوو نەستۆ و بەهەر دە پەنجە نیمزایان کردبوو و، هەر بەشان و باهووی کۆماری تورکیاندا هەڵدەدا و راوه قەسەیان دەکرد بۆ ستایش کردنی. هەر لە (۱۹۱۵) هوه تورکە شارستانییه تپەرەرهکان کەوتنە بەکارهێنانی رەفتاری نەهەمەنانه دژ بە نەرمەنییهکان و یۆنانییهکانیش بەلام گرانیی گەوره هەر خرایه سەر کورد، ژن و مندالی بێ تاوانی کورد خراوه بەر هێرشێ سەرپرین و لە

ناو بردن و ئەوانەى مانەو بەرەو رۆژئاواى ئەنەدۆل دەربەدەر کران، چەندین هۆز بەخاوخیتزان و ئازەل و مالاتەو بەزۆر شویتنەوارە دلگیر و سازگارەکانى خۆیان پیت چۆل کرا و رەهەندەى کەنارە مەلاریا زەدەکانى رۆژەلاتى دەریای سىپى ناوەراست کران، تورکەکان، کچ، ژن و مندالى تازەهەلچوویان بەهەزارەها وەکو پەوێ کۆیلە دایە پیتش و بەرەو رۆژئاوا ریفاندیان. برسیتى و نەخۆشى و پەزالەت و چەرمەسەرىش وەکو گورگى هار کەوتنە و تیزەى ئەم کاروانە بى کۆتایىیەى مرۆڤى بى دەسەلات. لاشى مردوو، بەتاک و کۆمەل، بەمبەر و ئەوبەرى ریتگاگاندا بلوو بووبوو، بەکورتى تەنانت نىوەشيان بەسەلامەتى نەگەیشتنە دوا قوناغ ئا ئەمەیه ta'alim a la turca - پۆشنىرى شارستانىیەت بەشیتوازی تورک! ئەو رۆژە رەشەى کە بەسەر کورد هات، بەتایبەتى ژن و مندال و لە لایەن خۆبىوونەو بلوو کراونەتەو ئەوئەندە مایەى دل هەلقەرچان و بىزەتەنەو نە کە لىرەدا جىگەى باسکردنى نابىتەو. چۆلکردن و ویرانکردنى ناوچەکانى رۆژەلاتى روبرارى فورات کە سالى ۱۹۱۵ بەلەناو بردنى گشتى و راوهدوونانى نەرمەنىیەکان دەستى پیت کرد، سالانى ۱۹۲۰ - ۱۹۳۲ بە لەناو بردنى گشتى و راونانى کورد هاتە کۆتایى. لە سىیەکانى ئەم سەدەیدا گەلێ هەوالئىرى سەر بەرۆژنامە تورکىیەکانى ئەستەمبول کە لە رۆژەلاتەو راپۆرتیان بۆ دەناردن، داد و بىدادى دوورودرێژيان لە بارەى ویرانکارى گشت لایەنە و بەبىبانکردنى ناوچەکانەو بۆ رۆژنامەکانیان دەنووسى، لەگەل ئەمەشدا بەریتانىای مەزن، هاوپەیمانە دىرینەکەى تورکىا، هەر هاوار و داد و فىغانى بۆ راگیرکردنى «سەر بەخۆى سىاسى و یەکپارچەى سەرزەمىنى تورک» کرد و بۆى پاراپەو.

دەرسىم ئىتىز ئەمما...

جەنگى ئۆزىڭىز ئاندى سىيەم ۱۹۲۷ - ۱۹۳۸

دەولەتە ئەوروپايىيەكان كە كزترىن ھەستى مەسئولىيە تىيان بەرانبەر بەرەفتارەكانى توركىيا نە مابوو و كەوتىبونە پىشسېركى لە يەك كەردن بۆ كېرئوش بردنى سىياسى لە بەردەم دەولەتە كەى كە مال ئەتاتوركدا، ھەلىكى ئەموار و لەباريان ھىنايە پىشى بۆ زياتر چەسپاندى خۆى و قايم كەردنى «جى پىتى». ھىشتا زىنجىرە چىاكانى دەوروبەرى دەرسىم واتە ئەو ناوچايەى كە دەكەوئىتە سەر پىچە گەورەكەى پووبارى فورات لە ئەرمەنستانى رۆژئاوا، ھەر وەكو خۆيان مابونەو ھە ھىمان چەكەمەى سەربازى توركىيان تى نەچووبوو. دەرسىم كە وەكو بووكىكى بەختەو ھەر و ئارامگرتووى ناو باوھى زىنجىرە چىا سەركەشە لوتكە بەفرىنەكانى مەرجان (۱۱۰۰ پى لە دەرياو بەرز) و مەنسور و چەند چىاي تىر بوو، چوار دەورى بەباخ و كىلگەى سەوز و شىو و دۆلى بەدارستانى ھەزار سالە و رەزى پى لە ميوە گىرابوو. ھەتا سالى ۱۹۰۸ توركەكان ئەوئەندە شارەزاي نەبوون و شارەكە و دەوروبەرى ھەر بەكشتوكال و ناژەلدارى و رەزى تىر بەرپتو ھەچوون و دانىشتوانى كە ژمارەيان خۆى دەدا لە ۷۰ ھەزار كەس برىتى بوون لە قزلباش و^(۱). (ب) و ئەرمەنى و كورد و وەكو ھەلۆبەكى سىرك و تىژ بال چىنگى بەبنارى يەككىك لە بالەكانى چىاي تورۆسەو ھە گىر كەردبوو. تەختايىيەكانى بەردەمى دەچنەو ھە سەر ھەندى بلندايى بەسەرىەكداكەوتوو كە ھى ھەزارەا سالەى پىش مېژوون. ئەتوانم بلتىم لە ھىچ جىگايەكى تىر ئەم سەرزەمىنە دىرىنەدا شوتىنى ئەوھا ھەلەت و دۆل و شىواری و پىچ لەسەر پىچ و رەو ھەسەر رەو ھەز نىيە.

(1) Cf. Captain Molyneux - Seal:

Dersim in the Journal of the Royal Geographical Society, July 1914, and Ewald Banse: Die Turkie, 1915,...215, 217.

همیشه نه یاری و گیرمه و کیشه و لیک به گومانیهک له نیوان میریی دهسه لاتداری دهرسیم و هۆز و خیله کانی دهوروبهری لهسه راج و بهرات و سه رباگیری هه بووه. ئەم جاره یان دهست پیتشخه ر ئەم هۆز و خیلانه نه بوون به لکو دهوله تی تورک بوو که ئاره زووی لی بوو سوپاکه ی تا قی بکاته وه. سالی ۱۹۳۷ ته نگه به ره کانی ناو چیاکانی دهرسیم له لایه ن تورکه کانه وه گیران و داوا له هه ندی پیاوماقوول و سه روک خیلای ناوچه که کرا به زووترین کات بینه باره گای له شکر تا بو نه نقره ره ره وانه بکرتن. دیار بوو مه سه له که له دهسکر دهنه وه و پیتکدادان و به گژی یه کدا هاتن به ولاره چاره یه کی تری نه بوو. سه رکرده کانی ناوچه که که بینیان هه ر چوار لایان به له شکر و توپخانه و فرۆکه گیراوه له سه ر هفتاری سه دان ساله ی باو و باپیرانیان ناچار مان خویمان و خیله کانیان به ره و بلنداییه هه ره به رزه کانی چیاکان بکشینه وه و خویمان له دۆل و شیوه سه خته کاندای قایم بکه ن؛ تورکه کان که زانیان ناتوانن هیه چیان بی بکه ن، هه موو ناوچه که یان نابلتووچه دا و ریتگاوبانه کانیان توند گرت و تا به هاری سالی ۱۹۳۸ چاره پیتیان کرد له سه ره تای به هاردا دهستیان کرد به بۆمبارانکردنی گوند و دهواره کان بی جیاوازی و بواردن به تایبه تی بۆمباران کردنی فرۆکه کان له ئاسمانه وه به جوړیک توند و بی بواری بوو که ده ره تانی له خه لکه که به ری بوو و شیخ سه عید که پیرتکی هه شتا و دوو ساله بوو، ناچار خوئی و کوره کانی و پیاوه ماقووله کانی دهوروبهری خویمان دایه دهسته وه و تورکه کان، پاش دادگاییه کی گالته جارانه، حوکمی خنکاندنیان دا و دوانزه یان لی له سیداره دان...

پاش نه وه رۆژنامه کانی تورکیا تا چند ههفته ی له سه ر یه ک هه ر بالۆره ی «ئیتیر دهرسیم نه ما De Lenda est Dersimo» یان لیدا.

دهوله ته گه وه کانی نه وروپا له لایه که وه دهستی یارمه تی یان بوو تورکه کان، نه و گه له بیابان نشینه له ناسیای ناوه نده وه هاتوه به چه ک و پاره و به هه موو شیوه یه کی تر درێژ ده کرد، تا بتوانی چند ره گه زی ره سه نی

خۆ ولاتی وهکو کورد، ئاسووری، ئه‌رمه‌نی ته‌فروتونا و ریشه‌که‌ن بکا که زیاتر له (٤٠٠٠) ساله‌وه له سه‌رزه‌مینی خۆیاندا نیشته‌جی بوون، له لایه‌کی تره‌وه خیانه‌تیان له‌م گه‌لانه‌ کرد و بۆ مه‌به‌ست و ئامانجی گلاوی خۆیان به‌فریویان دان. ته‌نها توۆقالتیک هه‌ستی شه‌ره‌ف، هه‌ندئ وشه‌ی به‌تال و درۆی که‌متر و نه‌ختی راستی و دادپه‌روه‌ری له‌ په‌فتار و کرداریاندا ده‌یانتوانی به‌ن به‌به‌ریه‌ست له‌ به‌رده‌م چه‌ندین لیقه‌ومان و مالوێرانیی گه‌وره‌دا.

بارودۆڭىسى سىياسى ئەھمىيىتى كۆرۈن

لە جىيەھانى سىياسەتى پىر لە بەند و باو و چەنەبازىيى بەتالى ئىمپىرۇدا، كوردستان لە ناوتىكى جوگرافىيى بەولاولە هيچى تر ناگەينى. لە هيچ مەلبەندەكانى سەرزەمىنى مېترىيىنى گۆتۆيان كاشويان بوھتاندا بوونىتىكى خۆيى كورد نىيە كە حوكمرانى رۆلەكانى بكا ئەوھى لى دەرچى كە هيتشا خىل و ھۆزەكان ھەر خاوەن دەسلەتن لە ناوچەكانى خۆياندا چونكە لە ئاكامى پەيماننامەكانى ئاشتى سالانى ۱۹۲۰ - ۱۹۲۳دا. ھەموو سەرزەمىنى كوردستان بەسەر ولاتانى توركيا، عىراق، ئىران و سوربادا دابەش كرا، جگە لەو نىكەي (۸۰) ھەزار كوردەي كە لە سەردەمانىكى دوورەو لە كۆمارە سۆڧىيەتییەكان و ئەرەنستان و نازەربايجان نىشتەجى بوون لە كاتىكدا بەر لە جەنگى (۱۹۱۴ - ۱۹۱۸) ولاتەكە تەنھا بەدەستى عوسمانلى و ئىرانەوھ بوو.

ھەرچەندە ئىمپىراتۆرىيەتى عوسمانلى خراب و ستەمكار بوو، بەلام لە رووى ئابورىيەوھە يەكپارچە بوو كە تىيدا ئالگوگۆركارى بازىرگانى و شىوھەكارى ئەم ئالگوگۆركارىيە چەندىن سەدە بوو چەسپى بوو. ھۆز و خىلە كوردەكانى دەشتايىيەكانى مېزۆپۆتاميا لەسەر داب و نەرىتىكى ھەزار سالەي پشتاوپشت ھاتوو، مەلبەندە قشلاخىيەكانىيان ھەر سالە لەگەل سەرەتاي بەھاردا بەجى دەھىشت و مەرومالاتيان پىش دەدا و پرووھ و بنار و بەندەندەكانى باكور دەكەوتنە رى تا خۆيان دەدا لە دامىنى خوارووى گۆلى وان. بەلام لە سالى ۱۹۲۴ بەدواوھ و دواي دروستىوونى سنورى سىياسى لە نىوان توركيا و عىراقدا، ئىتر توركەكان نەيانھىشت كوردە دەوارنشىنەكان ئەم مافە رەوا و كۆنەي خۆيان بەكار بىتن و ژبان، يا نەرىتى كۆچەرى خۆيان بەگۆتەرەي وەرز و لەوھى و پىويست بەرنە سەر. بەھەمان شىوھە عىراقىش ئەم مافەي لە كوردى توركيا بىرى. ھەر ئەم لىك دابراھە خۆي و ئاكامە پىر لە زىبانەكانى لەسەر ژبانى ئابورى و دەستكەوتى

کزی خیلته کۆچره‌ره‌کان تاقه هۆی نانومی‌دبوونی کورد و دانسه‌کنان و شۆرش کردنی بهره‌وامیان نه‌بوون، چونکه سه‌رباری ئەم هۆیانە، تورکه‌کان هیتزیکێ بی‌ره‌زا و گرانیان خسته سه‌ر سنوره‌کان بۆ ئەوه‌ی چه‌پۆکی ده‌وله‌ت به‌سه‌ر کورددا هه‌ر به‌وه‌شاری بیتیته‌وه و سه‌ربه‌ستی گه‌رانیان به‌دوای له‌وه‌ردا لێ بپه‌رێ و جموجوولیان به‌ته‌واوه‌تی نیفلیج بکا، ئەگه‌رچی ئەم ده‌وله‌تانه له‌باره‌ی بلاوکردنه‌وه‌ی هه‌ر زانیارییه‌که‌وه له‌سه‌ر مه‌سه‌له‌ی مافی دیرینه‌ی ئەم خیل و هۆزانه له‌هاتوچۆکردنی بی‌ته‌گه‌ره و کۆسپی ئەمبه‌ر و ئەوبه‌ری سنور به‌دوای له‌وه‌ردا تا بلتی ناگادار و سرک و که‌م دوون، هیمان وه‌کو ده‌رئه‌که‌وی، دزه‌ پتگا، هه‌رچه‌ند که‌متر و له‌ژێر هه‌ندی هه‌لومه‌رچی سه‌ختگیرانه‌ی تریشدا بیت، هه‌ر ماون.

به‌لام کیشه‌ی سیاسی کوردستان و دواڕۆژی نه‌ژادی کورد هه‌ر وه‌کو خۆی ماوه‌ته‌وه؛ واته‌ گه‌یروگرفتیکێ گه‌وره و برینیکێ خۆین نه‌وه‌ستاو نه‌و ده‌وله‌تانه‌ش که له‌مه‌سه‌له‌که‌وه گلاون بیانه‌وی یان نا ده‌بی چاره‌سه‌ری بکه‌ن. هه‌روه‌ها ئۆبالتیکێ زۆر ده‌که‌وتیه‌ نه‌ستۆی هیتزه‌ هاو‌به‌یانه‌کان که یه‌کیه‌تی نابووری ولاتی عوسمانلییان شکاند و گه‌لی کوردیان به‌ته‌نه‌هایی و دۆراوی له‌مه‌یداندا هیتشته‌وه. به‌گۆتیه‌ی ئەوه‌نده زانیاریه‌ی که له‌سه‌رچاوه‌ی لیتپرسراوه‌وه وه‌ده‌ست که‌وتوه، سه‌رکرده‌ کورده‌کان، هه‌یج داواکارییه‌کی سنورییان له‌گه‌ڵ ئێراندا نییه، ئەگه‌رچی له‌چوارچێوه‌ی رووداوه‌کانی ئەم دوا‌بیه‌ی نازه‌ریایجانی ئێراندا گه‌له‌ هۆزه‌ مه‌زنه‌که‌ی موکری و بلباس و شکاک و هی تر که له‌باشوور و ڕۆژئاوای گۆلی ورمی نیشته‌جین و هه‌موو خاوه‌ن پله و پایه‌ی میترۆوی دیرنه‌ن، بانگی سه‌ربه‌خۆییان هه‌لدا و شاری مه‌هابادی هه‌رمی ساوجبولاکیان^(١) کرد

(١) هیتشتا به‌ته‌واوی دیار نییه‌ نایا ئەم ده‌وله‌ته‌ کورده‌ به‌ته‌واوه‌تی سه‌ربه‌خۆیه، یان هه‌رمیکێ ئۆتۆنۆمییه له‌چوارچێوه‌ی ده‌وله‌تی ئێران یان نازه‌ریایجانی ئۆتۆنۆمیدا، گه‌له‌ هۆزه‌ مه‌زنه‌که‌ی تر که له‌لوپه‌کان (لوپستان) و ئه‌رده‌لانییه‌کان که (سه‌ شاری هه‌ره‌ مه‌زنیانه) و که له‌ده‌رگاکی هه‌مه‌دانه‌وه‌ ده‌ست پهن ده‌کهن و هه‌ندی خیلێ =

به پایتخت. گهله هۆزه‌کانی کوردی عێراق بریتین له پاشماوه و ماک و ناوکی پادشایه‌تی دێرینه‌ی گۆتۆ و ئیمپرۆش ههر خانه‌دانترین و کۆنترین خانه‌واده‌ی ره‌گه‌زی کورد پیتک دیتن. ئەمانه بریتین له بابانه‌کانی سلیمانی، هه‌ورامییه‌کان، سه‌هرانییه‌کان (یا سه‌ورانییه‌کان)، هه‌مه‌وه‌نده‌کان و جافه‌کان، ئەو کۆمه‌له هۆزه گه‌وره‌یه‌ی که به‌ناوی گۆرانه‌وه ناسراون، په‌وه‌نده‌کانی پرواندز و ده‌ربه‌ندی کیله‌شین و دهم سنوره‌کانی تورکیا. له‌قه‌دپاله‌کانی خوارووی چیا‌ی جووده‌یه‌وه تا دوورگه‌ی ئیبینی عومه‌ر و سنووری تورکیا مه‌لبه‌ندی شه‌ش هۆزی هه‌فتانبوختی ناو میژووی په‌هله‌وی نه‌رده‌شیری بابه‌کانه که ده‌قاوده‌ق هه‌مان به‌شی باشووری سه‌رزه‌مینی بابخی (بوهتان یان بوتان) ه که له لایه‌ن پادشاکانی ئاشوره‌وه باسیان کراوه.

تیره‌ی گه‌وره‌ی یه‌زیدی ئایینی سنجار، که چیا‌یه‌کی له زنجیره‌ برآوی رۆژئاوای باکووری پادشانه‌شینی عێراقه، تا ئیستا خۆی له هه‌موو بزوتنه‌وه‌یه‌کی سیاسی دوور گرتوه. هه‌موو ئەو تاکوته‌را گه‌ڕیده نه‌وروپاییانه‌ی که سه‌ریان له یه‌زیدییه‌کانی کوردستان و نه‌رمه‌نستان داوه، به‌خرایی و به‌دفعه‌ری باسی ئەم خه‌لکه روح سووک و دل‌تیره‌یان کردوه. دیاره گه‌ڕیده‌یه‌ک که له زانیاری گشتی به‌ولاوه هیچی له باخه‌لدا نه‌بی، ئەوه‌نده له باره‌ی رابردووی میژووی و پاکیزه‌یی و روشنی باوه‌ری دێرینه‌ی یه‌زیدییه‌کانه‌وه ناگادار نابێ و له مانای داب و په‌سمی ئایینیشیان سه‌ر ده‌ر ناکا.

= وردتری وه‌کو سنجایی، که‌له‌ور و هی تر که به‌سه‌ر رێگای به‌غدا و کرماشاندا ده‌ستیان ده‌روا وه‌کو ده‌رده‌که‌وێ له ناو خۆیاندا، هاو‌په‌یمانیه‌کی یه‌کجار تیکسماو له‌گه‌ل ده‌وله‌تی ئێرانیشدا هاوکاری ته‌واویان هه‌یه.

کوردەکانی سوریا و لوبنان

هیچ سەرچاوەیهکی بەلگەدار بەدەستەوه نییه که بکری بەبنەرەت بۆ دانانی ژمارە ی ئه و سەرکرده و فەرمانده کوردانه ی سولتان سه لاهه دین که له دیمه شق و حه له ب و شاره کانی تری سوریا دا پاش مردنی سولتان جی نشین بوون جگه له مه ، له هه ندی نووسراوی بزما ری سهرخشتی سووره وه کراوه وه وا ده رده که وی که وا له و سهرده مه دا «کۆیله ی ره زا سووکی» ی خه لکی ولاتی گو تۆ له شاره سو مه ری و بابل ییه کاندای زۆر با و بوون. به هه مان شیوه ی ئه مپۆ که له شاره کانی عیراق و سوریا گه لی کورد و نه ته وه ی تری چیایی کار ده که ن و به پیشه ی وه کو بی ره له لکه نی، باخه وانیی، نانه وایی و بار به ره وه ده ست له کار دان. له و کاته شه وه که هۆزه کانی کورد، چ له لایه ن ده ولته تی عوسمانلی و چ له لایه ن تورکیا وه که وتوونه ته بهر هیرشی ته نگ پت هه لچنن و به دره فتاری. کوردیکی زۆری ئه و سه رزه مینه پڑاونه ته سوریا وه و له وی به فه لاهه تی و ئاژه ئداری و کاسبکاری تروه له و سه رزه مینانه دا ده ژین که ده که ونه ئه مبه ر و ئه و به ری پتگیای شه مه نده فه ری سوریا و عیراقه وه، به تایبه تی له و گو شه یه دا که ده که ویتته باکوری پۆژئاوای عیراق و (۱) باشووری پۆژه لاتنی تورکیا وه.

(۱) له نه سه له که دا نووسراوه باکوری پۆژه لاتنی عیراق که دیاره هه له یه - وه رگتیر - .

کینه‌ی کوره له نورکيا

یه‌کیتک له دیارده هه‌ره سه‌یره‌کانی سیاسه‌تی جیهانیی ئەم سه‌رده‌مه، ئەوه‌یه هه‌موو ئەو ده‌وله‌تانه‌ی که له‌گه‌ڵ تورکیادا هاوسنوورن، چ زۆر و چ که‌م، گه‌یروگرفستی سنووریان خاکیان له‌گه‌ڵیدا هه‌یه. جگه له داواکارییه‌کانی ولاته‌کانی به‌لقان و سوریا و کورد و ئەرمه‌نییه‌کان و گورجیه‌کانیش هه‌موو ئەو ده‌وله‌تانه داواکاری به‌رهمی ناسراویی نیتوده‌وله‌تبیان له‌سه‌ری هه‌یه.

سه‌رزه‌مینه‌کانی گۆتۆ، کورد، کوردستان، ولاتی ناشوور، ئەرمه‌نستان، ئیبه‌ریا (قه‌فاسیا)، سوریا، هه‌موو ناوی میژوویی خاوه‌ن رابردووی پرشنگدارن و هه‌موو له‌کتیب و به‌لگه میژوویییه‌کاندا به‌روون و ناشکرایی جینگای خۆیان هه‌یه و هه‌موو قوتابیه‌کی میژوو که شاره‌زایی له سه‌رچاوه کلاسیکیه یۆنانی و رۆمانیه‌کاندا هه‌بی به‌ناسانی ده‌ستیان ده‌خاته سه‌ر. جگه له‌وه هه‌ر که‌سێک که ناستیکی هاکه‌زایی زانیاری هه‌بی ده‌توانی پهنجه‌بخاته سه‌ر شوینه‌واری وه‌کو لیدیا، فریجیا، یان کاپادۆشیا و باسی ئەفسانه و چیرۆکه میلییه‌کانیان بکا، به‌لام ئەو ناوانه‌ی ئیستا به‌و شوینه‌وار و سه‌رزه‌مینانه ده‌وتری، ئەم‌ڕۆ ئەوه‌نده به‌لای کابراهه‌کی بی لایه‌نه‌وه بایه‌خدار نین، ته‌نانه‌ت ئەو که‌سانه‌ش که به‌بنه‌چه خه‌لکی ئەو سه‌رزه‌مینانه بایه‌خیکی ئەوتۆیان ناده‌نی. هه‌ر چوار خاک و سه‌رزه‌مین داواکه‌ره‌که‌ی سه‌روه هه‌موو بی جیاوازی له‌و باوه‌ره‌دان که‌وا دراوسیه‌تی تورکیایه‌کی به‌هیتز و سه‌ره‌خۆ بۆ هه‌ریه‌که‌یان «بایه‌خیکی یه‌کجار گرنگی» هه‌یه و هه‌موویان هه‌ر کاته داواکارییه ره‌واکانیان جیه‌جی بکری، ده‌توانن پتکه‌وه قۆلی لی هه‌لمالن و بناغه‌ی کامه‌رانی و به‌ختیاری بۆ خۆیان داڕێژن، هه‌روه‌کو به‌دریژایی چه‌ندین سه‌ده‌ی رابردوو کردوویانه.

له‌م داواکارانه ته‌نها کورد خاوه‌نی قه‌واره‌ی نیشتمانیی خۆی نییه‌ خانه

و کاشانه‌ی یکی شورده‌داری خوی نیبه که هموو خوشه‌ویستی و توانای خوی بۆ ترخان کا و به‌هره و زانیاری خوی بۆ به‌خت کا. ئاوات و ئامانجی سه‌رکرده نیشتمان‌په‌روه‌ه‌کانی خوی‌بوون هر ئه‌وه بوو چمکیکی سه‌رزه‌میننی میژوویی باو و باپیرانی خویان به‌ده‌سته‌وه بی، که تییدا به‌ئازادی و بی ده‌ست تیوه‌ردان و خو هلقورتان یان کوپ دانانی هیچ ده‌ه‌کیه‌ک منداله‌کانیان به‌زمانی زگماکی خویان فیتر کهن، کتیب و رۆژنامه ده‌رکه‌ن، چیرۆک و فولکلوره زۆر و زه‌به‌نده میلییه‌کانیان کوکه‌نه‌وه و له چاپی ده‌ن، میژووی کوون و نوبی خویان بخوتین، یاسا بۆ خویان داریژن و خویان به‌وپه‌ری توانا و کارامه‌یییه‌وه خۆبه‌خو حوکمرانی بکه‌ن. ئایا هیزه مه‌زنه‌کانی جیهان ته‌نانه‌ت ئه‌م که‌مترین پایه‌ی «ئازادی» به‌ش به‌م گه‌له ئازا و دلیره په‌وا نابین؟ کرداری خوا وای کردوه که په‌گه‌زی کورد به‌دریژی چوار هه‌زار سالی رابردوو به‌سه‌ر ئه‌م کیتو و هه‌له‌ت و بلنداییانه‌وه، که گرنگی و بایه‌خیکی جیهانی تا بلتی فراوانیان هه‌یه، بینه‌سته‌وه و به‌بی ئه‌وه‌ی هیچ هیتریک بتوانی جی له‌قی بکات، به‌چنگ و نینۆک خوی پتوه بلکیتین، تا ئیستا سه‌رژمیتری گه‌ستی راست و ریکوییک له‌ تورکیا نه‌کراوه. گابرییل ئه‌فه‌ندی نۆرۆدۆنکیان، که به‌دریژی چل سال راپۆژکاریکی یاسایی دلسۆزی ده‌رگای بلند هه‌روه‌ها سه‌ناتۆر و وه‌زیری ده‌روه‌ش بووه، سالانی (۱۹۱۲ - ۱۹۱۳) بۆی گه‌یامه‌وه که له‌ سالانی پیش (۱۹۱۴) دا تورکه‌کان سه‌رژمیتری گه‌ستی دانیه‌شتوانیان به‌م جوژه کرد: ۲۵٪ ی ژماره گه‌ستییه‌که‌یان ده‌خسته سه‌ر ژماره‌ی تورکه‌کان و ۲۵٪ یان له‌ ژماره‌ی هموو په‌گه‌ز و نه‌ته‌وه‌کانی تری دانیه‌شتووی ئیمپراتۆریه‌ت داده‌شکاند. که بیروپایم ده‌ریاره‌ی یه‌که‌م سه‌رژمیتری که له‌ سالی (۱۹۲۷) دا دوا‌ی هاتنه سه‌ر کاری رۆژی کۆماری کرا پرسى وتی:

تورکه‌کان له‌ نیتوان ۱۹۱۱ و ۱۹۲۳ دا ئه‌وه‌نده‌یان لی فه‌وتا، ئه‌مجاره که سه‌رژمیتریان کرد ۵۰٪ یان خسته سه‌ر ژماره‌ی تورکه‌کان و ۵۰٪ یان

له ژماره‌ی نه‌توه‌کانی تر داشکاند. له تۆماریکي رېکوییتک و راستدا^(۱) له باره‌ی تورکیاوه که سالی (۱۹۱۵) له لایه‌ن راپوژکاریکي نه‌لمانی وه‌زاره‌تی ناوخوی تورکیاوه بلاو کراوه‌ته‌وه، ژماره‌ی گشتی کورده‌کانی ناو نیم‌پراتۆریه‌تی عوسمانی به (۸۰۰) هه‌زار که‌س دانراوه. ئەم ژماره‌یه تا بلتی له راستیی‌هوه دور و کورتی هیناوه، به‌تایبه‌تی نه‌گه‌ر نه‌وه بخه‌ینه حیساب‌هوه که کورده‌کانی عیراق و سوریا‌شی تیدایه. پاش راکواستنه‌وه و په‌شه‌کوژی و ده‌ریه‌ده‌ریه‌کانی دوا‌ی هه‌رسی راپه‌رینه‌که، زۆر گرانه ته‌نانه‌ت ژماره‌گیریه‌کی نزیک‌کراوه‌ش بخه‌ینه روو. ئەو لیژنه‌یه‌ی «ئه‌نجومه‌نی گه‌لان» که له باره‌ی ناکۆکییه‌ سنووریه‌کانی ناوچه‌ی موسله‌وه هاته‌ کوردستان ژماره‌ی گشتی کوردی به‌م شتیه‌یه‌ داناوه:

۱,۵۰۰,۰۰۰	تورکیا
۷۰۰,۰۰۰	ئیران
۵۰۰,۰۰۰	عیراق
۳۰۰,۰۰۰	سوریا و شوینی دی
<hr/>	
۳۰۰۰,۰۰۰	سه‌رجه‌م

ئه‌وه‌ی شایانی باسه‌ که له راپه‌رینه‌کانی سالی ۱۹۲۵ و به‌تایبه‌تی له راپه‌رینه‌کانی ۱۹۳۰ - ۱۹۳۲دا کوردیکي زۆر که‌وته به‌ر شالای کوشتار و راکۆتزانه‌وه‌ی به‌کۆمه‌لێ یه‌ک‌جار فراوان و توند.

(1) P. krause: Turkei, p. 28.

كۆرەنگانى قەفقاسيا

نزيكهى (۸۰) ھەزار كورد و يەزىدى لە ھەرسى كۆمارە سوڤيەتسيەكەى قەفقاسيادا نيشتەجىن. زۆريەيان لە ئەرمينيا دەژىن و بەو بەرھىنانى مەرۇمالاتەوہ لە لەو ەرگاكانى چىاي ئەلەگەز و شىيو و دۆلەكانى دەوروبەرييدا خەرىكن. سالى ۱۹۲۷ ئەلفبايەكى تايبەتى بە پىتى لاتىنى بۆ كوردەكانى سوڤيەت دانرا و لە شارى يەريشان نامۆزگايەكيان بۆ راھىنان بۆ كرايەوہ. لەوئى قوتابخانە و مامۆستاي تايبەتى خۆيان ھەيە جگە لە شانۆ و ئەنجومەنى پىشاهەنگان. لەم دوايىيەدا باسى ئەوہ كرا كەوا نووسەرە كوردەكان داستانى بەناوبانگى «مەم و زىن» يان^(۱) كرددوہ بەدراما و لە شانۆكانى خۆياندا پىشكەشيان كرددوہ. ھەول دراوہ بۆ بلاو كردنەوہى فۆلكلورى كوردى كە لە سەدەھا گۆرانى و شىعر و قسەى پىشيان و قسەى نەستەق و چىرۆكى ئازەل و زىندەوہران پىتك دى. لە سورباش پىتى لاتىنى بۆ نووسراوہ كوردىيەكان بەكار دىنرى، لە كاتىكدا لە عىراق و ئىران پىتى عەرەبى لە كار داىە.

(۱) لە ئەسلەكەدا نووسراوہ «Zin u Min» كە ديارە ھەلەيە و مەبەست «مەم و

زىن»ە. - وەرگىتەر -.

نه‌زاه و داب و نه‌ریتی کوردان

شیخ عوبه‌یدوللای ریشه‌ری ئابروومهن‌دی ئایینی، سالی (١٨٨٠) له نووسراویکی نه‌ینیدا بۆ کۆنسولی به‌ریتانیا راستیی ئاین و پروای گه‌لی کوردی^(١) به‌م جوّره‌ باس کردوه: گه‌لی کورد گه‌لیکی جی‌اوازه. ئایینی له‌گه‌ل ئایینی (خه‌لکی تر‌دا) جی‌ایه‌ هه‌روه‌ها یاسا و داب و نه‌ریتی جوّریکی ترن. گه‌ر شیخ رووی قسه‌ی له‌ باره‌ی ئایینی نه‌ته‌وه‌ی کورده‌وه له‌ خه‌لکه‌که‌ی ده‌روپشتی بو‌وايه، بێ گومان ده‌یوت: «رۆله‌کانی نه‌ته‌وه‌ی کورد موسلمانانی سوننی مه‌زه‌بن و تا بلتی بۆ ئایینی ئیسلام گو‌ترایه‌ل و دل‌سۆزن». راستییه‌که‌ی گه‌ر مه‌به‌ست ئه‌و کوردانه‌ بن که‌ به‌ده‌م نیشه‌ته‌مه‌نی عه‌ره‌به‌کانه‌وه‌ ده‌ژین تا بلتی قسه‌کانی شیخ راست و دروس‌تن، ئه‌گینا کوردی شو‌یتانی تر له‌ رووی باوه‌ر و په‌رسته‌شه‌وه، ئه‌وه‌نده‌ به‌ته‌نگه‌وه‌ نین. زۆر کورد به‌وپه‌ری وردی و گو‌ترایه‌لییه‌وه‌ له‌ نو‌تژی جه‌ماعه‌ت‌دا به‌شداری ده‌که‌ن و فرمانه‌ ئاینییه‌کانی تر به‌جه‌ی دین، به‌لام گه‌لیکی تریشیان سه‌ر له‌ چاک و پیر و زیاره‌تگا د‌یرینه‌کانی گا‌وره‌کان ده‌دن و نه‌زریان بۆ ده‌که‌ن.

له‌مه‌ر مه‌سه‌له‌ی ئاین و پ‌یتا‌زه‌وه‌ ده‌بێ به‌یه‌ک چا‌و سه‌یری ئه‌و کوردانه‌ نه‌کرێ که‌ له‌ شاره‌کان‌دا ده‌ژین که‌ مزگه‌وتیان تیدا‌یه‌ له‌گه‌ل ئه‌و کوردانه‌دا که‌ په‌وه‌ندن یان ئا‌وایی نشینن. له‌ رۆژانی تواناداری و هاتنی ده‌وله‌تی عوسمانلیه‌وه‌ تا سییه‌کانی سه‌ده‌ی ر‌ابردو، گه‌لی ده‌سه‌لاتدار و سه‌رداری کورد بۆ ح‌ج ده‌چوون و له‌و‌ی فیری قورئان ده‌بوون که‌ به‌عه‌ره‌بی نووسراوه‌ به‌لام له‌و کاته‌وه‌ چ تورکه‌کان و چ فارسه‌کان گه‌یژده‌ی لا‌وازی و ب‌ی ده‌سه‌لاتی بوون و خو‌یان کوتایه‌ بن با‌لی حکومه‌ته‌ گا‌وره‌کانی سه‌رده‌مه‌وه ئیتر ئه‌مانیش له‌ چ‌وونه‌ ح‌ج و فیری‌وونی قورئان سارده‌وه‌ بوون. جگه‌ له‌مه‌ گه‌شکه‌گیری کوردان بۆ ئیسلام یان سارده‌وه‌بوونیان لیتی، یان دروستبوون و دابه‌شبوونی مه‌زه‌بی له‌ نا‌ویان‌دا به‌ته‌ئسیری بارود‌وخی ئه‌م نا‌وچه‌ یان ئه‌و

(١) په‌رانه‌ ف (٤).

ناوچه یان ئەم ھەر تێم و ئەو ھەر تێم یان لە بەر ھاتنە سەر ئەو باوەرە ی که
 نایین ناتوانن ھەموو گیروگرفتەکانیان چارەسەر بکا، شتیکی باو بوو لە
 ناویاندا، بەلام، سەرەرای ھەموو ئەمانە، باوەرداریی بەو ی که خودایەکی
 مەزن و یەک پەنگ و بەتوانا و بێ ژوور دەست ھەیە پەگتیکی قوولئ
 ئەوتۆ ی لە ناو ھەموو کورداندا ھەیە که ھەرگیز لە کەندن نایەت.
 یەزیدیەکان لە مەمەر مەسەلە ی نایین و داب و پەسمی نایینی یەو بەتەواوەتی
 لە کوردەکان جیان. ئەوان خواوەنی کتیبی نایینی تاییەتی خۆیانن که
 بەکوردی و عەرەبی نووسراو، بەلام بەھۆی تەنگ پێ ھەلچنن و
 ستەمکاری و پەشەکوژکردنی چەند جار لەسەر یەکەو لە لایەن
 تورکەکانەو، ئەو کتیبە ھەر بەنھیتی ماوەتەو لە ناویاندا و تائیتا
 نوسخە یەکی ساغکراو ی نەکەوتوتە دەست که بکری بەسەر چاوہ بواس و
 لیکۆلینەو^(۱)، ئەگەرچی ھەولتیک ی زۆر دراوہ که وەرگیرتتە سەر زمانە
 ئەوروپاییەکان. بنەرەت و شتیوہکاری پەرسشت و نھیتی یەکانی
 بەجیھتانی داب و پەسمی نایینەکیان ئاسان و ساکاریکی ئەوتۆ نین، که
 ھەندئ کەس باسیان دەکەن. ھەلە یەکی گەورە ی بەشەیتان پەرسەت ناو
 بترین بێ گەیشتن لە نایینەکیان و لیکۆلینەو و توژینەو ی چاک لە
 بارە یەو.

ئەو منە کردن و ھەلکۆلینانە ی که لەم سی سائە ی دواییدا کران،
 پەردەیان لەسەر ناوی نەک تەنھا ئەو ولات و دەولەتانە ھەلمالی که لە بیر
 چووبوونەو، بەلکو تیشکی پرووناکیان خستە سەر ھەندئ پەگزی کۆن و
 دیرینیش. ئەو شانە ی که ھاتنەو دەست نەک کیتشە کۆنەکانیان ھەر بنەبەر
 نەکرد، بەلکو کیتشە ی تریشان خستە سەر. شتیوہ لەش و روخساری ئەو

(۱) نیسماعیل بەگی چۆل (میری شەنگار): «ئیتسا و رابردووی یەزیدیەکان» ئەم
 کتیبە لە سی فەسل دا یە و لە بارە ی داب و پەسمی نایینی و ھەندئ پروداوی
 پەیوہندی دار بە یەزیدیەکانەو بەس دەکا. سالی ۱۹۳۶ لە لایەن (قسطنطین
 زریق) ھو لە بیروت لە چاپخانە ی ئەمەریکی چاپ کراو، کتیبی تریش ھەن لە
 بارە ی یەزیدیانەو که ھیتا چاپ نەکراون.

که سانه‌ی که په‌یکه‌ره‌کانیان دۆزراوه‌ته‌وه، هی رۆژه‌ه‌لاتی دتیرین و به‌ته‌واوی کوتومت، هه‌مان شتیه‌ روخساری دانیش‌توانی ئه‌م‌رۆی ئه‌و هه‌ر‌ت‌مانه‌ن. له‌ سه‌ده‌ی چوارده‌یه‌می پێش‌زاییندا، مه‌گه‌ر به‌ده‌گه‌مه‌ن ئه‌گه‌نا تیکه‌لبوونی ره‌گه‌ز رووی نه‌داوه. هه‌روه‌ها له‌م سه‌رده‌مانه‌ی دواییندا مه‌گه‌ر به‌ده‌گه‌مه‌ن ئه‌گه‌نا تیکه‌لبوونی ره‌گه‌ز له‌ سه‌رزه‌مینه‌ چیا‌یی‌یه‌کاندا نه‌ها‌تۆته‌ دی، به‌لام سه‌ره‌رای ئه‌م راستیانه، جۆراوجۆری روخسار له‌ ناو هۆزه‌ کورده‌کاندا مایه‌ی سه‌رسورمانه. کورده‌کان به‌گه‌شتی میلیله‌تیکه‌ن که زۆریه‌یان سه‌ریان درتزه‌ و تیپی ده‌موچاویان زه‌قه، چاو و موویان ره‌شی مه‌یله‌و قاوه‌یییه‌ و زۆرت‌ر لووتیان به‌رانیه. له‌ هه‌مان کاتدا، زۆری چاوشین و قزکال، یان چاو و موو ره‌شی لووت باریک و راستیشیان تیدا‌یه. ئه‌م جۆراوجۆری روخساره‌ هیچ په‌یوه‌ندییه‌کی به‌تیکه‌لبوونی ره‌گه‌زه‌وه‌ نییه، چونکه‌ هی کۆمه‌له‌ هۆزیکه‌ن که له‌ چه‌ند سه‌ده‌ی یه‌ک به‌دوای یه‌کدا به‌وه‌ ناسراون که ژیا‌نیکی دووره‌په‌رتزیان بردۆته‌ سه‌ر و له‌ دراوسێ‌کانیان به‌ولاوه‌ په‌یوه‌ندییان له‌گه‌ڵ که‌سی تر‌دا نه‌بووه‌ و هه‌ر ئه‌م تیپی روخسار و شتیه‌یه‌ هه‌مان ئه‌و تیپی روخسار و شتیه‌یه‌یه‌ که به‌گه‌شتی به‌تیپی ئه‌رمه‌نی ناسراوه. به‌گۆت‌ره‌ی بیرو‌رای هه‌ندی زانای ره‌گه‌زناسی، خاوه‌نی ئه‌م جۆره‌ تیپی روخساره‌ ده‌بێ دانیش‌تووی ئه‌و ناوچه‌یه‌ بووبن که له‌ ده‌ریای ئیجه‌وه‌ ده‌ست پێ ده‌کا تا ده‌گاته‌ کتیه‌کانی زاگ‌رۆس له‌ لایه‌که‌وه، له‌ باکو‌ری قه‌ف‌قاسیا و خه‌زه‌ریشه‌وه‌ تا ده‌گاته‌ نۆکه‌ندی عه‌ره‌بی له‌ لایه‌کی تره‌وه. هاووتنه‌یان، حیثیه‌کان، خو‌په‌کان، میتانیه‌کان، گۆتۆکان و ئیلامیه‌کان و له‌وانه‌یه‌ سۆمه‌ره‌کانیش بگه‌رت‌ه‌وه. ته‌نها سۆمه‌ره‌کانی لێ ده‌رچێ، ئه‌م گه‌لانه‌ هه‌موو له‌ کۆن‌ترین ره‌گه‌زی ئاریاییین که سه‌رده‌ره‌کانیان به‌عه‌ره‌بانه‌ی تاییه‌تی جه‌نگه‌وه‌ ده‌چوونه‌ شه‌ره‌وه‌ و ته‌شو‌یه‌ی تاییه‌تی شه‌ریان به‌ده‌سته‌وه‌ ده‌گرت. به‌داخه‌وه، زانیارییه‌کی یه‌که‌جار که‌م له‌ باره‌ی ئاییین و داب و نه‌ریتیانه‌وه‌ له‌ ده‌ست دا‌یه، چونکه‌ خا‌که‌کانی ئه‌رمه‌نستان و کوردستان هێشتا زانیاری ته‌واوی ناو ده‌روونی خۆیان له‌م باره‌یه‌وه‌ نه‌داوه‌ته‌ ده‌سته‌وه.

پیشکەوتن و گۆرانکاری له کەسایەتی کوردەدا

کاردانەوهی پووداوه هەژینەرەکانی ئەم سی سالیە دوایی له ناو کورداندا، هەروەها له ناخی شێوهی بێرکردنەوه و ژبانی کۆمەڵایەتیاندا، هەر وەکو هەموو گەلە ڕەسەن و مێژووییەکانی تری ئاسیای ڕۆژئاوا، شۆڕشگێڕانە بوو - پڕ بەپیتستی وشەکە. دەتوانرێ بێ یەک و دوو بوتری کە ئەم گۆڕانە بنەرەتیانە زۆر مایەیی دلخۆشی و ڕەزامەندی و باش تێگەیشتنی بێگانەکان نەبوون. کورد له قۆناغی شەرە هۆز و دووبەرەکیی خیتلایەتیییەوه بەرەو پلەیهکی وریا و هۆشیاری نەتەوهیی، یەکگرتنی ڕەگەزیی ئەوتۆ پیتش کەوتوون، کە پشتتیک لە مەوبەر باوەر نەکردنی بوو. هەر بانگەوازییک یان هاوارتیک له لایەن هەر ئەنجومەن یان دەستەیهکی نوێنەری کوردەوه بدرێ هەنگاوی خێرای بەپێرەوه نەنرێ. راستە، گۆمەکە مەنگە و هیچ نیشانەیی شلەقانی بەسەرەوه دیار نییە، بەلام هەلەیهکی یەکجار گەورەیه، گەر وا دا بنرێ له بنیشدا هەروا بێ دەنگ و بێ غەوغایە. داب و ڕەسمە دێرینەکان، ئەو نەریته سەرەتایییانەیی کە له لایەن سەدەها گەریدەوه، ئای وەکو شتتیک سەیر و باوەر نەکردنی یان وەکو کردەوهیهکی زشت و نارێک باسی کراون و تراون و تراوانەتەوه، لەوانەیه له شۆتەواره دوور دەست و سەختەکاندا هەر وەکو خۆیان مابنەوه، بەلام کام ولاتە کە ئیستا بەپیشکەوتوو یان شارستانی ناسراوه، سەدەیهک لە مەوبەر هەمان حالی نەبوو؟ لەگەڵ ئەمەشدا، ئەو کوردانەیی کە بەر بای فێرکردن کەوتوون و هەلومەرجی خۆبندنیان بۆ ڕەخساوه بەلێها تووییەوه سەلماندوویانە کە له هەموو لق و پەلێکی چالاکێ مەژغایەتییدا، کارامە و دەست ڕۆیشتون و له هیچ کەسێکی تر کە مەتر نین. راستییەکی یەکجار گرنگ کە له بارەیی کوردانەوه دەبێ بەسەلمێنرێ ئەوهیه، سەرەرای هەموو ئەو چەرەسەری و ناخۆشی و تالی و سوویریه، کە ئەمە چەندین سەدەیی دوورودرێژە له ژێریدا دەنالیین، ئەوان هێششتا هەر مساون و له

تاقیکردنه‌وه‌ی زه‌مانه به‌سه‌ره‌رزى و سفت و سۆبى و قاله‌وه‌بووبى ده‌رجوون. ئیمیرۆ له‌و گه‌لانه‌ی له‌ سه‌رده‌مانى دێریندا هه‌بوون، نه‌ حیشه‌کان ماون و نه‌ ئیلامیبه‌کان، زۆر گه‌لى تریش ئاسه‌وار چیبه‌ نه‌بان ماوه، به‌لام له‌و شوینه‌واره‌ جوگرافیا‌یبیه‌ی که‌ چوار هه‌زار سال له‌مه‌وبه‌ر کورده‌کانى گۆتۆی تیدا ده‌ژیا، ئیستاش هه‌ر گه‌لى کورد ده‌ژى و که‌سى تر، ئه‌مپۆش هه‌ر وه‌کو ئه‌و پۆژ و سه‌رده‌مه، کوردان سه‌ره‌رز و سه‌ردانه‌وه‌ین و وره‌ به‌رز. له‌ باری ساخله‌مى له‌شه‌وه، تنه‌ دروست و له‌ بار و دوور له‌ هه‌چ نیشانه‌یه‌کى ده‌مارگرژی و دل‌ه‌راوکێن، کابراه‌کى کوردی ئاسایی له‌گه‌ل مه‌کینه و پیشه‌کاریدا دۆست و ته‌بابه‌ و ده‌توانێ به‌ئاسانى جله‌وى هه‌ر گه‌روگرفتیک بگرتنه‌ ده‌ست و به‌دواى خۆیدا به‌کاوى دل‌ رای بێنێ و بکێشێ کا. کورد به‌درێژایی چه‌ندین سه‌ده‌ی رابردوو خۆی به‌چه‌کى وه‌کو «سهنجوق، پم و تیروه‌وان، قۆچه‌قانى و شمشیر» پاراستووه که‌ هه‌موو شایه‌دى ئازایه‌تى و دل‌تیرى ئه‌م میلله‌تنه‌ به‌لام له‌ دوا‌پۆژدا ئه‌مه‌ به‌دلنیا‌یبیه‌وه ده‌لێم له‌ به‌کاره‌ینانى فرۆکه‌ و زانستى کیمیا‌دا هه‌رگیز له‌ گه‌لانى تر دوا ناکه‌ون و کورت ناهێتن...

ژنى کورد، سه‌روشت پاکن و کردگار چۆنى دروست کردوون هه‌روا ئاساییین، ساده‌ن و تا بلێتى به‌وێل و پوخته‌ن به‌لام روخساریان لووسکاری و ئارایشیکى نه‌وتۆ نادری که‌ به‌چیته‌ دلێ پۆژنا‌وا‌یبیه‌وه. هه‌رکه‌سه له‌ بۆچوونى خۆیه‌وه ده‌روانیته‌ جوانی له‌ش. گه‌ر بیتو په‌روه‌ده‌کردنى هاوچه‌رخیان بۆ به‌خسێ له‌و مافووره‌ جوان و به‌ره‌ نایاب و ته‌ونکاری و جلوه‌رگ و نه‌خش و نیه‌گارانهدا که‌ دروستى ده‌که‌ن شاکار دێن. ئه‌وانیش وه‌کو پیاوه‌کانیان هه‌ستیان به‌شيعر و مۆسیقا دیته‌ جۆش. له‌ زۆزانی هۆزى به‌هێز و هه‌بیه‌تى جیرانیان که‌ له‌ داوین و بنارى چیاى بینگۆلى نیتوان مووش و ئه‌رزه‌پۆم ده‌ژین ده‌مه‌وئیتوارانیک له‌به‌ر تیشکى مانگه‌شه‌و ویتنه‌یه‌کم بێنێ. شایه‌رتیکى کورد به‌گۆزانی چیرۆکێکى خۆشه‌بىستى ده‌وت که‌ تێیدا لاوتیک به‌ته‌نها به‌رامبه‌ر سى زه‌لام ده‌هه‌ستى که‌ بۆ له‌ ده‌ست

دهرهیتانی یاره‌که‌ی هیرشی ده‌به‌نه‌ سه‌ر. لاوه‌که‌ پاش ئه‌وه‌ی دوا فیشه‌ک ده‌ته‌قیتنی و به‌سه‌ختی بریندار ده‌بی‌ خه‌نجه‌ره‌که‌ی هه‌لده‌کیتشی و به‌ده‌م باراندنی وشه‌ی خو‌شه‌ویستی و وه‌فادارییه‌وه‌ به‌سه‌ر یاره‌که‌یدا، په‌لاماری دوژمنه‌کانی ده‌دا. یاره‌که‌شی به‌تاسه‌وه‌ په‌یمانداري بۆ دووپات ده‌کاته‌وه‌ و برینه‌کانی تیمار ده‌کا. له‌م‌ کاته‌دا کابرای شایه‌ر ده‌نگی لی هه‌لبیری به‌جو‌رتیک که‌ هه‌موو دانیشتوانی ده‌وری که‌ سی ژن و پیاو ده‌بوون که‌وته‌ په‌ک و پووک کردن و هه‌ندیکیان خو‌بان بۆ نه‌گیرا و فرمی‌سک هۆن هۆن به‌چاویاندا هاته‌ خواره‌وه‌.

باوه‌ر ناکه‌م شتی‌ک هه‌بی‌ له‌م‌ جیهانه‌دا، که‌ کورد له‌ فیربوون و جله‌و گرتنییدا، له‌ هه‌یج یه‌کتیک له‌ دراوسێکانیان دوا بخات. ئه‌م‌ لی‌وه‌شاوه‌یییه‌ زگماکه‌یان، به‌ره‌ به‌ره‌ زیاتر به‌ره‌و ناره‌زایی سیاسی پالیان ده‌دا. به‌تایه‌تی که‌ به‌چاوی خو‌بان ده‌بیین ولاته‌که‌یان به‌سه‌ر دراوسێکانیاندا دابه‌ش کراوه‌ و شتاقیان ته‌نانه‌ت مافی خو‌ به‌پرتوه‌بردنی‌شیان پئی رانا‌بین. کورد به‌زمانیکی ناربابی ده‌دوین که‌ زۆریه‌ی وشه‌ ره‌سه‌نه‌کانی له‌گه‌ل وشه‌ هیندۆ ئه‌وروپیه‌کاندا یه‌کن یان لیک ده‌چن.

سالی ۱۹۲۷ خو‌بیوون بانگه‌شه‌ی سه‌ره‌خۆبی کوردستانی دا و شاری دیاره‌کری کرده‌ پایته‌خت. به‌راستی دانانی دیاره‌که‌ر به‌پایته‌خت هه‌لبێژاردنیکی به‌جی بوو چونکه‌ گه‌ر له‌ دابه‌شکاری ئه‌مرۆی کورد وردیینه‌وه‌ ده‌بیین دیاره‌که‌ر ده‌که‌ویته‌ ناوه‌راستی کوردستانه‌وه‌ گه‌لی کورد له‌و سه‌رزه‌مینه‌دا ده‌ژی که‌ ده‌که‌ویته‌ چوار ده‌وری شاری مه‌لاتیای سه‌ر ناوه‌راستی روبراری فسورات و ئه‌و ناوچانه‌ی به‌ده‌ورییه‌وه‌ن هه‌روه‌ها بلندا‌یییه‌کانی زنجیره‌ چیا‌ی تو‌رۆس و هه‌له‌ته‌کانی ئه‌مدیو و ئه‌ودویو، پۆخه‌کانی روبراری دیجله‌ تا ده‌گاته‌ دوورگه‌ی نیین عومه‌ر ولاتی دیرینی گۆتۆ و کاشییان شاره‌زووری سه‌ده‌کانی ناوه‌راست. په‌یانی سیقه‌ری سالی ۱۹۲۰ به‌باشی و راستی سنوره‌کانی کوردستانی به‌گۆتیره‌ی واقیعه‌ په‌گه‌زی و ئابوورییه‌کانی ئیستا ده‌سنیشان کردوه‌.

میژووی ئەم جیهانه بریتییە له سەرگوزەشتە ی گەلانی. له پەنای ئەم توانا بەشەریە گەورەییە و ئەم سەرچاوە سروشتییە زۆر و زەبەندە ی که ئەم سەرزمینە هەییەتی، پیاو زۆر بەگرانی دەتوانی خۆی هەڵخەڵەتینی که گەلی کورد مل بو ئەو بارە ناله بار و ژێردەستەییە دەدا که ئیستا تیا یەتی. کوردان خۆیان دەزانن رەگیان چەند قوول بەناخی ئەم سەرزمینە دا داچوو که هەموو جیهان بەهی ئەوانی دەزانی، له کاتی کدا ئەو ئیمپراتۆریە تانە ی، چ له رۆژئاوا، یان چ له رۆژهەلاتیاندا هەن، بەدرێژە ی چەندین وەچە ی یەک له دوای یەک هەر خەریکی نانهو ی گیروگرفت و گری کۆترە ی دەروونی و سیاسی بوونە بۆیان.

نیمینیه کان

فہملى يہ گہم:

(أ) کورد و کورت: باشترین دہرخہری ھلوتستی گشتیی ھردوو نیمپراتوریہ تی دراوسیتی کورد، واتہ نیمپراتوریہ تی فارس و نیمپراتوریہ تی عوسمانی بہرانبہر بہم گہلہ، یاری کردنیکہ کہ بہوشہی «کورد» کراوہ. تہنہا بہرتیکہ و تیکی سہیر وشہی «کورت» چ بہتورکی و چ لہ زمانہ نیرانییہ نوئیہ کاند^(۱) واتہ «گورگ». وشہناسہ نوئیہ کانی ھردوو نیمپراتوریہ ت پاش ھول و کوششیتی زور، گواہیہ نزیکایہ تیبہ کی ریشہ بیبان لہ نیوان وشہی «کورت» و وشہی «کورد» دا بہدست کہ وتووہ نم بوجوونہ لہ تہ پلتی سہرہوہ تا نووکی پت پوچ و بت بناغہ و ساختہ یہ. بہلام لہ ناوہ خدا شتیکی تر دہردہ خات، واتہ رنکدانہوہی ئو تیوریہ سیاسیہ یہ کہ ھہر جار نا جارہ دہولتہ تی تورک بہرہفتار و کردار بہرانبہر بہ گہلی کورد دہری دہری...

یہ کیک لہ و راستیانہی کہ نزیکایہ تی یان یہ کیہ تی نیوان زاراوہی «کورت» ی تورکی - فارسی و «کورد» دہداتہ دواوہ و پوچہلی دہکاتہوہ ئوہیہ سہرزہ مینی گوتو - کوردستان و گہلہ کہی دوو ھہزار سال بہر لہوہی ولاتی فارس یان عوسمانی ناویان بیتہ ناوانہوہ، ھہبوون و پادشایہ تیبہ کی سہرہ ختوبون بہ بہ لگہی میٹرووی باوہ پت کراو نیستا دہ توانری ئوہ بسہ لمتری کہوا ئو لیکدانہوہی کہ بہوشہی «کورد» ھوہ ھہلبہ ستراوہ بہ تہواوہ تی ساختہ و بت بناغہ یہ. نم بیرورایہ بہ پای من رنکدانہوہی ئو ترس و ژارہیہ کہ ھردوو نیمپراتوریہ بہرانبہر نم گہلہ سہردانہوہی تہ پستویانہ تہ دلہوہ، کہ خوئی لہ چیا سہختہ کانی توند قایم کردووہ و سہری نوکہری بۆ ھیچیان شوپ نہ کردووہ.

(۱) پیم وایہ لہ ھیچ زمانیکی نوئی «نیرانییدا» کورت «مانای گورگ» نیبہ تہنہا لہ تورکییدا «کورت - قوروت» واتہ گورگ. - وەرگنہر -

(ب) سهرزه مینى گۆتۆ كۆيۆ ده گرتته وه: له و ناماژه كردنه ته مومژ گرتوانه كه له نه خشه به ردینه كانی سهرده می سۆمه ری، نه كه دی یان بابلییه كاندا كراون، ناتوانی سنووری جوگرافیایی سهرزه مینى گۆتۆ به ریتكویپیتكى دهستیشان بكری. هۆی نه مهش له وه دایه كه ولاته دراوسێكانى گۆتۆ زۆر جار ناوی نوێیان له و چىایانه ناوه كه پادشا سۆمه رییه كان بهر له وان به ولاتی گۆتۆیان داده نان. ده توانین بڵتین كه وا پادشا به ناوبانگه كانی نه كه د و بابل تا نه چوونه ناو ناوچه شاخاوییه كانی رۆژه لاتی دیجله وه، شاره زابییه كى نه وتۆیان ده رباره ی جوگرافیای سهرزه مینیه كه وه په یدا نه كرد. ئیستاش باش نه زانین په یوه ندى سهرزه مینیه كانی مه رخاشی، كاشی، لۆلۆبى و زاموا له گه ل سهرزه مینى گۆتۆدا چى بووه. ئاشكرايه مه سه له كه یه كجار چر و تیکه له و له م قوناغه ی ئیستادا لیتك جیاكردنه وه و له هیله گ دانیان كاری كرده نییه. نه م كه م زانیارییه ی پادشایه تییه كۆنه كان، له نه خشیتكى به ردینه ی شاروكین (سهرگۆن) ی یه كه م پادشا و دامه زرتنه ری پادشایه تی نه كه د (نه گاده - ده وروبه ری ۲۰۵۰ پ. ز) ده رده كه وئ. له م یه كه م هه وله دا بۆ كیشانی نه خشه ی جیهان (به گۆتیره ی تیگه یشتنى شاروكین) ده رده كه وئ كه زانیارییه كى نه و له باره ی پانایى گه لئ ولاته وه كه باسى كردوون نه وه نده راست و ریتكویپیتك نه بن. بۆ نمونه پانایى نه كه دی ولاتی خۆی به (۱۸۰) دوو سه عاتی داده نئ. نه مهش گه لیتك له راستییه وه دووره. شارۆكین درێژایى گه لئ رینگای (واته درێژایى جوگرافیایی) له و ولاتانه دا كه گوايه گرتوونى نیشان داوه و به م جوژه ی خواره وه ی دایان:

۱- سهرزه مینى مارخاشى (میدپای رۆژئاوا) - (۴۰) دوو سه عاتی، واته نزیکه ی (۴۲۵) کیلۆمه تر.

۲- سهرزه مینى توكریش - (۵۰) دوو سه عاتی، واته نزیکه ی (۶۴۰) کیلۆمه تر.

۳- سهرزه مینى نیلام - (۹۰) دوو سه عاتی، واته نزیکه ی (۹۶۰) کیلۆمه تر.

۴- سەرزەمینی ئەكەد - (۱۸۰) دوو سەعاتی، واتە نزیكەى (۱۹۲۰) كیلۆمەتر.

۵- سەرزەمینی سوپارتو - (۱۲۰) دوو سەعاتی، واتە نزیكەى (۱۲۸۰) كیلۆمەتر.

۶- سەرزەمینی ئاشسى (ئاشوورستان) - (۱۲۰) دوو سەعاتی، واتە نزیكەى (۱۲۸۰) كیلۆمەتر.

دەبلیو. ف. ئەلبرایت كە لە گوڤاری كۆمەلەى پۆژھەلاتناسی ئەمەریكادا - ژمارە (۱۴) ل ۳۳۵ - ئەم سەرزەمینە بەخالیسی ناو دەبا ئەگەر وا بێ، دەبێ پادشایەتی ئەكەد بریتی بووبێ لە سەرزەمینی ئاشوورستانی دوای ئەو...

۷- سەرزەمینی لۆلۆبى - توركى؟ - (۹۰) دوو سەعاتی، واتە نزیكەى (۹۶۰) كیلۆمەتر.

۸- سەرزەمینی ئەنزان - (۹۰) دوو سەعاتی، واتە نزیكەى (۹۶۰) كیلۆمەتر.

ئەوھى شایانى سەرنجە ناوى سەرزەمینی گۆتۆ لە لیستەى ئەم ولاتانەدا دەرناكەوێ كە شارۆكین بەگرنگترین پادشایەتی سەردەمى خۆى دایان دەنى وئ دەچى یەكێك لە ناوەكان هى گۆتۆ بن. لەوانەشە مەبەستى لە ئاشوورستان یان لۆلۆبى - توركى سەرزەمینی گۆتۆ بێ. ناوى گۆتۆ ھەرۆھا، لە نەخشە بەردینەكەى پادشا نرامسىنى ئەكەدیشا ھەر ناھت، كە پاش شارۆكین بەسى پشت ھاتوو. نرامسىن باسى ھەلمەتى خۆى بۆ سەرگەلە كۆمەكییهكى ھەقەدە پادشانسىنە دەكات كە لە نۆكەندى عەرەبەوھ تا ئەرمەنستان و سەرزەمینی حیثیەكانیان لە ناسپای بچووكى ناوھراستدا گرتۆتەوھ كەچى ھیچ باسى گۆتۆ ناكات.

ج- ھەندێ ھەلەى نەخشە بەردینەكان دەربارەى كورد، كۆرتى، كورتى: وازنام ئیترە باشترین جیئە بۆ ئەوھى ھەلەكەى یەكێ لە نەخشە بەردینەكان راست بكەبەوھ كە شێواوییهكى زۆرى خستۆتە ناو ویتەكارى

دابه‌شبوونی نه‌ژادی (ره‌گه‌زی) ئەم سەر‌ده‌مه‌ی ئاشووره‌وه. له‌ په‌نجاکانی سه‌ده‌ی رابردوودا، سێر هێنری رۆلینسن شاره‌زا و خۆینه‌روه‌ی نه‌خشه به‌ردینه‌کان، پێنج جزمی له‌و نه‌خشه به‌ردینه‌نه‌ بلاو کرده‌وه که له‌ چه‌ندین شۆینه‌واری کۆنی ئاشووریه‌کان دۆزرا‌بوونه‌وه دوا‌ی ئەو له‌سه‌ر هه‌مان رێپاز خۆینه‌روه‌کان تا چه‌ند ساڵی تر چه‌ند نیشانه‌ی سه‌ر به‌ردی نه‌خشا‌رویان هه‌ر به‌هه‌له‌ خۆینه‌وه‌وه. له‌م خۆینه‌نه‌وانه‌دا نیشانه‌ی وه‌کو کورتی (کورتی) یان (کۆرتی) ناوی ئەو سه‌رزه‌مینه‌ی ده‌گرت‌وه‌وه که زۆریه‌ی ئەرمه‌نستانی پیک ده‌هینا. ویکچوونی زه‌قی ئەم ناوه به‌هه‌له‌ خۆینه‌راوه‌یه له‌گه‌ڵ (کوردا، دا، وا ده‌رده‌که‌وئ بووه پالپشت بۆ هه‌موو ئەوانه‌ی که له‌ لایه‌کی تره‌وه ناوی ناوچه‌ی گۆلی «وان» یان به‌ «گورتی» ناو ده‌برد. ئی فوریتر، هه‌له‌که‌ی ساڵی ۱۹۲۸ راست کرده‌وه^(۱) و ئەو هه‌مان کۆمه‌له‌ نیشانه‌ی به‌ خاب - خی (خابخی) خۆینه‌وه‌وه و ئەم به‌پراستی خۆینه‌نه‌وه‌یه‌ش مه‌سه‌له‌یه‌کی گرنگی چاره‌سه‌ر کرد که گه‌ر وا نه‌بووا‌یه له‌ میژووی ئەده‌بی میژووی کۆنی ئەرمه‌نییدا هه‌ر به‌چاره‌سه‌ر نه‌کراوی ده‌مایه‌وه. هه‌ندی ئاشووری ناسی مه‌زنی وه‌کو ئی. ف. فایدنر، سه‌یدمان و دوا به‌دوا‌ی ئەوان ۱. گویتزه - له‌ گوئاری لیکۆلینه‌وه‌کانی رۆژه‌لاتی نزیک - دا ئەم راستکردنه‌وه‌یه‌یان له‌و سا‌له‌وه دووپات کردۆته‌وه و به‌پراستی‌یان داناوه و به‌و جۆره به‌ته‌واوی ئەو ئالۆزییه جوگرافیا‌یییه‌یان له‌ناو‌برد که لێوه‌ی به‌ریا بووبوو.

د- پادشاکانی گۆتۆ که حوکمرانیی سه‌رزه‌مینی ئەکه‌د و بابلیان کردووه: به‌لیتکدان و کۆکردنه‌وه‌ی چه‌ند نه‌خشه به‌ردینه، ناوی بیست پادشای گۆتۆمان دیته‌ ده‌ست که حوکمرانیی هه‌ردوو سه‌رزه‌مینی ئەکه‌د و بابلیان کردووه. هه‌ندی له‌ ناوه‌کان به‌ته‌واوه‌تی ونن و هه‌ندیکیان ته‌نها به‌شیکیان لێ دیاره^(۲).

1- E. Forrer: Reallexicon der Assyriologie vol. 1 (1928) pp. 255 - 281 - 328.

2- Cambridge Ancient History Vol. (1923) p. 670 No - 67-

ئەم ناوانە ھەموو لە مێژوودا باس کراون، وەکو ئیمبیا، ئینگۆلیشو،
وارلاگابا، لارلاگاش، ئەرلاگان، تیریگان...

لاسیراب، کە یەکیکی تر بوو لەم پادشا گۆتۆبیانە ی بابل و، خواوەنی
ناو و ناوبانگێکی تایبەتی بوو سەر سەولەجانیککی لە بەردی لووس
دروستکراوی بۆ پەرستشگای شاری سپیاری بابلی تەرخان کردوو. چونکە
گۆتۆکان نووسینی تایبەتی خۆیان نەبوو، لاسیراب شتووی ئەکەدی
بۆ نووسینی سەر سەرە سەولەجانە کە بەکارھێناو و تێیدا یەکە یەکە ناوی
خواوەندەکانی سەرزمینی گۆتۆی نووسیو ھەر ھە ناوی خواوەندە - ژنی
سۆمەری، ئینیینی کە لەم دوایییدا بەنانا یان ئەناھیتا ناو دەبرێ و سینی
مانگە - خواوەندیشی ھێناو.

ھ- کاشییەکان: ناوی پادشاکانی کاشی، وەکو گانداشی، ناگوم،
کاشتیلیاش، خاربە - شیباک، کاداشمان - خاربە... ھتد، وەکو
پادشاکانی گۆتۆ، جیاوازی و لە ناوی پادشاکانی ھیچ گەلیکی تر ناچن
بەسۆمەری و ئەکەدیەکانیشەو. لە سەرەمانیککی یەکجار کۆنەو ئەم
کاشییانە لە سەرزمینی بابل نیشتەجێ بوون و بەبازرگانی یان
پیشەوەرەو خەریک بوون یەکەم پستی بنەمالە ی پادشایەتی بابل، نەک
تەنھا کاشییە سەر رەقەکانی دانیشتووی ھەلەتەکانی رۆژھەلات، بەلکە
سۆمەرییە تازە سەر ھەلەدەرەکانیشیان بوو بەریشەو کە لە باشوورەو
خەریک بوون دەھاتن. وەکو دەردەکەوئ حیثیەکان کە لە ناسیای بچووکەو
بەدەم رووباری فوراتدا لە سەدە ی حەفدەھەمدا (پ. ز) ھاتنە خوارەو
یارمەتی کاشییەکانیان داو بۆ تەفرو توناکردنی دوا ناسەواری بابلییەکان.

و- ھەندئ شۆتەواری ناو نووسینەکە ی توکولتی - نینورتای یەکەم:
أ- وا دەردەکەوئ چیاکانی تول - سینا ناوچە ی ئەرەلانی ئیمروئ ئیران
دەگرتەو کە بەرۆژھەلاتی سەرزمینی گۆتۆو لکاو و شاری سەننە
(سەن) ی نیستا پایتەختی بوو. لە سەرەمانی زۆر دێرینەو، ھەندئ
بنەمالە و ھۆزی بەھتیز و توانای کورد لە ناوچە ی ئەرەلان ژیاون.

ب- وئ دەچئ شارى ساسىلى، يان شاسىلى، شارى چەمچەمالى ئىستا بئ كە نرىكەى حەفتا ميل لە ژووروى بەغداوئە و دەكەوئتە سەر شارتى نىوان ئەرابخا - كەركووك و سلىمانى.

ج- سەرزەمىنى زوكوشكى كە ناوئەكەى زۆر لە زاكراسەوئە نرىكە، واتە ئەو زنجىرە چىايەى لە باشوورى رۆژئاواى ئىرانەوئە بەرەو تۆرۆسى ئەرمەنستان دەكشئ.

د- ئايا دەبئ لالا - ئەو چىايە نەبئ كە لە سەردەمى ئاشوورىيەكاندا گولارى پئ دەوترا و ئىستا ش چىاي كۆلارەى پئ دەوترئ كە سنورى نىوان دەشتەكانى پشدر و رانىيە پىتك دىنئ؟. باسى راستى و ناراستى ئەم بۆچوونە لىرەدا جىگەى نابىتەوئە...

لەو تۆمارانەدا كە لەسەر خشتە بەردىنەكانى سەردەمى پادشاكانى ئەم دواییيەى ئاشوورىيەكاندا هەلئكەنراون و تىياندا باسى ئەو شەرانە كراوئە كە لەگەل ھۆزەكانى گۆتۆيان كاشوودا كراون، باسى ھەندئ شوئىن و مەلئبەند كراوئە كە دەتوانئ لەگەل ئاوايى يان شار و شارۆچكەكانى ئەمرۆى كوردستان لە رۆژھەلاتى روبرارى دىجلە، بەيەك دابنرئت. ھەرەوئە ئەو چەند نمونە كەمەى كە لە سەردەوئە باس كراون.

ز- ھەندئ ناوى ئاشوورى كە لەگەل ناوئەكانى سەرزەمىنى گۆتۆدا پەيوەندىدارن: ناوى شوئىنەوارە كوردنشىنەكان لە تۆمارى چەندىن سەدەى دوا بەدواى يەكدا بەدەگمەن دەردەكەون. لەجىياتى پادشا ئاشوورىيەكان باسى سەرزەمىنى لۆلۆبى، زاموا، نامرى، زىمىرى و ھى تر دەكەن، كە ھەموو لە نەخشەدا سەرزەمىنى دىرىنى گۆتۆ دەگرنەوئە. شوئىنى ئىستاكەى ئەم جىگایانە تەنھا مەگەر دەوروبەرگىرى بكرئ ئەگىنا دەقاودەق دەستنىشان ناكرئن.

ح- دەربەندى بابىت: مەبەست لە دەربەندى بابىت دەربەندى بازىانە و ھەر ئەوئىش دەگرتەوئە واتە ئەو چىا و دەشتەى دەكەوونە ژووروى باكورى

رۆژهللاتی شاری سلیمانیه وه^(۱). له م ناوچه یه دا ئیستا هۆزی هه مه وه ند و جافی دراوسییان نیشته جین. ناوی نوره داد وئ ده چی (نورده یین)ی^(۲) ئیستا بگریته وه که هه م لای کورد و هه م لای عه ره به کان ناویکی به ریز و پایه بلنده. له م سه رده مانه ی دوا ییدا هه مه وه نده کان چه ندین جار له شگری تورکیان شکاندوه و قرانیان تی خستوه. وا ده رده که وئ ئه مان نه وه ی راسته قینه ی ئه و با و با پیرانه یان بن که له سه رده می ناشوور ناسریالی دو وه مدا ژیا ون (۸۸۵ - ۸۸۹ پ. ز).

ط- کورد و ماد: هیرۆدۆتسی میژوونوسی یونانی، خزمه تیکی زۆری به زانیاری ده رباره ی رۆژهللاتی دیرین کردوه. له گه له ئه مه شدا، هه ندی له زانیاریه کانی شیوا و دووپا تکرده وه ی هه له ی پێشووترن.

ئه وه تا ئه ویش هاتوه و که وتۆته سه ر باسی ئه وه ی گوایه ره گه زیک به ناوی «ماد» و ئیمپراتۆریه تیک به ناوی «ئیمپراتۆریه تی ماد» وه هه بو وه ئه مه خۆی له خۆیدا شتواندنیکی ته واوی راستی میژووییه وه کو تۆژینه وه و لیکۆلینه وه کانی ئه م دوا ییه ش به پروونی ده ریان خست، به لام ئۆبالی ئه وه ی که هه مو ناوه راستی ئیران له پرووی ره گه زه وه که وتۆته به ر تاریکایی شیوان و تی نه گه یشتن و به هه له چون هه ر ناگه ویته ئه ستۆی هیرۆدۆتس چونکه وه کو ده رده که وئ هه له که گه له له و سه رده مه ی ئه و کۆنتره و ده چیته وه سه رده می بابلویه کان ته نانه ت نه مرۆش واته له م سه رده مه ی ئیستامانی شدا، هۆزه کورده کان به گشتی به نه وه و وه چه ی «ماد»ه کان داده نرین ئه و گه له ئه فسانه ییه ی که چ یونانییه کان، چ ته ورات بی هیچ به لگه و بناغه یه ک «ئیمپراتۆریه تیکی گه وره» یان لی دروست کردوون.

(۱) ده ربه ندی بازیا ن ده که ویته رۆژئاوا ی شاری سلیمانیه وه. - وه رگێتر -.

(۲) هیچ په یوه ندییه ک له نیوان نوره داد و نوره دیندا نییه، چونکه (نورالدین) ناویکی دانراوی پاش نایینی نیسلامه و فره ی به و سه رده مه وه نییه که لیته دا باس کراوه. (نورالدین) واته (رووناکی نایین). - وه رگێتر -.

زانباریی تازه و ورد که له ئاسه‌واری چهند میلله‌ته‌وه و ده‌ده‌ست هاتون، هه‌روه‌ها چهندین خشته به‌ردینه‌ی کۆنیش دووپاتی ده‌که‌نه‌وه، ئه‌وه ده‌رده‌خه‌ن که هه‌رگیز گه‌لیک نه‌بووه له میژوودا ناوی «ماد» بوویت و، ئه‌وه‌ی له‌م باره‌یه‌وه به‌رده‌وام ده‌جووریته‌وه، له بوختان و قسه‌ی بێ پایه و بنه‌ما، به‌ولاره‌هیچی تر نییه، چونکه میدیای ئه‌فسانه‌یی، به‌و شیوه‌یه‌ی که نووسه‌ره کلاسیکیه‌ یۆنانیه‌کان باسیان کردووه، ته‌موژتیکی یه‌کجار چر ده‌خاته سه‌ر میژووی چ ئه‌رمه‌نستان و چ هی گه‌لی کورد و من ئه‌م مه‌سه‌له‌یه به‌کورتی، وه‌کو پیتشه‌کیه‌ک، له میژووی ئه‌رمه‌نستاندا یه‌کالا ده‌که‌مه‌وه. هه‌ندی ده‌قی زمانه‌وانی سۆمه‌ری که پرۆفیسۆر ئی. شیتیرا بلاوی کردۆته‌وه و ئۆگناد وه‌ریگیتراون (أ. ئۆگناد: سوپارتو، ل ٤٥) به‌روونی ئه‌وه ده‌رده‌خه‌ن که سۆمه‌ریه‌کان وشه‌ی «مادا» یان له بنه‌ره‌ته‌وه له‌جیاتی «سه‌رزه‌مین» یان «ولات» به‌کاره‌یتناوه، وه‌کو «مادا گۆتیه‌م» واته «سه‌رزه‌میننی گۆتۆ» و «مادا ئیلامیتن» واته «سه‌رزه‌میننی ئیلام» بابلییه‌کان که پاش چهندین سه‌ده هه‌ر له‌سه‌ر رێبازی ئه‌ده‌بیات و زمانه‌وانیی سۆمه‌ریه‌کان رۆیشتن، مانای ئه‌سلیی وشه‌که‌یان فه‌رامۆش کرد و به‌هه‌له‌ وایان دانا که گوايه ناوی سه‌رزه‌مین یان گه‌لیکی تایبه‌تییه بێ ئه‌وه‌ی هه‌رگیز بزانتن ئه‌م سه‌رزه‌مینه کامه‌یه و گه‌له‌که کییه؟ پاش ئه‌وه ئاشووریه‌کان ناوه‌که‌یان له بابلییه‌کانه‌وه وه‌رگرت ئینجا فارس و یۆنانیه‌کان له ئاشووریه‌کانه‌وه و نووسه‌ره ئه‌وروپاییه کلاسیکیه‌کان له یۆنانیه‌کانه‌وه. ئه‌وه‌ی راست بێ، چهند «مادا» له ئیرانی ناوه‌راستدا هه‌بووه، به‌لام وه‌کو ده‌رده‌که‌وی، هه‌رگیز سه‌رزه‌مینتیکی نه‌بووه که ناوی «میدیا» بووی.

شاره‌کانی هه‌مه‌دان «نه‌کباتانا»، سولتانا‌باد، قه‌زوین، راگی و چهند شاری تری ناوه‌راست و باکوری ئیتران و رۆژئاوای بیابانی خوێ، هه‌میشه له لایه‌ن بنه‌ماله یان خانی خۆلاتیه‌وه فه‌رمانه‌روایی کراون. به‌لگه‌ی ته‌واو به‌ده‌سته‌وه‌یه که‌وا هه‌مان بارودۆخ له سه‌رده‌می سۆمه‌ری و

به ناوبانگن؛ ههروه‌ها ناوی «به‌هدینان» یش که نازانری له چیبیه‌وه دروست بووه په‌یوه‌ندی به‌مانه‌وه هه‌یه. وا ده‌رده‌که‌وئ، ئەم هۆزانه له بنه‌ره‌ته‌وه له‌وه هه‌ریمه‌دا ژبا‌بن که ده‌که‌و‌یتنه نیتوان هه‌ردوو زی و رۆژه‌لاتی دیجله (بوه‌تان سو) ه‌وه. تا ئیستاش له هه‌مان سه‌رزه‌میندا به‌ناوی خیتلایه‌تی جو‌راو‌جو‌ره‌وه ده‌ژین. به‌لام هه‌روه‌کو له سه‌ره‌وه باس‌مان کرد (ف ٤) له‌گه‌ل هاتنی تورکه‌کان له نیوه‌ی یه‌که‌می سه‌ده‌ی شازده‌یه‌مدا ئەم هۆزانه هان دران به‌لیتواری زنجیره‌ چیاکانی تو‌رۆسدا به‌ره‌و ئه‌رمه‌نستان و سو‌ریا کو‌چ بکه‌ن.

ک- سا‌گارتیه‌کان: له‌وه نووسرا‌وانه‌دا که له‌سه‌ر تاشه‌ به‌رده‌کانی کیتوی بیستوون هه‌لکه‌نراون، دارا سا‌گارتیه‌کان به‌ «ئه‌سا‌گارتا» ناو ده‌با به‌رده نه‌خشینه‌ کۆنه‌کانی ئه‌رمه‌نیه‌کان و ئو‌رار‌تیه‌کان له‌ زۆر جیتگادا به‌ها‌وپه‌یمانی پادشاکانی ئو‌رار‌تو باسیان ده‌که‌ن. نووسه‌ره‌ کلاسیکیه‌ ئه‌رمه‌نیه‌ کۆنه‌کان باسی شتیه‌ی به‌کاره‌یتنانی جو‌راو‌جو‌ری که‌مه‌ند ده‌که‌ن، که ئەمان له‌ شه‌ری خیتله‌کانی ناو زنجیره‌ چیاکانی قه‌فقا‌سدا به‌کاریان هیتا‌وه. ئەو قسه‌یه‌ هه‌رگیز راست نییه‌ که ده‌لی گویه‌ گارتی - شاکا‌که‌کان به‌زمانی فارسی دواون. به‌پیتچه‌وانه‌وه ئەم‌پرو، دل‌نیام که له‌ سه‌رده‌مانی پیتش‌وشدا هه‌ر وا بووه، ئەوان به‌شتیه‌ی پاک و پاراوی کرمانجی ده‌دو‌ین که له‌وانه‌یه‌ کۆنه‌ زمانی سه‌رزه‌مینگی گۆتۆ‌بووی، هه‌ر له‌به‌ر ئەم هۆه‌ش نزیکه‌ی دوو هه‌زار سا‌ل له‌ فارسه‌کان کۆن‌ترن.

ل- ئەو سه‌رۆک خیتلانه‌ی که له‌ کۆشکی پادشای ئه‌رمه‌نستاندا خا‌وه‌ن جیتگا بوون، نزیکه‌ی پینج سه‌رۆک هۆزی (وه‌کو میری ئەکه - که هۆزی هه‌ژانانی یه‌زیدی ئیستای هه‌کاری و میری ئەشاخامار، که هۆزی به‌زدانشیری سه‌ده‌کانی نا‌وه‌راست ده‌گرتیه‌وه) له‌ کۆشکی شاهانه‌ی ئه‌رمه‌نستاندا خا‌وه‌ن «ته‌خت» یان «دۆشه‌ک» ی تایبه‌تی بوون که له‌گه‌ل پایه‌به‌رزترین میری فیودالی ئەو سه‌رده‌مه‌دا ج جیا‌وازی‌یه‌کیان نه‌بووه. له‌ پال و شه‌ی «کو‌ردۆخ» دا زانا و میژوونا‌سه کلاسیکیه‌ ئه‌رمه‌نیه‌کان باسی

«ماد» هکان و «مید» یهکانیش دهکهن. ئەم ناوانه گيروگرفتنی یهکجار ئالتۆزی جوگرافيايی و رهگهزی دیتنه ناراهه که لهم کتیبه‌دا به‌باشی و پر به‌پیتستی جینگای باس و تاوتوتکردنیان نابیتته‌وه.

فهرستی سینه‌م:

أ- ئەو دهره‌به‌گه کوردانه‌ی که خۆیان دایه پال عوسمانلییه‌کان و پشتگیریان کردن بریتی بوون له: شهره‌ف به‌گی بتلیسی، مه‌لیک خه‌لیلی سیرت و حه‌سه‌ن کیتف که ئیرانییه‌کانی لهم قه‌لا و قه‌لایچانه دهره‌پرانده. محه‌مه‌د به‌گی ساسۆن، نه‌وه‌کانی میرنشینی مه‌زنی به‌درخانیه‌کان له جزیره، به‌ره‌بابه و به‌پشتاویشت به‌میری هاتوه‌کانی هه‌ولیر و سلیمانی (که هه‌موو پیتکه‌وه میرنشینی بابان پیتک دیتن و پاشماوه‌ی پادشایه‌تی دیرینه‌ی شاره‌زورن).

پاش ئەوه‌ی ده‌ولت ملی بۆ مه‌رجه‌کانیان دا. هه‌روه‌ها به‌گی دیاره‌کر و جه‌مشید به‌گی مه‌قدیسی، که به‌بنه‌چه‌ ئهرمه‌نی بوو و ئەوسا سه‌رداری پالو بوو.

ب- حکومه‌ته‌کان: له بنه‌په‌تدا، ئەو نو حکومه‌ته‌ی له لایهن سه‌رۆک خه‌له‌کانه‌وه سه‌رۆکایه‌تی ده‌کران بریتی بوون له حکومه‌ته‌کانی هه‌ولیر، که‌رکووک، سلیمانی، حه‌سه‌ن کیتف، جزیره‌ی ئیینی عومه‌ر، هه‌کاری، ساسۆن، ئامیدی و بتلیس. به‌لام له‌به‌ر ئەوه‌ی له‌و دوو سه‌ده‌یه‌ی دوا‌پیدا (۱۵۱۶ - ۱۷۳۰) شاری به‌غدا و چهن‌دین له‌و سه‌رزه‌مینه کوردنشینه‌انه زۆر جار ئەم ده‌ست و ئەو ده‌ستیان ده‌کرد له نێوان هه‌ردوو ئیمپراتۆریه‌ته‌ دژ به‌یه‌که‌که‌دا، رێککه‌وتنه‌نامه ئه‌سلییه‌کان یان وازیان لێ هه‌تراهه یان پشتگوێ خراون. ئەو کۆمه‌له‌ هۆزه‌ی که مایه‌وه یه‌زیدییه‌کانی سنجار، میهرانی (ملی) یه‌کانی دیاره‌کر، نسیبیه‌کان، هۆزه‌کانی ئه‌رغه‌نی - مه‌عده‌ن و زازاکانی ده‌رسیم، پایه‌ی به‌گی سه‌نجه‌قیان درایه و هه‌مان مافی حوکمه‌رمایی خۆ به‌خۆیان وه‌کو پیتشووی پێ درا و ناوتران «اکراد حکومه‌تی» حکومه‌ته‌ی کوردان.

ج- ئۆتۆنۆمىيە لى سەردەمى سولتان محەمەدى فاتىھدا: ھەر دوا بەدوۋاي گرتىنى ئەستەمبۇول لى سالى ۱۴۵۱دا، سولتان محەمەدى فاتىھ جۆرە ئۆتۆنۆمىيەكى مەدەنىيەت ئايىنى بەر فرراوانى بەيۋاننى و ئەر مەنپىيەكان دا. پەترەكەكانى ئەم گەلانە تەنانەت مافى دادانى حوكمى مەرگىشىيان بەسەر تاوانبارەكانى مىللەتەكانى خۇياندا پىن درا بوو.

د- وشەي عەجەم لى كۆيۈە ھاتوۋە؟: وام بۆ دەردەكەوئى كە وشەي عەجەم لى وشەي ئەكامەنىش يان ھەكامەنىشەو ھەرگىراوۋە؛ كە ناۋى يەككىتە لى سەرۆكەكانى بنەمالەي ھەخامەنشسى ئىيران. لى نووسراوۋەكانى سەر تاشە بەردەكانى چىاي بىستوندا، داراي مەزن (۵۲۱ - ۸۴۵ پ. ز) دەلئى ھەشت پىشتى بەر لى خۆي ھەر پادشا و پادشازادە بوونە و يەكەمىيان و لى ھەموۋيان ناودارتەر ئەكامەنىش بوو.

ھ- ئەورۇپاىيەكان باسى رۆژئاۋاي ئىيران و توركىيايان لى كۆتايى سەدەي ھەرژەيەم و سەرەتاي سەدەي نۆزدەيەمدا چۆن كىردوۋە:

ناۋى مېتروۋىي شۆتەنەكان و ناوۋە رەسەن و دېرىنەكانى خىزان و بنەمالەكان چەند جار بەئامانجى سىپنەوۋەيان لى مېشكى خەلگدا، كەوتنە بەر گىتزاۋى گۆرىن و ھەندى جارىش چۈنكە تۆمارگە و فەرمانبەرەكانى تورك لى ئەستەمبۇول ئەوۋەندە بەتەنگى ئەوۋە نەبوون بەر تىكۆيۈكى يادداشت و لى تۆمارە دەولتەتپىيەكاندا تۆماریان بىكەن.

ھەرۋەھا، لى سەردەمى شەرەكانى ناپلىۋندا، گەرىدە ئىنگلىز و روس و فەرەنسىيەكان، بەتايپەتى، دەستە دەستە بۆ رۆژھەلاتى توركىيا، ھەرۋەھا بۆ ئىيرانىش دەھاتن بۆ پەيدا كىردنى دۆست لى ناۋ گەلانى ئەو سەرزەمىنانەدا. ئەم گەرىدانە گەلىك بېرەوۋەرى و يادداشتى بەنرخ بەنرخيان لى بارەي لايەنە جوگرافىيەكانى رۆژھەلاتى توركىياۋە نووسىۋە و بەلىكدانى ئەم زانىارىيانە لى گەل سەرچاۋە توركىيەكاندا وپنەيەكى رۆشنى سالانى (۱۷۵۰ - ۱۸۳۰) مان دېتە دەست (پروانە ف ۳ و ۴).

و- پاشایه تی بهغدا: ئەم پاشایه تییه له نۆکه نندی فارسه وه تا دهگاته کلکه خوارینه کانی ناو ئهرمه نستانی چپای تورۆسی دهگرته وه. هه ندی پاشای بههتیز و توانایان، که به بنه چه کوله مه ند بوون، سیتبه ری ده سه لاتنی خویان تا ئهرمه نستانی ش ده برد، ههر نه بی بۆ باج و خه راج له شکردان (حکوومه ت و سوپای کوله مه نده کان له بهغداد له سه رداره عه ره به کان و هه ندی چه رکه ز و گورجی و خه لکی تری ناوچه ی قه فقاسیا که به دوای دهوله مه ندی و ده سه که وتدا ها تبوونه خواره وه، پیتکه ها تبوو).

ز- میرنشینی سه ره به خۆی بابانه کان: سه رداره مه زنه کانی بنه ماله ی به ناوبانگی بابان زۆریه ی زۆری ئەو ماوه یه ی که تیتیدا حوکمران بوون، وه کو حکوومه تیکی سه ره به خۆ و بی ژوورده ست حوکمه فرماییمان ده کرد. مه له بنه ندی حکوومه ته که له شاری سلیمانی بوو. سالی ۱۸۰۶ عه بدولپه رحمان پاشای بابان له شکری تورکی تارومار کرد و له دوای دوو سال مملاتی بی نابه رابه ر به خیا نه ت له ناو درا. سالی ۱۸۱۲ ئەحمه د پاشای کوری تا بن دیواره کانی شاری بهغداد له شکری تورکی هه له بری.

نه ملی چواره م:

أ- دوو هاوپه یمانی گرنگی به درخان به گ:

۱- خان مه حمود، که به بارۆنی کورد و ئهرمه نییه کان به ناوبانگ بوو و حوکمه فرمایبی ولاتی مووک و ئەو ناوچانه شی ده کرد که ده که ونه نیتوان هه کاری و که ناره کانی خوارووی گۆلی وانه وه. ئەو سه رگه وهره ی بنه ماله ی ئەفدال خانی، یه زیدی ئایینی، به بنه چه خه لکی ولاتی هه کاری بوو. ئەفدال خانه کان، که له قتیکی گه وهره ی بنه ماله ی یه زدان شیرن، جار به جار حوکمه فرمایبی شاری وانیان به ده سه ته وه بووه، پاش ئەوه ی له لایه ن ته میوور له نگه وه داگیر کراوه. خان مه حمود، به ش به حالی خۆی، خاوه نی هیچ ناوات و نامانجیکی تایبه تی سیاسی جیا له به درخان به گ نه بوو. تا بۆی ده کرا نهیده هیتلا هیچ سیتبه ر و سایه یه کی عوسمانی به سه ر ولاته که یدا

سایه دار بی له سهردهمی ئەودا ولاتەکه له ئیمنایه تی و خوشییدا دهزەلایهوه. ئەفسەرێکی ئینگلیز که چۆته سەردانی خان مەحموود نووسیویه دەلتی: «خان مەحموود، کهوا لەم دوااییه دا دەسلاتی بەسەر ناوچهی خەفاسووردا کیشاوه دیاره که پیاویکی زۆر زەبەردەست و دەسلاتداره، دەسلاتی ئیسحاق پاشای وان بەناستەم لەو دەشتە رەت دەبێت که شاری وانێ له باوه شدایه (کۆلتۆنیل جەمی. شیل، هەندی تیبینی دەربارەهی گەشتیک بۆ تەوریز بە کوردستاندا بەوان و بتلیس و سیرت و هەولێر و هەندی جێگەهی ترهوه تەمووز و ئابی سالی ۱۸۳۶، پروانه گوژاری کۆمهلهی جوگرافیایی شاهانه جزمی ههشتم (۱۸۳۶) (ف ۴).

دوو سال دواي ئەو کونسولێکی بەریتانیا سەری له هەرتمه که دا و بینی کهوا خان هەموو ولاتەکهی بە دەسته وهیه و خەلکه که له نەختی گرانی باجگیری بهولاه و بیزاریه کی تریان نییه. ئەوان له سیسته می راپه راندن و پۆلیسی خان تا بلتی رازی بوون. تا قە شتیک که له جارن جیاواز بوو ئەوه بوو خان بەناوه بەلینی گوێراپه لیبی بۆ فەرمانی سەرئەسکه ری نەرزە پۆم دابوو و ئەمەش کاریکی تا بلتی ژیرانه بوو.

خان سەرداری هێزه کانی له پۆله کانی هەموو نەتەوه کانی سەرزەمینە که ی خزی پیکهینا بوو قەشە ی نەرمە نییه کان، سەرگه وره و پیاوماقوله کانی هۆزه کانی شکاک و هەرتوشی و چند هۆزی تر، جگه له میره کانی وان، دۆست و هاوپیانی خان بوون.

۲- نوروللا بەگی هەکاری پۆله ی رەسەنی ئەو بنه ماله یه ی چندین سەده حوکمفرمایی ئەم ناوچه یه ی سەر سنووری ئێران بوون، زانیاریه کی که مان له باره یه وه بە دەسته وه یه ئەوه ی لی دەرچی که به پیاویکی یه کجار دلپه ق و له خوانه ترس ناوبانگی دەرکردبوو و هاوکاریشی له گەل بەدرخان بەگدا تا دواپی هەر جێگای گومان و باوه ر نەکرده نی بوو.

ب- هیزه کانی سواره کورده کان:

هیزی سواره ی عه شایر که له ژتیر فه رمانده ی حکومتی تورکدا بوو، له هۆزه کانی ناوچه ی بوهتان و چپای جوودی، واته ناوچه ی مه لبه ندی میر به درخان پیکهیترا بوو. هۆزه به ده سه لاته کانی وه کو میرانه کان، تایانه کان، باتوانه کان، دووده ره به کان، قاچان و شهرنه خه کان، نزیکه ی چل به تالیۆنیان دابوو حه یده رانه کان، جبرانیه کان، جه لالیه کان و موگوره کان نزیکه ی ۲۰ به تالیۆنیان دابوو هیزتیکه تر له ناوچه ی دیاره کر له ملیه کان (هۆزه بچکۆله کانی ویرانشه هر و ده وره به ری رووباری خاربورده) پیکهیترا بوو.

فه لی پینهم:

أ- ته کیه (۱):

خیزان دۆلتیکه جوانی لیره واراوی ناو چپاکانی خواروی شاری بتلیسه. دووجار سه رم له ته کیه که ی داوه و چهند رۆژ میوانداریم کردوو. یه کجار خۆپارتیز و به رامبه ر به تورکه کان گومانبار بوو. مه گه ر به ده گمه ن نه گینا خۆی نه ده جوولا و نه ده چوه سه فه ر گه ر بچوايه میتزه رتیکه زلی له سه ر ده نا بریتی بوو له چهن دین پارچه ی ره نگا وره نگی شال سوار ی نه سپتیکه ره سه ن ده بوو و به پارچه یه کی ته نک ی شال. روخساری خۆی داده پۆشی، تا له چاو و نیگای به د به دوور بی. به چوار ده وریدا چهند سوار ی پر چه ک پیشی ده که وتن. به م وینه یه ی سامی له سامدار ده ستاند. به راستی کوردیکه زۆر له و باوره دا بوون که نه وه نده پیرو ز و ده م و نفوس پاکه بۆیه ته نانه ت بۆی هه یه ژنه کانیشیان له نه خۆشی و نه زۆکی و ده رد و به لا رزگار که.

(۱) ده بین مه به ست شیخی خیزان بین نه ک ته کیه که ی - وه رگتیر -.

فەلسە شەنەم:

أ- ئەو سەرکرده کوردانەى که له لایەن تورکانەوه حوکمی مەرگ دران:
لهو سەرکرده کوردانەى که حوکمی مەرگ دران، سەید عەبدولقادرى
ئەندامى ئەنجومەنى پیرانى عوسمانى، حەسەن خەیرى بەگ و چەند
ئەندامى تری پەرلەمان، شیخ سەعیدی پیرانى سەرکردهى شۆرشەکه و
چەند کەسى تر. وەکو ئەوانەى بەچاوى خۆى بینىویانە دەبگتیرینەوه.
دوکتۆر فونادى نیشتمانیپەرەرى کورد له بەردەم سیداره کهدا هاواری کرد
«من بەوپەرى بەختیاری و شادیوه بو نیشتمانی خۆم و سەرەخۆبى
کوردستان دەمرم».

ب- قزلباشەکان: ھۆزەکانى دەرسیم بەشێوهى زازایى کوردی دەدوتین و
بەخۆیان دەلێن «یۆل ئوشاغى - رۆلەى بیروباوەر». لەبەر ئەوهى یان
خوانەناسن، یان شیعەن یان گاوار، ھەریەکەیان داب و رەسمى نایینى
ئەویتربانى لا بەنرخ و جێى پێزە.

ھەموو رۆژى ھەینى بەپیرۆز دادەنێن و چ قورئان و چ ئینجیل،
ھەردووکیان دەزانن. وەکو زۆریەى ئەو تیرە و ھۆزە کوردانەى که له شوتنە
دوور دەستەکاندا دەژین و شێخیان له ناودا نییە، ئەوانیش جێگەى
تایبەتى نوێژکردنیان نییە و جار بە جاریش بو زیارەت و شفاخوازى دەچن بو
کەنشت و دێرەکانى ئەرمەنستان و سوریا. ئەم ھۆزانەى دەروپەرى
دەرسیم، پاشماوهى سەرنجکێشى سەردەمە ھەرە دێرینەکانن و شایستەى
ئەوین چ له پرووی رەگەزەوه چ له پرووی میترووی نایینەوه بخرتەنە بەریاس و
لیکۆلینەوه.

پیراستا

- 5 پیشه‌کی
9 گه‌لیکی یه‌کجار دٚترین له میژوودا
12 رۆمییه‌کان ده‌بٚ مل بشکٚین و برۆن

نه‌ملى یه‌که‌م

- 19 هه‌ندٚ بیرورای هه‌له ده‌بارهی ره‌گه‌زی کوردان
..... یه‌که‌م پادشایه‌تی گۆتۆ - کورد که حوکمرانی بابلی کردووه
30 کاشییه‌کان بابل راده‌مالن
33 کوردستان و سه‌رزه‌مینى ناشووریان
37 سه‌ره‌له‌دانى ولاتى فارس و سه‌رزه‌مینى گۆتۆ - کوردستان
43 نهرمه‌نستان و پارستان و خٚله کورده‌کان
43 ئیرانى ساسانى و کورد

نه‌ملى دووهم

- 46 نیسلام و کوردستان
49 سولتان سه‌لاحه‌دین و خاچداره‌کان
52 هٚترشى مه‌غۆل و ته‌ته‌ره‌کان

نه‌ملى سٚیهم

- 55 هه‌له‌ته‌ی جیهانگیری عوسمانییه‌کان و خٚله کورده‌کان
63 که‌ریم خانى زه‌ندى کورد پادشای هه‌موو سه‌رزه‌مینى ئیران
66 جوگرافىای کوردستان له سه‌رده‌مى نوٚدا

نه‌ملى چوارهم

- 73 هه‌له‌گه‌رانه‌وه‌ی کوردان له عوسمانییه‌کان
78 پاشا کوٚره‌ی رواندز
81 میر به‌درخانى جزیره‌ی ئیبنوعومهر
84 پرۆگرامى سیاسى به‌درخان به‌گ
92 میژوو خۆی دووپات ده‌کاته‌وه

- 94 راپه‌پینی کوردان له ئێران
- 97 په‌ره‌سه‌ندنی بزوتنه‌وه‌ی نیشتمانیی کورد
- 101 دامه‌زراندنی هیتی سواره‌ی کوردان

نهمی پینهم

- 105 شۆرش (١٩٠٨)ی تورک و هه‌لتیستی به‌رامبه‌ر به‌کوردان
- 113 هۆزه‌ کورده‌کان و جه‌نگی یه‌که‌می جیهان (سه‌فه‌ریه‌رلک)
- 117 داواکارییه‌کانی کوردان له‌ به‌رده‌م کۆنفرانسی ناشتی

نهمی نهم

- 123 یه‌که‌م راپه‌پینی شۆرشگێڕانه‌ی کوردان
- 129 دووهم جه‌نگی شۆرشگێڕانه‌ی کورد
- 131 ده‌رسیم ئیتر نه‌ما... جه‌نگی شۆرشگێڕانه‌ی سییه‌م
- 134 بارودۆخی سیاسی نه‌مپۆی کورد
- 137 کورده‌کانی سووریا و لوبنان
- 138 کێشه‌ی کورد له‌ تورکیا
- 141 کورده‌کانی قه‌فقاسیا
- 142 نه‌ژاد و داب و نه‌ریتی کوردان
- 145 پێشکه‌وتن و گۆزانیکاری له‌ که‌سایه‌تی کورده‌دا
- 149 تێبینیه‌کان

وهك ده‌رده‌كه‌وئى گوناھى گه‌لى كورد ئه‌وه‌يه ناتوانى
به‌ژێرده‌سته‌يهى بژى جا ئه‌م ژێرده‌سته‌يهيه بو داگيركه‌ر بئى
يان بو هيتزىكى سه‌ربه‌خوئى حوكمران يان بو
ئيمپراتوريه‌تتىكى دراوسئى.

نارناك ساغراستيان

Aras Press and Publisher
Kurdistan - Erbil
2005

www.araspublisher.net

چاپخانه‌ى و مزاره‌تى پى و مرده